

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ SAĞLIK
İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI VE KAZAKÇADAKİ
DURUMU ÜZERİNE BİR İNCELEME**

**DUYGU TEMEL
17718002**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. AYŞE MELEK ÖZYETGİN**

**İSTANBUL
2020**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ SAĞLIK
İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI VE KAZAKÇADAKİ
DURUMU ÜZERİNE BİR İNCELEME**

**DUYGU TEMEL
17718002
ORCID NO: 0000-0002-0544-0318**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. AYŞE MELEK ÖZYETGİN**

**İSTANBUL
2020**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ SAĞLIK
İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI VE KAZAKÇADAKİ
DURUMU ÜZERİNE BİR İNCELEME**

DUYGU TEMEL
17718002

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:

Tezin Savunulduğu Tarih: 13.08.2020

Tez Oy Birliği ile Başarılı

Bulunmuştur.

Unvan Ad Soyad

İmza

Tez Danışmanı : **Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETGİN**

Jüri Üyeleri : **Prof. Dr. Zühal ÖLMEZ**

Doç. Dr. Akartürk KARAHAN

İSTANBUL
AĞUSTOS 2020

ÖZ

MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ SAĞLIK İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI VE KAZAKÇADAKİ DURUMU ÜZERİNE BİR İNCELEME

Duygu Temel

Ağustos, 2020

İnsan sağlığı ile ilgili terimler bir dilin temel söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu tez çalışmasında Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında önemli bir yer tutan sağlıkla ilgili sözcükler tarihî- karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş ve sözcüklerin modern Kıpçak Türkçelerinden biri olan Kazakçadaki durumu değerlendirilmiştir. Çalışmada, tarihî Kıpçak Türkçesinin Mısır-Suriye sahasında gelişen kolu olan Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında tespit edilen “sağlık” kavram alanı ile ilgili sözcükler ele alınmıştır. Çalışmamızda; sağlıkla ilgili söz varlığı kapsamında, “genel anlamda sağlık ile ilgili sözcükler”, “hastalık isimleriyle ilgili sözcükler”, “çeşitli sakatlıklar ve vücut kusurlarıyla ilgili sözcükler” ve “sağlıkla ilgili fiiller” ele alınmıştır. Tespit edilen sözcüklerin Türk dilinde tarihî gelişimi verildikten sonra modern Kıpçak dili olan Kazakçadaki durumu incelenmiştir. Böylelikle Kıpçak Türkçesinde tespit edilen sağlıkla ilgili söz varlığının Kazakçadaki yansımalarını belirlemekle birlikte Kazakçada ne ölçüde korunduğu ve ne gibi değişimlere uğradığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu tez çalışması beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “Giriş” bölümünde, “araştırmanın konusu ve amacı” ve “yöntem” açıklanmıştır. İkinci bölümde, Kıpçak Türklerinin tarihi ve dili, Kazak Türkleri ve Kazakça hakkında genel bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde, eski Türklerde, Kıpçak Türklerinde ve Kazaklarda sağlık ve sağlık bilgisi hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Dördüncü bölümde, Memlûk-Kıpçak Türkçesi’nde tespit edilmiş sağlık ile ilgili söz varlığı filolojik açıdan ele alınmıştır. Çalışmamızın bu bölümünde ele alınan sözcükler anlamsal yakınlıklarına göre alt başlıklara ayrılmış, eş zamanlı ve art zamanlı karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir. Böylece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tespit edilen sağlık ile ilgili terimlerin tarihsel gelişimi, ses ve anlam değişimleri ve Kazakçadaki durumu belirlenmiştir. Sonuç bölümünde ise çalışmanın değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Kazakça, Söz varlığı, Sağlık, Hastalık.

ABSTRACT

A RESEARCH HEALTH-RELATED VOCABULARY IN MAMLUK-KIPCHAK LANGUAGE AND ITS STATUS IN KAZAKH LANGUAGE

Duygu Temel

July, 2020

Terms related to human Health have an important place in the basic vocabulary of a language. In this thesis, health-related words, which have an important place in the presence of Mamluk-Kipchak Turkish vocabulary, were analyzed with a history-comparative method and the situation of words in Kazakh Language, one of the modern Kipchak dialects, was evaluated. In the study, the words related to the concept of “health” which is determined in the dictionary of Mamluk-Kipchak Turkish, which is the branch of historical Kipchak Turkish in the Egypt-Syria area, are discussed. In our study; Within the context of health vocabulary, "health-related words in general", "words related to disease names", "words related to various injuries and body defects" and "verbs related to health" were discussed. After giving the historical development of the detected words in the Turkish language, the status in the Kazakh language which is modern Kipchak language was examined. Thus, it was aimed to determine the extent to which it was protected in Kazakh Language and what kind of changes it was while determining the reflections in the Kazakh language of the presence of health-related vocabulary in Kipchak Turkish. This thesis work consists of five chapters. Under the first part "introduction" are explained "subject and purpose of the research" and "method". In the second part, general information about the history and language of Kipchak Turks, Kazakh Turks, and Kazakh Language is given. In the third part, evaluations about health and health information were made in ancient Turks, Kipchak Turks, and Kazakhs. In the forth part, the health-related vocabulary that has been identified in Mamluk-Kipchak Turkish in the department has been philologically handled. The words discussed in this section of our study were subdivided according to their semantic affinities and analyzed simultaneously and with the diachronic comparative method. Thus, the historical development, sound and meaning changes, and the situation in the Kazakh Language of health-related terms determined in Mamluk-Kipchak Turkish were determined. In the conclusion part, the evaluation of the study was made.

Key Words: Mamluk-Kipchak Language, Kazakh Language, Vocabulary, Health, İness.

ÖN SÖZ

“Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Sağlık ile İlgili Söz Varlığı ve Kazakçadaki Durumu Üzerine Bir İnceleme” başlıklı tez çalışmamızda, Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığından tespit ettiğimiz sağlıkla ilgili sözcükler, tarihî-karşılaştırmalı yöntem çerçevesinde incelenmiş ve bugünkü modern Türk dillerinden Kazakçadaki durumu ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda sözcüklerin tarihî Türk dili alanındaki gelişimi, ses ve anlam değişimleri ile Kazakçadaki yansımaları ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmiştir.

Sağlık ve tıp ile ilgili konular, savaşçı ve göçebe bir toplum olarak yaşayan Türkler için her zaman önemli bir alan olmuştur. İklim şartlarının zorlu olduğu coğrafyalarda yaşayan Türkler, hastalıklardan korunmak ve hastalıkları tedavi etme hususunda köklü tecrübelerinden faydalanmışlardır. Sağlıkla ilgili uygulamalarda, dönemin tıp anlayışına uygun olarak doğadan ve doğadaki çeşitli bitkilerden faydalanmışlardır. Ayrıca kuşkusuz eski inançları olan Şamanizm de sağlıkla ilgili uygulamalarda Türkler için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

Orta Asya başta olmak üzere Deşt-i Kıpçak coğrafyasında ve Mısır-Suriye bölgesini kapsayan bir diğer alanda siyasi ve kültürel olarak varlık gösteren Kıpçak Türkleri için de “sağlık” önem arz eden bir konu olmuştur. Sağlıkla ilgili uygulamaları, bununla ilgili özel terminoloji yaşadıkları coğrafyalarda oluşmuş ve Kıpçak Türklerinin yaşantıları dâhilinde şekillenmiştir. Kıpçak Türklerinin tarih boyunca “sağlık” alanında sahip oldukları tecrübeler onların yaşadıkları dönemdeki söz varlığına da yansımıştır. Tez çalışmamızda Memlûk-Kıpçak sahasında yerleşen Kıpçak Türklerinin bu alandaki söz varlığı esas malzeme olarak değerlendirilecektir. Tarihî Kıpçak Türkçesinin bir kolunu oluşturan Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait zengin sözlük ve gramer kitapları bize “sağlık” terminolojisi ile ilgili özellikli bir dil malzemesi sunar. Bunun dışında bu dönemde yazılmış eserlerde de ilgili terminolojiden örnekler bulmak mümkündür. Sağlıkla ilgili bu verilerin tespit edilmesi ve incelenmesi Memlûk-Kıpçak Türkçesi’nin zengin söz varlığının aydınlatılmasına şüphesiz ki katkıda bulunacaktır.

Bu noktadan hareketle hazırladığımız tez çalışmamız Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tespit edilen “sağlık” ile ilgili söz varlığının leksik ve semantik açıdan incelenmesini ve söz konusu dil malzemesinin Kazakçadaki durumunun tespitini kapsamaktadır. Sağlık alanı ile ilgili tarihî Kıpçak dil malzemesi ile modern Kıpçak dili olan Kazakça arasındaki benzerliklerin ortaya konulması, tarihî Kıpçak Türkçesinin gelişim seyri ile ilgili bize bilgi sunarken bugüne uzanan izlerini tespit etmemiz kültürün sürekliliğini göstermesi bakımından da kayda değer sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Tez çalışmamızın bu anlamda alana katkı sağlamasını ümit etmekteyiz.

Tez çalışmamız beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan “Giriş” bölümünde araştırmanın konusu ve amacı, araştırmada uygulanan yöntem ve araştırmanın inceleme kapsamına giren eserler tanımlanmıştır.

Çalışmanın 2. Bölümünü oluşturan “Kıpçak Türkleri ve Kıpçak Türkçesi” başlığı altında Kıpçak Türkleri hakkında genel bilgiler verilmiş, Kıpçak Türkçesi ve

Kıpçak Türkçesinin kolları ve özellikle tezin çalışma alanını oluşturan Mısır-Suriye sahasında gelişen Memlûk Kıpçak Türkçesi ve eserlerine değinilmiştir.

Çalışmanın “Memlûk-Kıpçak Türkçesine Ait Sağlık İle İlgili Söz Varlığı Üzerine” adını taşıyan 3. Bölümü’nde öncelikle eski Türklerdeki sağlık ve sağlık bilgisi üzerine genel bilgiler verilmektedir. Ardından Memlûk-Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlere dayalı olarak Kıpçak Türklerine ait sağlık ve sağlık bilgisi konusunda elde ettiğimiz bilgiler, ilgili sözcükler çerçevesinde ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Aynı bölümde çağdaş Kazak Türklerindeki sağlık ve sağlık bilgisi ile ilgili uygulamalardan bahsedilmiş ve tezimizin temel inceleme malzemesi olan Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait sağlıkla ilgili söz varlığının Kazakçadaki yansımaları değerlendirilmiştir.

Çalışmanın 4. Bölümü’nde ise Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait sağlıkla ilgili söz varlığına dair tüm sözcükler kendi içinde çeşitli kavram gruplarına ayrılarak tasnif edilmiş ve madde başı olarak ele alınan tüm sözcükler Eski Türkçeden başlayarak, Karahanlı, Harezm, Altın Ordu ve Osmanlı sahalarındaki durumuyla karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuş, ardından madde başı olan sözcüğün çağdaş Kazakçadaki ve ağızlarındaki kullanımları verilmiştir. Ayrıca bu bölümde madde başı olan her bir sözcükle ilgili köken bilgisi açıklamaları ile birlikte yapılan değerlendirmelere yer almıştır. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Türkmence özellikli sözcüklerin çokluğu nedeniyle gerektiğinde modern Türk dili alanında Kazakça yanında Oğuz Türk dili alanına, özellikle Anadolu ağızlarına da başvurulmuştur.

Tezin son kısmında; Sonuç bölümü ile birlikte çalışmamızda madde başı olarak incelediğimiz tüm sözcüklerin dizini yer almaktadır. Tez çalışmamızda kullanılan tüm kaynaklar da son bölümde verilmiştir.

Yüksek lisans eğitimim başta olmak üzere tez çalışmam boyunca değerli bilgileriyle daima bana yol gösteren sayın hocam Prof. Dr. Ayşe Melek Özyetgin’e teşekkürü borç bilirim. Eğitimim boyunca burs desteği aldığım Türk Dil Kurumuna, vermiş oldukları destekten dolayı minnettarım. Ayrıca desteklerini her zaman hissettiğim, buraya kadar gelmemde büyük katkıları olan aileme teşekkür ve sevgilerimi sunuyorum.

İstanbul; Ağustos, 2020

Duygu TEMEL

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLO LİSTESİ	ix
İŞARETLER	x
KISALTMALAR	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
1.2. Yöntem	2
2. KIPÇAK TÜRKLERİ VE MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİ	6
2.1. Tarihte Kıpçak Türkleri	6
2.2. Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Eserleri	8
2.3. Kazak Türkleri ve Kazakça	16
3. MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNE AİT SAĞLIK İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE	20
3.1. Eski Türklerde Sağlık ve Sağlık Bilgisi	20
3.2. Memlûk-Kıpçak Türklerinde Sağlık ve Sağlık Bilgisi	24
3.3. Çağdaş Kazak Türklerinde Sağlık ve Sağlık Bilgisi	29
3.4. Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Sağlık ile İlgili Söz Varlığının Kazakçadaki Durumu Üzerine Bir İnceleme	32
4. MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNE AİT SAĞLIK İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ	39
4.1. Genel Anlamda Sağlıkla İlgili Sözcükler	39
4.1.1. Sağlık/Esenlik Bildiren Sözcükler	39
4.1.2. Hasta, Hastalık ve Sağlıkla İlgili Şikayetlerle ilgili Sözcükler.....	43
4.1.3. İlaç ve İlaç İçin Kullanılan Bitkilerle İlgili Sözcükler.....	54
4.1.4. Hekimlikle İlgili Sözcükler.....	67
4.1.5. Yara, İrin ve Vücudun Salgıladığı Maddelerle İlgili Sözcükler	70
4.2. Hastalık İsimleriyle İlgili Sözcükler.....	74
4.2.1. Bulaşıcı Hastalıklarla İlgili Sözcükler	74
4.2.2. Cilt Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler	79

4.2.3. Solunum Yolu Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler	88
4.2.4. Sindirim Sistemi Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler	90
4.2.5. Diğer Hastalık İsimleri	92
4.3. Çeşitli Sakatlıklar ve Vücut Kusurlarıyla İlgili Sözcükler	94
4.3.1. Göz Kusurlarıyla İlgili Sözcükler	94
4.3.2. Sağırlıkla İlgili Sözcükler	100
4.3.3. Dilsizlik ve Kekemellemeyle İlgili Sözcükler	100
4.3.4. Vücut Sakatlıklarıyla ilgili Sözcükler	105
4.3.5. Diğer Kusurlar	113
4.4. Sağlık ile İlgili Fiiller	115
5. SONUÇ	144
DİZİN	155
KAYNAKÇA	158
ÖZ GEÇMİŞ	164

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Sağlık ile İlgili Söz Varlığı Kazakçadaki Durumu	148
--	-----

İŞARETLER

- : fiil kökü, fiil köküne gelen ek.
- + : isim kökü, isim köküne gelen ek.
- * : tanıklanamayan şekil.
- < : bu şekilden gelir.
- ~ : eş zamanlı kullanım.
- (?) : kökeni belirsiz.

KISALTMALAR

age	: adı geçen eser
Aram.	: Aramice
Az. Tü.	: Azerbaycan Türkçesi
Ar.	: Arapça
bkz.	: bakınız
AOYarlık	: Altın Orda, Kırım ve Kazan sahasına Ait Yarlık ve Bitikler
BM	: Kitābu Bulğattu'l Muştak fî Luğati't-Türk ve'l Kıfçak
BV	: Baytaratu'l Vāzih
CC	: Codex Cumanicus
Çağ.	: Çağatayca
DLT	: Divānu luğāti't-Türk
DM	: Ed-Durretu'l- Muđia fî'l-luğati't-Türkiyye
DS	: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
DTS	: Drevnetyurkskiy Slovar
ED	: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish
Erm.	: Ermenice
ESTY	: Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskiy Yazıkov
E.Tü.	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
GT	: Gülistan Tercümesi
HŞ	: Hüşrev ü Şirin
İH	: El-İdrāk Haşiyesi
İM	: İrşādu'l-Mulūk ve's-Selātin
KB	: Kutadgu Bilig
KF	: Kitāb fî'l Fikh
KFT	: Kitāb fî'l Fikh bi'l- Lisāni't Türkî
KE	: Kışaşı'l-Enbiyā
Kİ	: Kitābu'-l İdrāk li Lisāni'l-Etrāk
KK	: El-Ğavaninü'l-Kulliye li-Zabtı'l-luğati't-Türkiyye
krş.	: karşılaştırınız

QTAS	: Qazaq Tilinin Aymaqtıq Sözdigi
QETS	: Qazaq Ädebi Tilinin Sözdigi
QTTS	: Qazaq Tilinin Tüsindirme Sözdigi
QUE	: Qazaq Ulttıq Ensiklopediya
Çağdaş: Kzk.	: Kazakça
Köktü.	: Kök Türkçe
SİGTY	: Sravnitel’no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskiy Yazıkov
ME	: Muğaddimetü’l- Edeb
MG	: Münyetü’l Guzāt
Mo.	: Moğolca
MS	: Kitāb-ı Mukaddime-i Ebu’l-Leysi’s-Semerkandî
NF	: Nehcü’l-Feradis
Osm.	: Osmanlıca
RH	: Kitāb fî Riyāzātî’l Hayl
Rum.	: Rumca
TA	: Kitāb-ı Mecnū’u Tercumān-ı Türkî ve ‘Acemî ve Moğolî
TDES	: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TETTL	: Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati
TMEN	: Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen
TTKS	: Türkiye Türkçesi Köken Bilgisi Sözlüğü
TTS	: Tarama Sözlüğü
TZ	: Et-Tuḥfetu’z-zekiyye fî’l-Luğati’t-Türkiyye
vb.	: ve benzerleri
Uyg.	: Uygurca
UWb.	: Uigurisches Wörterbuch

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Tez çalışmamızın konusu; 14.-15. yüzyıllarda Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış gramer ve sözlük kitapları başta olmak üzere bu sahaya ait günümüze ulaşan eserlerde yer alan “sağlık” kavram alanıyla ilgili söz varlığının tespit edilmesi ve bu malzemenin modern Kıpçak Türkçelerinden biri olan Kazak Türkçesi ve ağızlarındaki durumunun tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmesidir.

Orta dönem Türk dilinin söz varlığını sözlük ve gramer türünde tespit etmemizi sağlayan Memlûk-Kıpçak Türk dili sahası Türkoloji araştırmaları için son derece önemli ve özellikli bir çalışma alanıdır. Tarihî Kıpçak Türkçesinin önemli bir kolunu oluşturan Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait söz varlığının leksik ve semantik özelliklerini bu sahada Arapça-Türkçe olarak hazırlanmış sözlük ve gramer kitaplarından tespit edebiliyoruz. Söz konusu dil malzemesi dil tarihi araştırmaları başta olmak üzere toplum ve kültür tarihi araştırmaları için de bizlere eşsiz bir kaynak sunmaktadır. Memlûk-Kıpçak sahasında sözlük ve gramer kitapları dışında zengin bir eser külliyatı da günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserler arasında edebî, dinî kitaplar yanında, atıcılık, baytarlık ve savaş sanatları gibi çeşitli konuları kapsayan Türkçe eserler de mevcuttur.

Bilindiği gibi söz varlığı sadece sözcüklerden oluşan bir bütün değildir. Söz varlığı konuşan bir toplumun kavramlar dünyası, maddî ve manevî kültürünün yansıtıcısıdır. Bir dilin söz varlığının incelenmesiyle, bir toplumun yaşam biçimi, gelenek ve görenekleri, siyasî ve sosyal tarihi, çevre kültürlerle olan ilişkileri, toplumsal ve kültürel eğilimleri ortaya çıkar. Aynı şekilde söz varlığından hareketle bir dilin tarih boyunca geçirdiği değişimi onun dallanma süreçlerinde de takip edebilir, dilin gelişim süreci boyunca ortaya çıkan ses, şekil, söz dizimi ve anlamla ilgili değişiklikleri ve farklı diller ve kültürlerle olan etkileşimleri ortaya konulabilir.

Bugün modern Kıpçak Türkçelerinden biri olan Kazak Türkçesinin dil yapısında şüphesiz tarihî Kıpçak Türkçesinin etkileri vardır. Memlûk-Kıpçak Türkçesi

her ne kadar Mısır-Suriye bölgesinde bir yazı dili olarak gelişmiş olsa da Kıpçak Türkleri bu coğrafyaya Kazakların atalarının da yaşadığı Orta Asya'dan gitmiş ve yerleşerek dillerini, kültürlerini geliştirmişlerdir.

Tez çalışmamız bir anlamda tarihî ve modern Kıpçak sahası arasında, “sağlık” kavram alanıyla ilgili söz varlığı üzerinden kurulacak dilsel ve kültürel ilişkiyi incelemeyi hedeflemektedir.

İnceleme alanı olarak seçtiğimiz “sağlık” ile ilgili kavramlar, dilin temel söz varlığında özellikli bir yere sahiptir. Bu söz varlığına doğrudan sağlık için kullanılan sözcükler, hastalık adları, ilaç adları ve tedavi yöntemleri, hekimlikle ilgili terimler vb. girer. Tez çalışmamız Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden tespit ettiğimiz bu çerçevedeki söz varlığını hem eş zamanlı boyutta tarihî Türk dili alanın içinde hem de modern Kazak Türkçesindeki durumuyla art zamanlı boyutta inceleyecektir.

1.2. Yöntem

Tez çalışmamızda temel inceleme malzememizi oluşturan Memlûk-Kıpçak sahasına ait “sağlık” kavramıyla ilgili söz varlığı, Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlük ve edebî eserlerin taranarak, ayrıca kavram alanına göre tasnifi yapılarak incelenmiştir.

“Sağlık” ile ilgili söz varlığını tespit ettiğimiz Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserleri şunlardır: (Sözlük ve gramerler) *Kitābu’l- İdrāk li Lisāni’l- Etrāk* (1312), *Kitāb-ı Mecmū’u Tercumān-ı Türkî ve ‘Acemî ve Moğolî* (1343), *Et- Tuhfetu’z-Zekiyye fi’l- Luğati’t- Türkiyye* (15. yy), *Kitābu Bulğatu’l- Muştāk fi Luğati’t- Türk ve’l- Kıpçak* (15. yy), *El- Kavānînu’l- Kullîye li zabti’l- Luğati’t- Türkiyye* (15.yy), *Ed-Durretu’l- Muđia fi’l- Luğati’t- Türkiyye* (15. yy) adlı eserler taranmıştır. Ayrıca Tarihî Kıpçak Türkçesinin Deşt-i Kıpçak sahasında varlığını sürdürmüş, Kıpçak Türklerinden çıkan ve kapsamında yer alan *Codex Cumanicus* da içerdiği zengin malzeme ile dönemin sosyal ve kültürel yaşantısına ışık tutması bakımında araştırmaya dâhil edilmiştir.

Sözlük ve gramer kitaplarının dışında Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış fıkıh kitapları arasından; *Kitāb fi’l- Fıkh, İrşâdü’l- Mülûk ve’s- Selâtin*, atlarla ve atçılıkla ilgili eserlerden; *Kitāb fi Riyâzâtı’l-Hayl, Münyetü’l- Guzât, Baytaratu’l-Vâzih* (14.yy), edebi eserlerden *Kitāb Gülistân Bi’t Türkî* de çalışmaya dâhil edilmiştir.

Sağlıkla ilgili söz varlığı tez çalışmamızda; “Genel anlamda sağlıkla ilgili sözcükler”, “hastalık isimleriyle ilgili sözcükler”, “çeşitli sakatlıklar ve vücut kusurlarıyla ilgili sözcükler” ve “sağlık kavramı ile ilgili fiiller” şeklinde tasnif edilerek incelenmiştir.

Memlûk-Kıpçak eserlerinden tespit edilen her bir sözcük öncelikle madde başı olarak alınmış, bu sözcükle ilgili köken bilgisi kaynakları referans verilerek ek-kök ayrımı yapılmış, ardından tezin asıl inceleme alanını oluşturan Memlûk-Kıpçak sahasında hangi eserlerde geçtiği sıralanmıştır. Bu kısımda ayrıca sözcüğün diğer tarihî Türk alanlarındaki şekil ve anlama dayalı gelişimi verilmiştir. Sözcüğün tarihî gelişiminin verildiği bölümden sonra sözcüğün modern Türk dili alanından Kazakça ve ağızlarındaki durumu ortaya konmuştur. Tezin 4. Bölümünde yer alan bu incelemede sağlıkla ilgili 146 sözcüğün tarihî-karşılaştırmalı yöntemle leksik ve semantik ekseninde ayrıntılı incelemesi yapılmıştır.

Bilindiği gibi Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Türkmence unsurların da alt katman olarak oldukça yoğun bir şekilde bulunduğu bir Türk dilidir. Bu Türkmen özelliğın tezde incelediğimiz sağlıkla ilgili söz varlığında da etkisi görölmektedir. Bu nedenle gerektiğinde ilgili sözcükler için Osmanlı ve Anadolu sahasına da başvurulmuştur.

İnceleme kısmında sözcüklerle ilgili yapılan köken bilgisi açıklamalarına yer verilmiş, sözcüğün tarihsel alandan modern Kazak Türkçesine olan gelişimi incelenmiştir.

Sözcüklerin tarihî Türk dili alanındaki durumu incelenirken esas olarak aşağıdaki eserlerden yararlanılmıştır:

Eski Türkçe için Sir Gerard Clauson’un 1972 yılında yayınlanan *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, 1972 adlı etimolojik sözlük, Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A.M. Şçerbak, tarafından 1969 yılında hazırlanan *Drevnetyurkskiy slovar’* adlı sözlük, E.R Tenişev tarafından 2001 yılında hazırlanan *Sravnitel’no-İstoričeskaja Grammatica Tjurkskix Jazikov, Leksika* adlı kökenbilgisi sözlüğünden yararlanılmıştır.

Karahanlı Türkçesi için Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından 2014 yılında hazırlanan *Dîvânu Lugâtî’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* adlı neşri, Reşit Rahmeti Arat’ın 1979 yılında hazırladığı *Kutadgu Bilig III index* adlı eserlerden faydalanılmıştır.

Harezmi Türkçesi için Aysu Ata'nın 1998 yılında hazırlamış olduğu *Nechü'l-Feradis, Uştmahlarning Açuk yolu, III Dizin-Sözlük* ve 1997 tarihli *Nasrû'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya (Peygamberler Kıssaları) I Metin, II Dizin*; Nuri Yüce'nin 1998 yılında hazırladığı *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks* eserinden faydalanılmıştır.

Altın Ordu sahası için A. Zajączkowski tarafından 1961 yılında hazırlanan *Nastarsza Wersja Turecka XusrÄv u Şirîn Qutba, Czesc III* adlı çalışma ve Faruk K. Timurtaş'ın 1963 tarihli *Şeyhi'nin Hüsrev ü Şirin'i* adlı çalışması kullanılmıştır.

Gerektiğinde başvurulmuş Osmanlı sahası için ise TDK tarafından 1963-1977 tarihleri arasında yayınlanmış *Tarama Sözlüğü c. I-VIII'* den yararlanılmıştır. Ayrıca tespit edilen sözcüklerin Anadolu sahasındaki durumlarını incelemek amacıyla 1963-1982 tarihli *Derleme Sözlüğü c. I-XII'*den yararlanılmıştır.

Tez çalışmamızda çağdaş Kazakça için kullanılan sözlük ve kaynaklar ise şunlardır:

Qazaqşa-Türkçe Sözdik, Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan tarafından hazırlanmıştır. Sözlük 30 bin sözcükten oluşmaktadır. Çalışmamızda bu sözlüğün 2012 Almatı basımı kullanılmıştır.

Türkçe-Qazaqşa Sözdik, Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi sözlüğü, Ayabek Bayniyazov, Kenan Koç ve Janar Bayniyazova tarafından 2014 yılında Almatı'da yayınlanmıştır. Sözlük 35 bin sözcük içermektedir.

Kazak Türkçesi Sözlüğü, Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar tarafından 1984 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Sözlük A. Tacimuratoğlu tarafından hazırlanmış *Qazaq Tilinin Sözdigi* adlı eserden tercüme edilmiştir.

Qazaq Tilinin Tüsindirme Sözdigi "Kazak Dilinin İzahlı Sözlüğü" Kazakçanın en kapsamlı sözlüklerinden sayılan sözlük Kazak SSR İlim Akademisi ve İ. K. Kenesbayev tarafından 1959 yılında yayınlanmış iki ciltlik bir sözlüktür. Birinci cilt, A-K harflerini, ikinci cilt ise K-YA harflerini içermektedir.

On Bes Tomdıq Qazaq Edebi Tilinin Sözdigi "Kazak Edebi Dilinin On beş ciltlik Sözlüğü" Kazakistan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından 2012 yılında Almatı'da hazırlanan bu sözlük, Kazak diline ait edebi malzemeyi içermesi

bakımından önemlidir. Sözlükte deyim, atasözü ve özdeyişlere ait geniş malzeme bulunmaktadır.

Qazaq Tilinin Aymaqtıq Sözdigi Kazakistan Cumhuriyeti Bilim Bakanlığı, A. Baytursınulu Dil Bilimi Enstitüsü tarafından Ş.Ş. Sarıbayev redaktörlüğünde 2005 yılında Almatı’da hazırlanan bu eser Kazakçanın ağızlarına ait 22 bin sözcüğü içerir.

Qazaq Tilinin Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi “Kazak Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğü” Kazak SSR Bilim Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü tarafından 1966 yılında Almatı’da hazırlanmış etimolojik bir sözlüktür.

Qazakstan Ulttıq Ensiklopediya “Kazakistan Milli Ansiklopedisi” Kazakistan Cumhuriyeti tarafından 1998 yılında Almatı’da hazırlanmıştır. İçerdiği sosyal ve kültürel malzeme bakımından Kazak dili ve kültürü için önemli kaynaklardandır.

Tez çalışmamızda Kazakça olarak hazırlanmış sözlüklerden taradığımız ilgili maddeler ve Kazakistan Milli Ansiklopedisinden elde edilen bilgiler tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılarak inceleme kısmında verilmiştir. Tez çalışmamızda incelediğimiz söz varlığı, ilişkili başlıklar altında alfabetik sıra ile incelenmiştir.

2. KIPÇAK TÜRKLERİ VE MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİ

2.1. Tarihte Kıpçak Türkleri

Kıpçak (Kuman) Müslüman yazarlar tarafından “Kıpçak”, Avrupalılarca genellikle “Kuman” adı ile anılan kavmi birlik, aslında sonradan birleşen iki ayrı Türk kavmidir. Kumanlar 1071 de Kara Kıtayların tazyiki ile batıya doğru göç ederek 1050’de Doğu Avrupa’ya yerleşmiş bulunuyorlardı. Kumanlar, Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan, daha önce göç etmiş, Oğuz ve Peçenek Türk kabilelerini de içlerine alarak, Ruslarla Bizanslıların kışkırtması ile Peçeneklerle ve Macarlarla mücadele ile geçen yarım asırlık bir zamandan sonra 1103’de Ruslara yenilirler. Bu yenilgiden sonra dağılan Kumanlar, yerlerini doğudan gelen yeni bir Türk kavmi olan Kıpçaklara terk ettiler. 12.asırdan beri Kuman ve Kıpçak adları aynı halkı göstermektedir (Öner, 2013, 17-18).

Kıpçakların yaşadıkları ve yayıldıkları alanı ifade eden Deşt- i Kıpçak, Moğol istilasına olan dönemdeki Kıpçakların yayıldığı alanı ifade eder. Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş Irmağından başlar. Batı Sibiry’a Hazar Denizi’nin ve Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra batıda Karpat Dağları’na dayanır (Kafalı, 1971,80). Deşt-i Kıpçak adı verilen sahada göçebe yaşam tarzı sürdüren Kıpçaklar, tarih boyunca birçok Türk ve yabancı kavimle etkileşim içinde olmuştur. Etkileşim içinde oldukları bu kavimlerle karışarak kolonize bir toplum olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Özyetgin, 2001, 21).

13. yüzyılın başından itibaren başlayan Moğol istilalarıyla birlikte Orta Asya’da yaşayan Kuman- Kıpçak Türkleri siyasi ve coğrafi yönden birçok değişikliği maruz kalmışlardır. İlk olarak İdil-Ural bölgesine yapılan seferlerle Moğol ordusu tarafından yurtlarından edilmişlerdir. Moğollara karşı gelen Kıpçak Türklerinin önemli isimlerinden Köten, Moğollara yenilgisi üzerine Macaristan’a sığınmış ve burada 40.000 kadar Kıpçak askeri Macaristan’a yerleşerek din değiştirip Macar halkıyla kaynaşmıştır (Kurat, 1997, 96-97). Bunun dışında pek çok Kıpçak Türkünün Orta İdil’e Bulgar topraklarına kadar geldiği bilinir. Ayrıca bir kısım Kıpçak Türkü de

Moğol akınlarıyla birlikte Kafkasya'ya Dağıstan'a kadar ilerleyip buranın Türkleşme sürecini hızlandırmıştır. Moğol istilası sebebiyle göç eden Kıpçakların dışında, Deşt-i Kıpçak bölgesinde kalan Kıpçaklar ise Moğol hakimiyetine girmişlerdir. Ancak Kıpçak Türkleri Moğolların kurdukları bu devlette hâkim güç olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

1241 yılında kesin olarak Deşt-i Kıpçak sahasında kurulan Altın Ordu Devletinde çoğunluğu Kıpçak Türkleri oluşturmaktaydı. Kıpçak Türkleri, Altın Ordu hanlığında hâkim güç olan Moğolların sosyal ve kültürel hayatlarında etkili olmuşlardır. Özellikle Altın Ordu hanlarından Berke Han'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle Türkleşme süreci hızlanmış, Altın Ordu Türk İslam devleti haline gelmiştir. Altın Ordu devleti Büyük Cengiz birliğinden ayrılmasıyla birlikte 13.-14. yüzyıllarda en parlak devrini yaşamış ve dünyanın en güçlü devletlerinden biri haline gelmiştir.

Türk kültürünün önemli merkezi olan Harezm'in siyasi olarak Altın Ordu'ya bağlanmasıyla, Harezm- Altın Ordu Kıpçak Türklüğünün merkezi haline gelmiştir. Diğer Kıpçak Türklerinin yaşadığı devletler ve bölgelerle de ilişki içinde olmuşlardır. Bunların başında Mısır- Suriye'de kurulmuş olan Memlûk-Kıpçak Devleti gelir. Altın Ordu ve Memlûk-Kıpçak Devleti arasındaki ilişkiler, Mısır-Suriye bölgesindeki Kıpçak hakimiyetinin güçlenmesiyle birlikte Kıpçak dili ve kültürünün de yayılmasını sağlamıştır. Moğol hareketinin etkisiyle doğunun ticaret merkezi haline gelen Altın Ordu ile Memlûk Devleti arasında ticaret yoğunlaşmış ve Memlûk Devleti, Altınordu ve Kırım'dan düzenli olarak Türk köleler temin etmiştir. Bu köleler sahip oldukları yetenek ve cesaretleriyle Memlûk Devleti içerisinde yükselerek önemli mevkilere gelmişlerdir.

Deşt-i Kıpçak bölgesinde Moğol idaresi altında yaşayan Kıpçak Türkleri ise oldukça zor şartlar altında yaşıyorlardı. Yaşadıkları açlık, kıtlık ve hastalıklardan dolayı sağlıklı ve güçlü, kuvvetli çocuklarını daha iyi şartlarda olan ülkelere göndermeye başlamışlardır. Bu ülkelerin başında Mısır-Suriye gelir (Kafesoğlu, 1997, 193).

9. yüzyıldan itibaren Mısır bölgesinde hüküm süren devletler dış kaynaklardan asker sağlıyordu. Abbasî ordusunda birçok Kıpçak, Kanglı, Karluk vardı. Ayrıca Türkmenler de orduda önemli bir çoğunluk oluşturmaktaydı. Bu askerlerden bazıları zamanla yükselerek devlet idaresinde önemli mevkiler elde etmiştir. 868 yılında

Mısır'a vali olarak atanan bir Türkmen Türkü olan Ahmet b. Tolun et- Türkî Abbasîlerden bağımsız Ön Asya'daki ilk Müslüman Türk devletini kurmuştur. Ancak Tolunoğulları Devleti fazla hüküm sürememiş 905 yılında Abbasîler tarafından Mısır'ın işgal edilmesiyle son verilmiştir. Tolunoğullarından sonra ise kurulan diğer Türk hanedanı İhşidîlerdir. Bu devlet de uzun ömürlü olmamış, dine dayalı bir devlet olan Fatimîler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Fatimî ordusu içinde yer alan ve önemli nüfuz elden eden Türk soylu kişiler, devlette meydana gelen mezhep kavgalarında güçlenmiş ve 1171-1252 tarihleri arasında hüküm süren Eyyübî Devletini kurmuştur. Devlette halkın büyük çoğunluğu Arap olsa da idare ve ordu Türklerden oluşuyordu. Eyyübî Devleti de ordusuna Deşt-i Kıpçak bölgesinden asker sağlıyordu. Eyyübî Devleti 1252 yılında bir Türkmen beyi olan Aybek tarafından kaldırılmıştır. Aybek'ten sonra gelen hükümdarlar Kıpçak soylu olmuştur. Sultan Kalavun döneminde (1279-1290) Kıpçakların asıl yurdu olan Deşt-i Kıpçak ile bağlantılar kurulmuş ve Altın Ordu ile ilişkiler gelişmiştir. 1382'den sonra Memlûk idaresi Çerkeslerin eline geçinceye kadar Memlûk Devletinde Türk hükümdarlığı devam etmiştir. 1517 yılında Osmanlı Devleti Çerkes yönetimine son vererek Mısır'ı kendine bağlamıştır (Özyetgin, 2001, 22-27).

2.2. Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Eserleri

Tarihî Kıpçak Türkçesi Avrasya'dan Orta Doğu'ya kadar geniş bir bölgede önemli bir edebiyat ve yazışma dili olmuştur (Öner, 2013, 18). Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Tarihi Kıpçak Türkçesinin Mısır-Suriye sahasında gelişme gösteren kolunu oluşturur.

Kıpçak Türkçesi Avrasya'dan Orta Doğu'ya kadar geniş bir bölgede önemli bir edebiyat ve yazışma dili olmuştur (Öner, 2013, 18). Güney Rusya'da Kırım'da ve Orta Asya'nın batı bölgelerinde yaşayan göçebe Kazak Türklerinin diliydi. Ayrıca Mısır-Suriye'deki Memlûk Devletinin Türkçe konuşan yönetici sınıfı tarafından ve Ukrayna'da yaşayan Türk Ermeniler tarafından konuşuluyordu. Bu sebeple Tarihî Kıpçak Türkçesini üç kola ayırmak mümkündür:

1. Kıpçak (Kuman) diyalekti
2. Memlûk Kıpçakçası
3. Ermeni Kıpçakçası (Tekin, Ölmez, 2003, 41).

Tarihî Kıpçak Türkçesi terimiyle Kıpçak konuşma dili değil Memlûk sahasında yazılmış olan eserlerin dili kastedilir. Kıpçak konuşma dili eserler yansımamıştır. Memlûk-Kıpçak eserleri dönemin ölçünlü dili ile yazılmışlardır. Bu eserlerdeki yazı dilinin Harezmi Türkçesinden çok az farkı vardır. O da Harezmi Türkçesi gibi Karahanlı ve Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş evresidir. Memlûk devri eserleri Çağatay Türkçesine yakındır. Ancak zaman zaman Kıpçak- Oğuz ağız özellikler de kaydeder (Ercilasun, 2011, 382-399).

Memlûk-Kıpçak Türkçesi, Oğuz-Kıpçak boylarının bir arda yaşadığı bir toplumun yazı dili olmasından ötürü, Oğuzca ve Kıpçakça dil özelliklerinin görüldüğü bir yazı dili olmuştur.

Harezmi’de uzunca bir dönem Kıpçak ve Oğuz boyları birlikte yaşadıkları için bölgede gelişen yazı diline kendi dil özelliklerini verdikleri görülür. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile paralel bir gelişim gösteren Memlûk-Kıpçak Türkçesi, alt katman Türkmen Türkçesi ile birlikte karma özellikler gösteren bir yazı dili olarak gelişmiştir.

13. yüzyılda siyasi olarak birbirine bağlı olan Harezmi ve Altın Ordu sahaları arasında kültürel bağlar oluşmuş ve Harezmi sahasında gelişme gösteren Türk dili ve kültürü Altın Ordu Kıpçak edebi dilini etkilemiştir. Altın Ordu sahasında Harezmi edebi geleneğine bağlı eserler yazılmıştır. Altın Ordu’da gelişen Türk dili kendine has özellikleri olan asıl Kıpçak Türkçesini yansıtan bir yazı ve edebi dili olmuştur. Burada yazılan eserlerin başında Kutb’un *Hüsrev ü Şirin* adlı eseri, Harezmi’nin *Muhabbetname* adlı eseri ve Ali’nin *Kıssa-i Yusuf’u* gelir. Edebi eserlerin dışında ise bazı siyasi ve ticari yazışmalar hakkında yarlık ve bitikler ile tarhan yarlıkları vardır.

Memlûk ve Altın Ordu sahaları arasında 14.yüzyılda kültürel ilişkilerin başlamasıyla Altın Ordu’dan birçok şair, sanatçı ve muhacir Mısır-Suriye’ye gitmiştir. Yanlarında Altın Ordu sahasında yazılmış edebi eserler de götürmüşlerdir. Bu eserler sayesinde Memlûk-Kıpçak edebiyatına katkıda bulunmuşlardır.

Mısır-Suriye bölgesinde Türkmen- Kıpçak özellikli Türk dilinin önemli hale gelmesiyle, Araplar tarafından bu dillerin öğrenilmesi ve araştırılması gerekliliği doğmuştur. Dönemin dil özelliklerini yansıtan birçok gramer ve sözlük ortaya konulmuştur. Bu dönemde konuşulan Türkçe karma görünümünden dolayı farklı şekillerde adlandırılmıştır. Arap Filologlar eserlerinde; “Türkçe”, “Halis Türkçe”, “Kıpçakça”, “Türkmence” gibi adlandırmalar yapmışlardır. Bu yüzden ise dönemin

dilini net bir şekilde adlandırmak zordur. 14. yüzyıldan sonra ise Kıpçakça Mısır-Suriye alanında Türkmencenin önüne geçmiştir (Özyetgin, 2001, 31-37).

Memlûk-Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserler dönemin söz varlığı hakkında bize önemli bilgiler verir. İçerdikleri diyalektolojik malzemelerle dönemin sosyal yaşantısına ışık tutarlar. Eserlerde Türkmen- Kıpçak etkileşimini açıkça görmek mümkündür.

Memlûk-Kıpçak Türkçesiyle yazılmış sözlük ve gramerler şunlardır;

a) *Kitābu'l- İdrāk li Lisāni'l- Etrāk (1312)*

Ebū Hayyān tarafından Mısır- Suriye sahasında konuşulan Türk dilini incelemek amacıyla yazılmış sözlük ve gramer kitabıdır. Türk dilinin en eski sözlük ve gramer kitaplarından biridir. Eserin Mısır- Kahire'de 20 Ramazan 712 (18 Aralık 1312) de tamamlandığı bilinir. Sözlük ve gramer olmak üzere iki kısımdan oluşur. Eser, içerdiği söz varlığı bakımından orijinal malzemeye sahiptir. Üç nüshası bulunmaktadır. V nüshası, 1335 tarihinde istinsah edilmiş İstanbul Bayezid Umumi kütüphanesinin Veliyüddin Efendi bölümünde kayıtlıdır. İkinci nüsha D nüshası, 1402 yılında istinsah edilmiş ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde kayıtlıdır. Üçüncü nüsha Kahire nüshası 1402 yılında istinsah edilmiştir. Kahire'de Dar al- Kutup Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Özyetgin, 2001, 43-52). Eser üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır;

Ahmet Caferoğlu, *Kitāb al- idrak li- lisan al-Atrāk*, İstanbul 1931.

Eser üzerine ilk bilimsel çalışmadır. Ahmet Caferoğlu eseri Türkçeye çevirisini yapmakla birlikte eserin orijinalini de dizdirmiştir.

Veled İzbudak, *El- İdrāk Haşiyesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1936.

Çalışmada Ahmet Caferoğlu'nun neşrine alınmamış olan haşiyeleri işlenmiştir.

A. Melek Özyetgin, *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Ankara, 2001.

Özyetgin bu çalışmasında eserde yer alan fiil malzemesini tarihi karşılaştırmalı yöntem ile incelemiştir (Demirci, J., 2003, 54-55).

b) *Kitāb-ı Mecnū’u Tercümān-ı Türkî ve ‘Acemî ve Moğolî (1343)*

Eser, Mısır’da Konyalı bir Türk olan Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adlı bir Türk tarafından 1343 yılında tamamlanmış ya da istinsah edilmiştir. Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Yazma nüshası Hollanda Leiden Akademi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Tercümān 76 varaklık iki kısımdan oluşmaktadır. 62 varaklık ilk kısım Arapça- Türkçe, 14 varaklık ikinci kısım ise Moğolca ve Fars dillerine ait sözcükleri içerir (Özyetgin, 2001, 56).

Eser üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır;

Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, *Kitāb-ı Mecnū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Çalışmada eserin tercümesi yapılmıştır. Türkçe söz varlığı örnekler dizininde verilmiş, eserdeki gramer terimleri çevirileriyle birlikte gramer terimleri bölümünde sıralanmıştır. Ayrıca eserin tıpkıbasımı çalışmanın sonuna eklenmiştir (Demirci, J., 2003, 55).

c) *Tuhfetu’z- Zekiyye fi’l- Luğati’t- Türkiyye (15. yy)*

Memlûk-Kıpçak sözlükçülüğü içinde önemli bir yeri olan sözlüğün müellifi ve yazılış tarihi eserde açıkça belli değildir. Mısır sahasında yazılmış olduğu tahmin edilen eserin içine düşülen bir nottan eserin 1425 yılından önce veya bu tarihe yakın bir tarihte yazılmış olabileceği düşünülür. Tek nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha, İstanbul Velüyiddin Efendi (Bayezid Umumi) Kütüphanesinde 3091 numarada kayıtlıdır. Eser 91 varaktır. Eser sözlük ve gramer olmak üzere iki kısımdan oluşur.

Eserin ilk neşri şöyledir;

Besim Atalay, *Ettuhfetu’z- Zekiyye fi’l- Luğati’t- Türkiyye*, İstanbul, 1945.

Çalışmada eserin tercümesi yapılmıştır. Çalışmaya dizin ve tıpkı basım da eklenmiştir (Özyetgin, 2001, 57).

d) *Kitābu Bulğatu’l- Muştāk fi Luğati’t- Türk ve’l- Kıpçak (15. yy)*

Memlûk-Kıpçak sözlükçülüğü için önemli olan bir diğer eser de BM’dir. Eserin adına tek “Kıpçak” sözlüktür. Müellifi Türk asıllı Cemaleddin Ebū Muḥammed ‘Abdullah et- Türkî’dir. Müellif eserini “Tercümān el- lüğat et- Türkiya” yani “Türk dilli sözlüğün tercümesi” olarak adlandırmıştır. Tek nüshası Paris Bibliothèque

Nationale'de Suppl. Turc No. 293 numarada kayıtlıdır. Eserin istinsah veya yazılış tarihi belli değildir. Okuyucu tarafından ilk sayfaya düşülmüş 1451 tarihinden bu tarihten önce yazılmış olabileceği düşünülür. Eser diğer sözlüklerden farklı olarak zikzaklı ve baklava deseni verecek şekilde okunaklı bir yazıyla yazılmıştır. Sözlükte isimler ve fiiller ayrı ayrı tasnif edilmiştir.

Eser üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır;

A. Zajączkowski, *Vocabulaire Arabe- Kiptcak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulğat aş- Muştac fî lüğat at- Turk wa'l-Qıfçaq, II-ème partie. Le verbe*, Warszawa 1954.

A. Zajączkowski, *Vocabulaire Arabe- Kiptcak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulğat aş- Muştac fî lüğat at- Turk wa'l-Qıfçaq, II- ère partie, Le nom*, Warszawa 1958.

1954 tarihli çalışmada eserde yer alan fiillerin alfabetik sırayla verilmiş bir dizini ve eserin tıpkıbasımı yer almaktadır. 1958 tarihli çalışma da ise eserin isim malzemesi üzerine çalışma yapılmıştır (Özyetgin, 2001, 60).

e) *El- Kavānīnu'l- Kulliye li zabṭi'l- Luğati't- Türkiyye (15.yy)*

15. yy. başlarında Arapça yazılmış bir Türk dili grameridir. Sözlük bölümü yoktur. Eserin tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Seyit Ali Paşa Bölümünde bulunur. Yazılış tarihi ve müellifi kesin olarak bilinmekle birlikte 15. yy. da Kahire'de yazıldığı tahmin edilir (Özyetgin, 2001, 61).

Eser üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır;

Bilge, Kilisli Rıfat, *El- Kavānīnu'l- Kulliye li zabṭi'l- Luğati't- Türkiyye*, İstanbul 1928.

Çalışmada, metin olduğu gibi verilmiş, açıklama gerektiren yerler sayfa sonundaki dipnotlarda belirtilmiştir.

Recep Toparlı, Sadi Çögenli, H. Nevzat Yanık, *El- Kavaninü'l- Külliye Li-Zabti'l- Lüğati't- Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

Çalışmada eserin tercümesi, Türkçe sözcüklerin gramatikal dizini ve metnin tıpkıbasımı yer alır (Demirci, J., 2003, 56).

f) *Ed-Durretu'l- Muđîa fi'l- Luğati't- Türkiyye (15. yy)*

Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlük ve gramerler arasında en son tanınan ve bulunan sözlüktür. A. Zajaczkowski tarafından Floransa'daki Biblioteca Medicea Laurenzian'daki Doğu yazmalarının incelenmesi sırasında bulunmuştur. Bugün eser aynı kütüphanede Orient 130 numarasında kayıtlıdır. Yazılış tarihi belli değildir. Ancak içerdiği Türkmen (Oğuz)- Kıpçak karışık dil malzemesine bakıldığında 14.15. yüzyıllarda yazılmış olabileceği tahmin edilir. Eserde Türkçe sözcükler kırmızı mürekkeple harekeli olarak yazılmıştır. 24 varaklık bu eserde, Türkçe sözcükler Arapça sözcüklerin hemen altında yer almaktadır. DM az sayıda leksikal malzeme içermesine rağmen, tam cümlelerden oluşan ve daha çok diyalog tarzında düzenlenmiş söz dizimine sahip olduğu için ayrıca önem taşımaktadır (Özyetgin, 2001, 63).

Eser üzerine yapılan çalışma;

Recep Toparlı, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l Luğati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

Çalışma eserin tercümesini, örnekler dizinini ve tıpkı basımını içerir (Demirci, J., 2003, 56).

Sözlük ve gramer kitaplarının dışında Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış fıkıh kitapları şunlardır;

a) *Kitâb fi'l- Fıkh*

Fıkıh ile ilgili satır altı tercümelerden oluşur. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Eser üzerine yapılmış çalışma (Demirci, J., 2003, 56);

Recep Toparlı, *Kitâb fi'l- Fıkh (Şekil Bilgisi Özellikleri, Örnek Metin)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1993.

b) *İrşâdü'l- Mülûk ve's-Selâtin*

İskenderiye'de kaleme alınmış satır arası bir tercümedir. Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesindedir.

Eser üzerine yapılmış çalışma;

Recep Toparlı, İrşadu'l-Muluk ve's-Selatin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.

Çalışmada eserin transkripsiyonlu metni, dil bilgisi özellikleri ve sözlüğü yer almaktadır (Demirci, J., 2003, 56).

Atlarla ve atçılıkla ilgili yazılmış eserler şunlardır;

a) *Kitâb fi Riyâzâtü'l-Hayl*

Atçılık ve veterinerlikle ilgili Farsçadan Türkçeye tercüme bir eserdir. 14.yy. sonu 15.yy. başında çevrilmiş olan eserin, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Paris Bibliotheque Nationale olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır.

Eser üzerine yapılmış en son çalışma şöyledir;

Can Özgür, *Kitâbü'l -Hayl (Memlûk-Kıpçakçası ile yazılmış ilk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*, İstanbul 2002.

Çalışmada, transkripsiyonlu metin, dil incelemesi, aktarması, gramatikal dizin ve tıpkıbasım yer almaktadır (Demirci, J., 2003, 59).

b) *Münyetü'l- Guzât*

Arapçadan Türkçeye tercüme edilen binicilik kitabıdır. 14. yy. sonunda veya 15. yy. başında çevrilen eserin müellifi ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Eserin tek nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi 3. Ahmed bölümündedir.

Eser üzerine yapılmış çalışma;

Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l- Guzât*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Çalışmada metnin transkripsiyonu ve gramatikal dizini yer alır (Demirci, J., 2003, 59).

c) *Baytaratü'l- Vâzih*

Atlarla ve veterinerlikle ilgili Arapçadan tercüme bir eserdir. 14. yy. sonlarında yazıldığı tahmin edilir. İstanbul Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesi ve Paris Bibliotheque Nationale'de olmak üzere iki nüshası bulunur.

Eser üzerine yapılmış çalışmalar şöyledir (Demirci, J., 2003, 59);

Mehmet Emin Açar, *Baytaratü'l Vazih (İnceleme- Metin- İndeks)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.

Can Özgür, *Baytaratü'l Vazih (Metin- İndeks)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

Can Özgür, *Baytaratü'l Vazih'in Kıpçak ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmençeleşmesi) Üzerine Bir Dil Karşılaştırması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

Edebî eserlerden ise;

a) *Kitâb Gülistân Bi't Türkî*

Sadi'nin Gülistan adlı eserinin Kıpçak Türkçesine çevirisidir. Seyf-i Serayi tarafından tercüme edilen ederin tek nüshası Hollanda Leiden İlimler Akademisinde bulunur.

Eser üzerine yapılmış çalışmalar;

Feridun Nafiz Uzluk, *Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara 1954.

Çalışma tıpkıbasımdan oluşmaktadır.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't Türkî)*, İstanbul 1978.

Çalışma transkripsiyonlu metin ve gramatikal dizinden oluşmaktadır.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't Türkî)*, İstanbul 1989.

Çalışma transkripsiyonlu metin, gramatikal dizin, eserin dil özellikleri ve tıpkıbasımdan oluşur (Demirci, J., 2003, 60).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinin dışında kalan ancak Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak (Kuman) Türklerinden, İtalyanlar ve Almanlar tarafından 14. yüzyılda derlenmiş iki bölümlük eser olan *Codex Cumanicus*, Kuman diyalekti ile yazılmış tek eser olması bakımından önemlidir. Eser, dönemin yazı dilini değil de Kıpçakların konuşma dilini yansıtmaları ve sosyal yaşam hakkında önemli bilgiler sağlaması bakımından ayrıca önem oluşturur. Eserin üzerine birçok çalışma yapılmıştır (Ercilasun, 2011, 382). Önemli çalışmalar şunlardır;

K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen 1942.

Mustafa Argunşah, Galip Güner, *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

2.3. Kazak Türkleri ve Kazakça

Kazaklar, Orta Asya'da Hazar denizinden Çin sınırına kadar uzanan topraklarda yaşayan bir Türk topluluğudur (Hitchins, 2002, 131). Kazak Hanlığı, 13.yüzyılda Altın Ordu devletinin hakimiyetinde kurulan Ak Orda'nın devamıdır. 15.yüzyılda Altın Ordu'nun parçalanmasından sonra müstakil bir hanlık haline gelmiştir. Bu yüzden kuruluşu için 15.yüzyıl demek doğru olacaktır (Doğan, Koç, 2013, 2-3).

Müstakil bir topluluk olan Kazakların ne zaman teşekkül ettiği tartışma konusudur (Hitchins, 2002, 132). Kazak kavminin tarihi şekillenişinde Özbeklerle yakın bağ vardır. Abülhayr Han idaresinde bulunan Özbek uruglarının bir kısmı anlaşmazlıklar yüzünden esas topluluktan ayrılmış ve Cuci sülalesinden Barak Han'ın oğulları Kirey ve Canıbek idaresinde doğuya göçmüşlerdir. Daha sonra bazı urugların da katılmasıyla 1465 yılında iki yüz bin kişilik bir Kazak topluluğu meydana gelmiştir (Öner, 2013, 34). Kazak adının etimolojisi hakkında da ortak bir görüş yoktur. Ancak, "kendi başına buyruk hareket eden, yiğit, cesur, bekar" anlamlarına geldiği düşünülür. Bu Kazak topluluğunun zaman içerisinde Hazar'ın kuzeyinden Altaylar'a kadar uzanan geniş alana hâkim olmasıyla Kazakların bu isimle anılması arasında bağlantı vardır. Yani bu adlandırma, etnik bir temele değil de sosyal bir gerekçeye dayanır (Hitchins, 2002, 132). Kazak Hanlığı en parlak devrini 1511-1523 yılları arasında Kasım Han yönetiminde yaşamıştır. Kalmuklar'ın 17. yüzyılda Kazak topraklarına saldırmasıyla birlikte Kazak Hanlığı zayıflamaya başlamıştır. 1680 yılında Tевkel Han Kazak Uruglarını tek bir çatı altında toplamayı başarmıştır. Ancak Kalmuklar'ın ardından Oyratlar'ın saldırıları ile büyük sıkıntıya giren Kazaklar, ilk kez Ruslardan yardım istemişlerdir. Bu yardım isteğinden sonra Rus yayılmacılığı hız kazanmış ve iki asırdan fazla sürecek olan Rus belasının başlangıcı olmuştur.

Kazakistan'da da 20. yüzyılın başları tüm dünyada olduğu gibi milliyetçilik duygusunun filizlendiği bir dönem oldu. 1917 ekimde gerçekleşen Bolşevik

ihtilalinden sonra Türkçü bir oluşum olan Alaş Orda Hükümeti kuruldu. Bolşevik ihtilalinden sonra Kazakistan, 1920 de Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla uzun yıllar sonra ilk kez yarı bağımsız bir statü kazandı. 1925 tarihinde Kırgız MSSC'nin adı Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirildi. 1986 da ise Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti adını aldı. Kazak topraklarının asırlar sonra tekrar bağımsızlığa kavuşmasında 17-18 Aralık 1986'da meydana gelen *jeltoqsan* olayları önemli bir vazife görmüştür. Jeltoqsan'da sergilenen Kazak direnişi Sovyet işgali altında birçok topluluğa cesaret vermiştir. Bundan sonra hızla dağılma sürecine giren SSCB, 1990 yılında resmen çökünce Kazakistan, 25 Ekim 1990 tarihinde önce egemenliğini, 16 Kasım 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti doğuda Çin işgali altındaki Doğu Türkistan, güneyde Kırgızistan ve Özbekistan Türk Cumhuriyetleri, batıda Hazar denizi, kuzeyde ise Rusya ve Rus işgali altındaki Altay Özerk Cumhuriyeti ile çevrili 2.853.000 km. karelik yüzölçümüne sahiptir. Kazak Türklerinin büyük çoğunluğunun oturduğu Kazakistan'da 8.137.878'lik Kazak nüfusunun 6.531.921'lik kısmı yaşamaktadır. Eski nüfus sayımlarında tespit edilen bu sayının günümüzde iki katına yakın olduğu tespit edilir (Doğan, Öner, 2012, 2-5).

Kazakçanın da bağlı olduğu çağdaş Kıpçak Türk dilleri grubu modern Türk dili grupları arasında, ayrıldığı kollar ve konuşanlarının sayısı bakımından en geniş olanıdır. Bu lehçe grubuna Kıpçak Grubu adı verildiği gibi, konuşanlarının yaşadığı coğrafya göz önünde bulundurulmak suretiyle yaygın olarak Kuzey-Batı Türk lehçeleri grubu da denilmektedir. Kazak Türkçesinin yanı sıra, çağdaş Kıpçak grubuna dâhil olan diğer lehçeler; Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Karayım Türkçesi, Karaçay Türkçesi, Balkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesidir. Saydığımız bu Türk lehçelerinin tamamı yazı dili olmuştur ve Altay dağlarından Avrupa içlerine kadar oldukça geniş bir bölgede kullanılmaktadır (Doğan, Öner, 2012,6).

Türk lehçelerinin Kıpçak koluna dahil edilen Kazakçayı kendi içerisinde sınıflandırmak kolay değildir. Kazakçanın ağızları hakkında hala bir fikir birliği bulunmamakla birlikte Şora Sarıbayev *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri* adlı çalışmasında Kazakçanın ağızları ile ilgili bazı sınıflandırma görüşlerine yer verdikten sonra bugün Kazak dilcilerinin çoğunluğu tarafından kabul gören tasnifi Kazak Ağızlarını dört ana gruba ayırarak yapmıştır. Bu dört ana grup; Batı, Güney, Doğu ve

Kuzey-Doğu olarak sınıflandırılır. Kazakçanın yazı dili Kuzey- Doğu ağzına dayanmaktadır. Nihayetinde ise bu dört ana grup altı alt gruba ayrılmıştır.

Kazak ağızları için yapılan tasnif şu şekildedir (Demirci, K., 2016, 330-343);

1. Jedisu alt grubu (Almatı vilayeti)
2. Çu alt grubu (Jambıl Vilayeti)
3. Şimkent alt grubu (Çimkent Vilayeti)
4. Kızılorda alt grubu (Kızılorda vilayetinin doğusundan Türkistan'a kadar)
5. Taşkent alt grubu (Özbekistan'ın Taşkent ve Buhara vilayetleri)
6. Tacik alt grubu (Tacikistan'da yaşayan Kazak Türkleri Ağızları)

Kazakça ana dil olarak konuşulduğu Kazakistan başta olmak üzere Çin, Moğolistan, Güney Rusya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada da konuşulur. Dünya çapında etnik Kazakların 10 milyon civarı olduğu kabul edilir.

Kazakça 20.yüzyıl boyunca birçok alfabe değişikliği yaşadı. 1927'ye kadar Latin alfabesinin yerine değiştirilmiş Arap alfabesi kullanıldı. 1940'da Kiril alfabesi temelli alfabe geliştirildi. Ancak Kazakistan 2018 yılında Latin alfabesine geçme kararı alarak alfabe değişikliği konusunda önemli bir adım attı. Kazakistan'da 2025 yılına kadar tüm yayınların ve resmî belgelerin yeni alfabeye yayınlanması planlanmaktadır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Kazakistan'ın etnik yapısı dikkate değer bir şekilde değişti. Rusça konuşan büyük bir nüfus Kazakistan'a döndü. Aynı zamanda hükümet Çin, Moğolistan, Türkiye, Özbekistan ve diğer ülkelerde yaşayan Kazakların dönmesi için kampanya başlattı. Bununla birlikte Sovyet sonrası dönemde dil durumu değişti. 1989'da yeni dil yasası kabul edildi ve Kazakça devlet dili ilan edildi. Rusça resmi dil statüsü kazandı. Resmi dil politikası Kazakçayı kamusal alana entegre etmek için teşvik etmektedir. Kazakça yazılı basında önemli bir artış oldu. Eğitim dili Kazakça olan okulların sayısı arttı. Kazakça ulusal kimlikte büyük önem kazandı. Bununla birlikte dil gerçeği birçok Kazak'ın Kazakçayı akıcı konuşamadığını ortaya koyar. Günlük yaşamda Kazakça kullanan sayısı azdır. Kırsal yerleşim yerlerinde bu oran daha fazladır (Muhamedowa, 2016, 18-19).

Türkçe, Özbekçe ve Tatarca gibi büyük Türk dillerinden farklı olarak Kazakça Rus öncesi dönemde yazılı bir dil değildi. Kazak ekonomisi bozkırda sığır yetiştiriciliğine dayandığından göçebelik en uygun yaşam tarzıydı. Bu yüzden yazılı bir edebiyat yoktu. 19. yüzyılda Rus yönetiminin ve Tatar yardımcılarının etkisi altında yazılı bir dil kuruldu. Abay Qunanbayulı (1845-1904) Kazak edebi dilinin kurucusu ve halk arasında ilk yazar olmasına rağmen eseri 20.yüzyıl başına kadar yayımlanmadı (Kirchner, 1998, 318-323).

3. MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNE AİT SAĞLIK İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

3.1. Eski Türklerde Sağlık ve Sağlık Bilgisi

Türklerin ana yurdu olarak kabul edilen Orta Asya; Güney Sibirya, Doğu ve Batı Türkistan'ı içine alan geniş bir alanı kaplamaktadır. Oldukça geniş bir coğrafyada göçebe olarak yaşayan Türkler için sağlık her zaman önemli bir alan olmuştur. Yaşanılan coğrafyanın konumu, iklimi ve bitki örtüsü yaşamı etkilediği gibi şüphesiz Türklerin sağlık ve tıp alanıyla olan ilgisini de etkilemiştir. Göçebe olarak zor iklim şartları altında yaşayan Türkler, hastalıklardan korunmak için daha dikkatli davranmışlar ve önlemler almışlardır. Uygurlar yerleşik düzene geçinceye kadar göçebe topluluklar halinde yaşayan Türkler, yaşadıkları bu geniş coğrafyanın tabiatından ve toprağından faydalanarak sağlık problemlerini gidermeye çalışmışlardır. Türklerin sağlık bilgisi bozkır kültüründe tabiattan öğrendikleriyle sınırlı olmuştur. Tabiattan ve topraktan elde ettikleri madde ve bitkilerle hastalıkları tedavi etmeye çalışmışlardır. Coğrafyanın da etkisiyle savaşçı bir toplum olarak yaşayan Türkler savaşlarda yaralananları tedavi etmek için ayrıca tıp bilimiyle ilgili olmuşlardır.

Eski Türkler, sağlık ve sağlık bilgisi ile ilgili uygulamalar şüphe yok ki kendilerine ait tecrübelerin yanında yaşadıkları alanlarda karşılaştıkları farklı kültürlerle de etkileşim içinde olmuş, zenginleşmiş ve bugüne uzayan izleriyle yaşatılmıştır. En eski dönemlerden itibaren sağlık bilgisi/tıp alanında Türklerin eskiye dayanan köklü tecrübelerine sahip olduğu bilinmektedir. Bu Türklerin sosyal-kültürel yaşamlarının bir getirisi olmasına bağlanabilir. Aynı zamanda bu alanın gelişmesinde Türklerin dinî inanışlarının da etkisi büyüktür (Genç, 1997, 146).

Türk tıp tarihinde bozkır kültüründe göçebe olarak yaşayan Türk topluluklarında bilimsel bir tıptan söz etmek mümkün değildir. Uygurların yerleşik düzene geçmesiyle birlikte Türk tıp tarihi bilimsel bir boyut kazanmıştır. Yerleşik düzenden önce göçebe olarak yaşayan Türkler toprak ve tabiatla iç içe oldukları için sağlıkla ilgili sorunlarını çoğunlukla halk hekimliği ile çözmeye çalışmışlardır. Halk

hekimliğinin temelinde Türklerin dini inançları olan Şamanizm büyük önem taşımaktaydı. Öte taraftan Uygurlar arasında yaygın olan geleneksel tıp bilgisi Çin, Hint ve İslam sahasındaki uygulamalardan etkilenecek daha fazla gelişmiş ve yaygınlaşmıştır.

Türklerde halk hekimliğinde hastalıkları tedavi etmek için büyük ölçüde bitkilerden faydalanılmıştır. Şamanizm ve Halk hekimliği temelinde gelişen İslamiyet öncesi Orta Asya Türk tıbbına bakıldığında hekimler büyük önem taşımaktadır. “Hekim” kavramını karşılayan birden fazla kavram olduğu görülür. Bu kavramlar, uyguladıkları tedavi metotlarına ve amaçlarına göre birbirinden ayrılmaktadır. Eski Türkçede karşımıza çıkan ve “hekim” kavramına karşılık gelen *kam*, *şaman* ve *baksı* adı verilen hekimler, Türklerin dinî inançları doğrultusunda Şamanizm’in tedavi yöntemlerini uygulayan hastalıkları büyülerle tedavi eden kişilerdir. Eski Türkçede *kam* “kâhin, büyücü, şifacı” (ED, 625a) ve *kamla-* “kam gibi davranmak, büyü yapmak” (ED, 628a) olarak kaydedilmiştir. *Kam*’lar Şamanizm inancına göre ruh ve insan arasındaki dengeyi sağlayarak büyüler yardımıyla hastalıkları tedavi etmeye çalışmışlardır. Türk dilinin İslamiyet’ten sonra yazılmış eserlerinde de Şamanizm etkisi devam etmiştir. Türk dilinin ilk sözlüğü olan DLT’te *kam* “kâhin” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 680) olarak verilmektedir. Eski Türkçede hekimlik teriminin bir karşılığı da *baksıdır*. *Baksı*’lar Eski Türkçede *bağşı* “din hocası” (ED, 321b) olarak geçmektedir. Bu sözcük Uygurlarda Budizm’in kabul edilmesinden önce “büyücü, falcı, hekim” kavramlarını karşıladı ve hastalığı teşhis etmek için fal bakan büyülerle ve müzikle hekimlik yapan kişilere denirdi. Uygurlardan sonra ise Türk dilinin ilerleyen dönemlerinde sözcüğün anlamının değiştiği görülür. Codex Cumanicus’ta *bakşı* “yazıcı” (Argunşah, 2015, 432) anlamında kaydedilmiştir.

Şamanizm’de hastalıkların rüzgâr aracılığıyla kötü ruhlardan geldiği düşünülürdü. Bazı Uygurca metinlerde gaz sebebiyle oluşan şişkinliğe *yél* (*alku yél igig*) sebep gösterilmiştir. Ayrıca DLT’te *yél* sözcüğü için “cin çarpması” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 975) kaydının yer alması sözcüğün karşıladığı ilişkili bir başka anlama işaret eder.

Eski Türklerde Şamanizm inancının etkisiyle hastalıkların tedavisi için geçmiş insanların ruhlarından şifa beklenirdi. *Atalar kültü* olarak adlandırılan bu inanç Şamanizm’in kalıntısı olarak bugün de yaşamaktadır. İslamiyet’in kabulüyle evliya kültü hâline gelmiştir. Türklerin inancında akarsuların, göllerin ve ırmakların da

önemli bir yeri vardı. Akarsuların iyileştirici gücü olduğuna inanılırdı. Özellikle kısır kadınlar, kaynaktan su içtiğinde hamile kalacağına inanırdı. Buna *yer-su kültü adı* verilir. Şamanistlerin *kut kuyma (kut dökme)* adını verdiği kurşun dökme kişinin üstündeki hastalıkları uzaklaştırmak için yapılırdı. Bugün hâlâ Türk topluluklarının çoğunda kurşun dökme Şamanizm kalıntısı olarak varlığını sürdürmektedir (Bayat, 2010, 238-242).

Türk halk hekimliğinde ruhsal tedavi sağlayan ve büyülerle tedavi yapan bu hekimlerin dışında, dönemin maddi tıp anlayışını temsil eden ilaç ve bitkilerle tedavi sağlayan hekimlere ise Türk dilinin kaynaklarında *otaçı*, *emçi*, *atasagun* terimleriyle kaydedilmiştir. Türklerin Eski Türkçe verilerine göre “ilaç” kavramını *em* “bitkisel ilaç” (ED, 155b) terimiyle karşıladıkları görülür. DLT’te *em* kavramının eş anlamlısı olarak *em-sem* “ilaç” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 639) kaydı da bulunmaktadır. Yine *em* isim kökünden türeyen *emle-* “ilaç vermek, tedavi etmek, iyileştirmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 638) anlamında kullanılır. *Emçi*’ler de *em* kullanarak hastaları tedavi eden hekimlerdir. Aynı zamanda ilaç hazırladıkları da bilinir. Bir diğer kavram *otaçı* ise Eski Türkçede *ot* “tedavi edici ot; yabancı ot, zehirli ot” olarak kaydedilmiş *ot* kökünden türemiş bir meslek adı olarak karşımıza çıkar. *Otaçı*’lar da tıpkı *emçi*’ler gibi bitkiler yardımıyla hastalıkları tedavi etmişlerdir. Yine “tedavi etmek” anlamında *ot* kökünden türemiş *ota-* “Oğuz lehçesinde ilaçla tedavi etmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 779) kullanılır. Bir diğer kavram için ise *atasagun* için ise Kâşgarlı “doktor, Türk doktor” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 563) kaydını vermiştir. Kâşgarlı Mahmud DLT’te *emçi*, *otaçı*, *atasagun* kavramlarının ayrımını yapmamıştır. Ancak *emçi* ve *otaçı* sözcüklerinin ilaç anlamına gelen *em* ve *ot* köklerinden türediği düşünülürse bunların ilaç hazırlayan ve tedavi eden hekim anlamında kullanıldığı söylenebilir (Bayat, 2010, 238-242).

Tüm bunlardan hareketle, Türklerde hastalıkları tedavi eden hekimlerin son derece önemli olduğu ve bunun Türk diliyle yazılmış eserlere de yansıdığı görülür. Sosyal yaşamın önemli parçası olan hekimler için Türk dilinde tedavi yöntemleri ve amaçlarının farklarından kaynaklı farklı adlandırmalar yapılmıştır. Ancak şu söylenebilir ki; *kam*’lar, *şaman*’lar ile *otaçı*’lar, *hekim*’lerin sağlık sorunlarını çözme için ortaklaşa yürüttükleri ancak *kam*’ların büyülerle ruhsal sorunları tedavi etmeye çalıştıkları, *otaçı*’ların ise bitki ve maden kaynaklı ilaçlar kullanarak hastalarını tedavi ettikleri görülmektedir (Bayat, 2010, 238-242).

Dîvânu Lugâti't-Türk'e bakıldığında Türk tıbbının oldukça gelişmiş olduğu söylenebilir. DLT'te anatomi, fizyoloji, belirtiler, hastalıklar, aletler ve ilaçlarla ilgili 581 sözcük vardır. Bu sözcüklerin çoğunun Türkçe olması Türklerin hastalıkların bazılarını tanıdığı ve bu hastalıkları bitkilerle tedavi etmeye çalıştıklarını gösterir. (Bayat, 2010, 247). DLT'te sağlıklı olma durumu için *sağ* “sağlık ve esenlik, sağlıklı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 798) kaydı yer almaktadır. Kâşgarlı Mahmud bu sözcüğün Oğuzca olduğunu kaydetmiştir. Sağlıklı olma durumunun tersi olan “sağlığını kaybetmek, hastalanmak” anlamında ise Oğuzca kaydıyla *sökel* “hasta” kullanılmaktaydı. DLT'te hasta anlamında bir de *iglig* “hasta” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 663) geçmektedir. *İg* “hastalık” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 661) kökünden türemiş olan bu sözcükle birlikte *iglen-* “hastalanmak” terimi de vardır. DLT 11. yüzyılda Türklerin bildikleri hastalıkları öğrenmek konusunda da bize ışık tutmaktadır. Kâşgarlı Mahmud eserinde bazı hastalık adlarını da kaydetmiştir. *Anımı* “cüzam” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 552) olarak geçer. Hastalığın ayrıntıları ve tedavi şekliyle ilgili bilgi geçmemekle birlikte hastalıktan “yaman ig” olarak bahseder. *İnegü* “göbek çukurunun iç kısmında, kulunca benzer bir hastalığın adı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 666). Bu hastalığın tedavisi için de bilgi yoktur. *Sarığlıg* “sarılık hastalığı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 805). Bu hastalığın tedavisi de belli değildir. *Tirsgek* “göz kapağında çıkan sivilce” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 883). Günümüzde de bu hastalık “it dirseği” adıyla bilinmektedir. *Uđuz* “uyuz” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 917). Kâşgarlı'nın kayıtlarına göre bulaşıcı bir hastalıktır. Uyuz hastalığına yakalanan insanlar için *uğuzluğ* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 917) denir. Uyuz hastalığını tedavini tedavi etmeye ise *uğuzla-* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 917) denir. *Uçğuk* “grip, soğuk algınlığı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 915) olarak geçer (Genç, 1997, 146-151). Bu hastalıkların dışında DLT'te kaydedilen *kızlamuğ* “kızamık ve ona benzer sivilceler” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 718), *bězgek* “titreme, titreten sıtma” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 584), *temregü* “temreği, deri hastalığı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 868), *tumağ* “nezle” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 899) hastalıkları da geçmektedir. Kâşgarlı DLT'te hastalık adları, tedavi yöntemleri, ilaçlar, hekim kavramları hakkında bolca malzeme kaydetmiştir. Bu verilere bakıldığında da Türklerin tıp ile ilişkisini anlamak mümkündür.

Sonuç olarak Türk tarihine bakıldığında Eski Türklerden itibaren Türklerin tıp bilimiyle ilgili oldukları görülür. Türkler başlangıçta Şamanizm'in etkisinde

hastalıkları tedavi etmeye çalışmışlardır. Dinî inanışlarının getirdiği tedavi yöntemleriyle birlikte aynı zamanda ilaçlarla ve bitkilerle hastalıkları tedavi etmişlerdir. Sosyal yaşamın yansıması olarak Türk dilinde tıp ile ilgili kavramlar Eski Türkçeden itibaren yer almaktadır. Başta Uygurca metinler olmak üzere *Dîvânü Lugâti't-Türk* bize Eski Türkçenin sağlık bilgisi ile ilgili söz varlığı hakkında zengin bilgiler verir.

3.2. Memlûk-Kıpçak Türklerinde Sağlık ve Sağlık Bilgisi

Kıpçak Türkleri, Deşt-i Kıpçak ve Mısır-Suriye başta olmak üzere farklı coğrafyalarda uzun yıllar boyunca hüküm sürmüşlerdir. Yaşadıkları coğrafyalarda, etkileşim içinde oldukları toplumlar başta olmak üzere bitki örtüsü, iklim koşulları, yaşam tarzları vb. durumlar onların sosyal hayatlarını ve kültürlerini etkileyen başlıca etkenler olmuştur. Sosyal yaşamda önemli bir yer tutan sağlık/tıp alanı da çevre koşullarının ve farklı kültürlerin etkisiyle şekillenen bir alan olmuştur. Kıpçaklar sağlık alanında eskiden beri süregelen birikimlerinin yanı sıra birlikte yaşadıkları ya da komşu oldukları toplumlardan etkilenmişlerdir. Farklı toplumlarla etkileşim içinde yaşayan Kıpçakların sosyal yaşantıları şüphesiz ki dönemi yansıtan edebi eser, sözlük ve gramerlere de yansımıştır. Kıpçak dili ve kültürünü yansıtan bu eserlerde sağlık alanı ile ilgili söz varlığı ayrı önem taşımaktadır. Eserlerde yer alan sağlıkla ilgili söz varlığına ait malzemelerin çokluğu bize Kıpçak Türklerinin sağlık ve sağlık bilgisi konusunda yetkin olduklarını gösterir. Gerek “hastalık” çeşitleri olsun gerekse “ilaç” yapımında farklı toplumlardan etkilendikleri göze çarpar. Sağlık ve sağlık bilgisi konusunda Türkçe sözcüklerin yoğunluğuyla birlikte Kıpçakların etkileşim içinde olduğu dillerden birçok ödünçleme yaptığı görülür. Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Türkler Harezm-Altın Orda etkileşiminin yansıdığı daha çok asıl Kıpçak Türkçesini ortaya koyan nispeten daha sade bir dil ortaya koymuşlardır. Bu sebeple sağlık alanı ile ilgili terimler genellikle Türkçe kökenli olmuştur. Ancak Memlûk-Kıpçak Türklerinin yaşadığı Mısır-Suriye bölgesinde Arapça ve Farsçanın etkisinin daha fazla hissedildiği aynı zamanda Kıpçak-Türkmen etkileşiminin olduğu bir dil görünümünün olması sağlıkla ilgili söz varlığına da önemli ölçüde yansımıştır. Memlûk-Kıpçak Türklerinin sağlıkla ilgili söz varlığında farklı dillerden sözcüklerin önemli bir varlığının olması tıp alanında kendi birikim ve yöntemlerini kullanmalarının yanı sıra farklı milletlerden de etkilenmelerinin sonucu olmuştur. Türklerin göçebe yaşam tarzları ve dini inanışları

Şamanizm'den kalma yöntemlerle uygulanan geleneksel tıpla birlikte İslamiyet'in de etkisiyle özellikle Araplardan ve Farslardan öğrendikleri yöntemleri de uygulamışlardır. Söz varlıklarına da bu durum önemli şekilde yansımıştır. Dolayısıyla Memlûk-Kıpçakların sağlık ve sağlık bilgisi ile ilgili söz varlığı Türkçe ile birlikte Arapça, Farsça ve çeşitli dillerin bir karışımı olarak karşımıza çıkar.

Memlûk-Kıpçak Türklerinin sağlıkla ilgili söz varlığına bakıldığında başta “hasta, hastalık ve sağlıkla ilgili şikâyet” bildiren adlandırmalar, “hastalık isimleri”, “ilaç adlandırmaları ve ilaç yapımında kullanılan bitkiler”, “hekimlikle ilgili terimler”, “sakatlık ve kusur” bildiren sözcüklerin çoğunluğu oluşturduğu görülür. Denilebilir ki, Kıpçaklar hastalıklarla ilgili olmuşlar, hastalıkları tanımlamak ve tedavi etmek için de uğraş vermişlerdir. Ayrıca sağlıkla ilgili söz varlığında tek veri sözcüklerin de olması Kıpçakların tıp alanıyla ilgilerini ortaya koymak açısından önemli bilgiler vermektedir.

Sağlık ve sağlık bilgisi tüm toplumlar için önemli bir alan olduğu gibi Memlûk-Kıpçaklar için de önemliydi. Kıpçaklar “sağlık” kavramını önemsemiş ve dillerine yansıtmışlardır. Kıpçaklar, kişinin sağlıklı, fiziksel ve ruhsal yönden iyi olduğunu bugün aynı anlam ile kullandığımız *sağlık* terimini kullanarak ifade etmişlerdir (bkz. *sağlık*). Bunun dışında *esen*, *esenlik*, *sağ* sözcükleri de sağlıklı olma, esenlik, sağlık durumunun iyi olduğunu belli etmek için kullanılan sözcüklerdendir (bkz. *esen*, *esenlik*, *sağ*). Yine *sav bol-* fiiliyle “sağlıklı, sıhhatli olmayı belirtmişlerdir (bkz. *sav bol-*). Türkçe kökenli bu sözcüklerin yanında Arapçadan ödünç *selâmatlık*, *şifâ*, sözcükleri de yine “selamette olma, iyileşme, şifa bulma” anlamlarını karşılamaktaydı (bkz. *selâmatlık*, *şifâ*).

Memlûk-Kıpçakların “hasta, hastalık ve sağlıkla ilgili şikâyetleri” için çok çeşitli adlandırmalar yaptıkları görülür. Vücutta meydana gelen ağrı, sızı ve sancı gibi şikâyetleri ifade etmek için de *agrığ* ve *sançı* sözcüklerini kullanmışlardır (bkz. *agrığ* ve *sançı*). İnsan vücudunda organizmaların işleyişinde oluşan sorunlardan dolayı ortaya çıkan “hastalık” durumunu ifade etmek için *çor*, *sökellik*, *sağsuzluk*, *Ar. illet*, *Ar. maraz*, *Ar. kesel*, *Far. Tü. hastalık* terimlerini kullanmışlardır. Bugün Anadolu sahasında da “hastalık” durumu *çor* sözcüğüyle ifade edilir (bkz. *çor*, *illet*, *hastalık*, *kesel*, *maraz*, *sağsuzluk* *sökellik*). Vücudun işleyişinin bozulmasıyla birlikte insanın hastalanması ve “hasta” olması *çorlu* *sağsız*, *sayru*, *sökel*, *Far. hasta*, kavramlarıyla karşılanır. Bugün yine *çorlu*, *sökel*, *sayru* sözcüklerinin Anadolu sahasında da yaşıyor

olması Memlûk-Kıpçaklarla Türkmenlerin etkileşim içinde olduklarını ve Kıpçakçada Türkmence unsurların yer aldığını göstermesi bakımından önemlidir (bkz. *çorlu hasta, sağısız, sayru, sökel*). Memlûk-Kıpçaklar, vücudun sıhhatini kaybetmesini *hastalanmak, ındal-, iglen-, sayrı bol-, sayrılan-, sökel ol-* fiilleri ile ifade etmişlerdir. İnsanın hastalık durumundan kurtulup iyileşmesi *oñal-* fiili ile tanımlanmıştır (bkz. *hastalanmak, ındal-, iglen-, sayrı bol-, sayrılan-, sökel ol-, oñal-*).

İlaç ve bitkilerle hastalıkları tedavi etmek ve çeşitli bitkilerden ilaçlar hazırlamak Memlûk-Kıpçaklarda önemliydi. Memlûk-Kıpçak sahasında genel anlamda “ilaç” kavramını *em* ve *ot* terimleri ile ifade edilmiştir. *Em* bitkisel kaynaklı ilaçlara verilen ad olmakla birlikte Eski Türklerde olduğu gibi Şamanist yöntemlerle tedavi etmek için okunan büyü ve duaları da adlandırmak için kullanılmış olmalıdır. Ancak *ot* teriminin doğadan toplanan çeşitli bitkilerle elde edilen doğal ilaçları adlandırmak için kullanıldığı söylenebilir. Hekimlerin hastaları *em* adı verilen ilaçlarla ya da büyülerle tedavi etmesi Memlûk-Kıpçaklarda *emle-, emle-semle-* olarak adlandırılmıştır. Memlûk-Kıpçaklar “ilaç” kavramını karşılamak için Arapça ve Farsça sözcüklerden de fazlaca faydalanmışlardır. Türkçe kökenli “ilaç” anlamına gelen *em* ve *ot* sözcüğüyle birlikte Arapça *devā, ‘ilāc*; Farsça *dārū, dermān* sözcüklerini de kullanmışlardır (bkz. *dārū, dermān devā, em, emle-, emle- semle-, ‘ilāc, ot*). İlaç yapımında ve hastalıkları tedavi etmede *anduz, Ar. haṭmî ve Far. übhül, Rum. gerdeme* gibi çeşitli bitkilerden faydalanmışlardır. Bitki adlarının farklı toplumlardan ödünçlenmiş olması Memlûk-Kıpçakların sağlık alanında etkileşim içindeki oldukları toplumları göstermesi bakımından önemlidir (bkz. *añduz, gerdeme, haṭmî übhül*). Ayrıca *keşim* adı verilen bir maddeyi at hastalıklarını tedavi etmek için kullanmışlardır (bkz. *keşim*).

Memlûk-Kıpçaklar vücutta bulunan hücrelere zarar vermek için kullanılan “zehir” için *ağu* terimini kullanmışlardır. Zehire karşı panzehir niteliğinde *aut* adı verilen bir ilaç kullandıkları görülür Zehir sebebiyle zehirlenmek *avulan-, digre-* fiilleri ile karşılanmıştır. (bkz. *ağu, aut, avulan-, digre-*).

Memlûk-Kıpçakların “kırık, çıkık” da tedavi etmek için çeşitli yöntemler geliştirdiği görülür. Vücutta meydana gelen kırık, çıkıkları *birtük bağı* ve Arapça kökenli *cebire* adı verilen tahta sargıları kullanarak tedavi ettikleri anlaşılır (bkz. *birtük bağı, cebire*).

Memlûk-Kıpçaklarda hastalıklara tanı koyulması, tanı konulduktan sonra tedavi edilmesi ve gerektiğinde ilaç verilerek ya da geleneksel yollarla hastalıkların tedavi edilmesi sağlık/tıp alanında tecrübeli kişiler tarafından yapılmaktaydı. Memlûk-Kıpçaklar hastalıkları tedavi eden bu tecrübeli kişileri uyguladıkları tedavi yöntemlerine göre çeşitli şekillerde adlandırmışlardır. Tedavi etme yeteneğine sahip bu kişilere *otaçı*, *kam*, *tābib* ve *hekim* adı verilmiştir. *Otaçı*'lar ve *kam*'lar kullandıkları tedavi yöntemlerine göre birbirinden ayrılır. *Otaçı* daha çok bitkisel maddelerden faydalanarak doğal yöntemlerle ya da gerektiğinde çeşitli ilaçlarla tedavi eden hekimlere verilen addır. *Otaçı*'ların bitkisel ilaçlarla hastalarını tedavi etmesine *oḡla-* adı verilir. *Kam* ise Şamanizm'den kalma yöntemlerle büyü ve dua ile bazı dini ritüeller ile tedavi gerçekleştirir. *Kam*'ların hastaları tedavi etmesi *kamla-* olarak adlandırılır. Türkçe kökenli bu terimlerin dışında Arapça *tābib* ve *hekim* terimleri de yine hastalıkları tedavi eden kişilere yapılmış adlandırmalardır (bkz. *hekim*, *kam*, *kamla- otaçı*, *oḡla-*, *tābib*).

Memlûk-Kıpçakların hastalıkları tanıma konusunda oldukça bilgili oldukları söylenebilir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde sağlıkla ilgili söz varlığında “hastalık” adları oldukça geniş yer tutmaktadır. Hastalıkların; bulaşıcı hastalıklar, cilt hastalıkları, solunum yolu hastalıkları, sindirim yolu hastalıkları, olmak üzere birçok türü bulunmaktadır. Memlûk-Kıpçakların yaşam koşullarının etkisinin bir yansıması olmalı ki özellikle bulaşıcı hastalıklarla ilgili terimlerin çokluğu göze çarpar. Sinek ısırtısıyla ortaya çıkan ve titreme belirtisiyle kendini gösteren bulaşıcı bir hastalık olan “sıtma” hastalığı *bizgek*, *ısıtma*, *ditretmek* terimleriyle karşılanmıştır. “Sıtma” hastalığının birden fazla terim ile karşılanmış olmasını Memlûk-Kıpçakların bu hastalıkla sık karşılaştıkları ile açıklamak mümkündür. Ayrıca yine önemli bulaşıcı hastalıklardan olan *kızamuk* ve *şişek* hastalığını da bilinmekteydi. Yine *keleben* olarak adlandırdıkları “miskinlik hastalığı; cüzzam” da bulaşıcı hastalıklardandı (bkz. *bizgek*, *ditretmek*, *ısıtma*, *keleben kızamuk*, *şişek*). Memlûk-Kıpçaklarda, cilt hastalıklarının da birçok türü bulunmaktadır. Ciltte kırmızı lekeler şeklinde ortaya çıkan *demregü* hastalığı bugün Anadolu sahasında hâlâ önemli cilt hastalıklarındandır. Ayrıca “uyuz” hastalığı da *kuturğan*, *kutur*, *koturğan* terimleri ile karşılanmıştır. Tırnak dibinde çıkan çıban hastalığını ifade etmek için kullanılan *kurulğan* bugün yine karşımıza Anadolu sahasında çıkar. Bunun dışında yine ciltte kaşıntılı döküntüler şeklinde ortaya çıkan kurdeşen hastalığı Memlûk-Kıpçaklarda *kurdeşeni* ve *eşken* olarak adlandırılmıştır

(bkz. *demregü, kıotur, kurulğan, kıkurdeşeni, eşken*). Bu hastalıkların dışında sindirim sisteminden kaynaklı rahatsızlıklardan olan ishal hastalığı *ötrük* ve sadece Memlûk-Kıpçaklarda kaydedilen *kıştırağ* terimiyle karşılanmıştır. Ayrıca kalın bağırsakta ortaya çıkan *topalan* adlı bir hastalık da bulunmaktadır. (bkz. *ötrük, kıştırağ topalan*). Solunum yollarında meydana gelen sorunlardan kaynaklı hastalıklar *dumağı* ve *öksürük* olarak geçer (bkz. *dumağı, öksürük*). Ayrıca Memlûk-Kıpçakların “kanlı basur” şeklinde görülen bir hastalığı *üz yürimek, öz yürimek* şeklinde adlandırdıkları görülür. Bu hastalık adlandırmasına sadece Memlûk-Kıpçaklarda rastlanmıştır. Yine *şeysi* adı verilen bir hastalık türü sadece Memlûk-Kıpçaklarda görülür (bkz. *öz/üz yürimek, şeysi*). Görüldüğü gibi hastalık adlandırmalarında Türkçe isimler çoğunluk oluşturur. Ayrıca birçok tek veri (hapaks) sözcüğün kaydedilmiş olması Kıpçakların hastalıkları tanımlamada bilgili olduğunu gösterir.

Memlûk-Kıpçakların insan vücuduyla ilgili kusurları ve sakatlıkları tanımlamada bilgili oldukları görülür. Göz ile ilgili kusurlar birçok şekilde adlandırılmıştır. İnsan gözünün şaşması *kıykaş, kalçır, kıyır* terimleriyle ifade edilmiştir. Gözün görme işlevini yitirmesi ve kör olma durumu *soğur, közsiz, kör* sözcükleriyle tanımlanmıştır. Ayrıca “gözün iyi görmemesi, bulanık görme” anlamında *çeper* sözcüğünün sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tanıklanmış olması bakımından önemlidir (bkz. *çeper, kıykaş, kalçır, kıyır soğur, közsiz, kör*). Kulağın işlevini yerine getirememesinden kaynaklı sağırılık durumu bugün aynı biçimde kullandığımız *sağır* terimiyle karşılanmıştır (bkz. *sağır*). Dilsizlik ve kekemelik kusurları için *beltek, kekre, kekegülik, sağav, tilsiz* gibi çeşitli adlandırmalar yapmışlardır (bkz. *beltek, kekre, kekegülik, sağav, tilsiz*). İnsan vücudunda bir uzvun sakatlığından kaynaklı kusurları adlandırmak için de birçok terim vardır. Ayağın topal durumda olması *ağsağ*, ayağın topallaması *ağsa-*; kamburluk *bügrü* vücudun kamburlaşması *bükrey-, bükürül-, büksül-*, elin veya kolun sakat olması *şolağ* olarak adlandırılmıştır. Vücutta bir yerin kırılması *sınığ* denilmiştir. Ayrıca “kötürümlük” ifade eden *biçel, kötrem, yağmaç* sözcükleri ile ifade edilmiştir (bkz. *ağsağ, ağsa, bügrü, bükrey-, bükürül-, büksül-, sınığ, biçel, kötrem, yağmaç*). Bunların dışında kusur olarak sayabileceğimiz çocuk sahibi olamamak, kısır olmak anlamlarını karşılayan *kısır* ve yalnızca Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tespit edilen *tüvün* sözcüğü bulunmaktadır (bkz. *kısır, tüvün*).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde sağlıkla ilgili söz varlığının oldukça zengin malzeme içermesi bize Kıpçakların sağlık alanıyla olan ilgisini açık bir şekilde göstermektedir. Sağlıkla ilgili söz varlığı, yukarıda bahsettiğimiz terimlerin dışında dördüncü bölümde ele aldığımız çeşitli alanlara ait sözcük çeşitliliğini barındırmaktadır. Söz varlığında Arapça ve Farsça sözcüklerin yanında Türkçe sözcükler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu da tıp dilinde Türkçenin ağırlıklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Memlûk-Kıpçak Türkçesinde birçok tek veri (hapaks) değerinde sağlıkla ilgili sözcükler yer almaktadır. Zaman zaman bu türden sözcüklerin sadece Anadolu sahasında tespit edilmesi, Memlûk-Kıpçak sahasındaki Türkmen etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

3.3. Çağdaş Kazak Türklerinde Sağlık ve Sağlık Bilgisi

Orta Asya bozkırlarında asırlardır yaşam süren Kazak Türkleri için sağlık kavramı önem taşımaktadır. Bugün şüphesiz ki Kazaklar hastalıklara tanı koymada ve tedavi etmede modern tıbbın getirilerinden faydalanmaktadır. Ancak modern tıp ile birlikte halk hekimliği de alternatif tıp alanı olarak uygulanmaya devam etmektedir. Halk hekimliği uygulamalarının olduğu modern tıbbın henüz ortaya çıkmadığı zamanlarda hastalıkları tedavi etmek için dinî inançlarının ve yaşam tarzlarının öğretilerinden faydalanmışlardır. Konargöçer olarak yaşam süren Kazak Türklerinin sağlık bilgisi yaşamları boyunca edindikleri köklü tecrübelerle dayanmaktaydı. Bununla birlikte Kazakların sağlık bilgisinin şekillenmesinde eski dinî inançları Şamanizm oldukça önemli rol oynamıştır. Bilimsel tıbbın dışında gelişme gösteren Kazak halk hekimliğine bakıldığında eski dinî inançları olan Şamanizm ve göçebe yaşam tarzının etkileri oldukça fazla görülür. İslamiyet'in kabul edilmesi ve halk üzerindeki etkisini artırmasıyla birlikte eski Şamanizm yöntemleriyle birlikte İslam dininin etkisi de halk hekimliğinde görülmeye başlamıştır. Tıbbın ilerlemesiyle birlikte Kazakların sağlık alanı ile olan bilgi ve birikimi halk hekimliği uygulamaları ile birlikte gelişme göstermiştir. Ancak günümüzde bilimsel anlamda tıp bir kenara bırakıldığında Kazakların halk hekimliği uygulamalarından fazlaca faydalandığı görülür.

Bu bağlamda Kazak halk hekimliği uygulamalarında üç ana özellik söz konusudur denilebilir;

1. Şamanizm'den kalma yöntemler
2. İslam dininden gelen etkiler
3. Kazak Türklerinin daha çok eski hayat tarzlarının etkileri (Köse, 2002, 677-686).

Kazak halk hekimliğinde hastalıkların belirlenmesinde ve tedavi edilmesinde önemli rol oynayan hekimlerin önemi büyüktür. Kazakların hastalığın tedavi yöntemi ve amacına göre hastalığı tedavi eden hekimleri de farklı biçimlerde adlandırdığı görülür.

Kazak halk hekimliğinde kendi yeteneği ve tecrübesi sayesinde ilaç kullanarak hastayı tedavi etme görevini üstlenen hekimlere *emşi* adı verilir (QTTS, 187). *Emşi* 'ler bitki ve ilaçları kullanarak maddi tıp anlayışını temsil eden hekimlerdir. Kazaklar eskiden halk hekimliği yapan bu kişileri ayrıca *emşi-domşı* (QETS, 274) olarak da adlandırmışlardır. *Emşi-domşı* 'ların hastalıkları tedavi etmekle birlikte hastalara ilaç verdikleri de belirtilir. *Emşi* 'lerin, hastalıkları tedavi edebilmek için özel olarak hazırladıkları maddelere ya da halkın eskiden beri süregelen bilgilerine göre kullanılan yöntemlerle tedavi için kullandıkları bu ilaçlara *em* (QTTS, 187) adı verilir. *Emşi* 'lerin, *em* kullanarak hastaları tedavi etmesi ise *emdev* olarak adlandırılmıştır. *Emşi* 'ler Kazak bozkırlarının soğuk ve sert kışlarından kaynaklı en çok görülen hastalıklardan olan *tumav* ve *jel* adı verilen “soğuk algınlığı, romatizma, yel” gibi hastalıklara karşı at yağını kullanmışlardır. Kazaklar Hastayı tedavi etmek için ateşte at yağını eriten *emşi* 'ler, bu yağ ile hastanın vücudunu iyice ovar. Bu işlemden sonra hasta 2-3 gün yataktan çıkmamak suretiyle yatırılır. Bu tedavinin amacı hastanın vücudu ile dışardaki hava arasında ısı dengesini sağlamaktır. Bu işlemi at yağı dışında koyun yağı ile de uygularlar. Kazaklar da *bezgek* hastalığı da önem taşımaktadır. Bu hastalığın belirtisi olarak ateş, titreme ve üşüme gösterilir. Bulaşıcı hastalıklar arasında sayılır.

Emşi adı verilen hekimlerin ilaç ve bitkilerin dışında Kazak halkı arasında bazı durumlarda büyü ve dua yardımıyla hastayı okuyup üfleyerek tedavi yürüttükleri de görülür. Bu tedavi yönteminde hem Şamanizm hem de İslamiyet'in etkisini görmek mümkündür. *Emşi* 'ler, çocuk sahibi olmak, baş ağrısı, nazar gibi durumlar için kâğıdın üstüne yazdıkları duayı ezip suyun içine atarlar. Bu su, hastalığa sahip insanlar

tarafından içilir. Bu suyun hastalığa iyi geleceğine inanılır. Bu işleme ise Kazak halk hekimliğinde *işirtki* adı verilir. Bu işlemin dışında *üşkirüv* adı verilen yine çocuk sahibi olmak, insanın ağrısını kesmek, nazarını kesmek, sebepsiz iç sıkıntısını gidermek gibi rahatsızlıklar için *emşi*'lerin hastalara dua okuyup üflediği bir tedavi yöntemi vardır. Yiyecek-kokudan iğrenen insanlara ya da düşen bir insanın ağrısını dindirmek için uygulanan yönteme ise *uşıktav* adı verilir. Bu tedavide hasta gün batmak üzereyken tedavi edilir. Hastanın başı üç defa yere eğdirilir. Bu esnada *jer uşıq (yere girsin)* şeklinde tekrarlar yapılır. Hasta daha sonra evde dinlendirilir. Düşen bir hastanın ağrıyan yerine *uşıq-uşıq (uçsun gitsin)* denilerek üflenir (Köse, 2002, 677-686).

Kazak halk hekimliğinde hekimlik kavramını karşılayan bir başka sözcük ise *otaşı* ve *sınıqşı*'dır. *Otaşı*'lar kırılan yeri yerine koyabilen vücudun dışındaki yara ve şişkinlik hastalıklarını tedavi edebilen kişilerdir. *Otaşı*'lar çeşitli aletler kullanarak bitkiler yardımıyla hastalıkları tedavi etmişlerdir. Kazakçada “kırık” kavramını karşılayan *sınıq* vücudun bir uzvunun incinmesi ya da kırılması durumudur. Kazaklar *sınıq* tedavisi yapan kişileri ayrıca *sınıqşı* diye adlandırmışlardır. *Otaşılar* ve *sınıqşı*'lar, *sınıq* tedavi etmek için kırılan yeri bıçağın sırtı ile sıvazlar. Bu işlem kırık kemiğin birleşmesini sağlar. Kazaklar vücudun bir yerinin zarar görmesi ya da sakatlanmasına *mertigüv*, *mertilüv* olarak adlandırmışlardır. Ayrıca yaralanan zarar gören organ ya da uzva *mertik* denilir (QTTS, 140).

Şamanizm inancı etkisinde ortaya çıkan tedavi yöntemleriyle hastaları tedavi eden kişilere Kazak halk hekimliğinde *baqsı* adı verilir. *Baqsı* hekimlerin başı olarak geçer. *Baqsı*'lar hastaları tedavi etmek için eline dombra ya da kopuz alıp müzik eşliğinde kendine has oyunlar sergiler. Oyundan sonra hastalığın ne zaman ve ne sebepten bulaştığını, hastalığa hangi ilacın iyi geleceğini söyler. *Baqsı*'ların eskiden beri süre gelen bilgi birikimleriyle gizemli dünya ile irtibat kurabilen tabiplik, kahinlik gibi kabiliyetleri vardır. Her türlü hastalığı tedavi edebileceklerine ve gelecek hakkında tahminde bulunabileceklerine inanılır (QUE, 90). Bu hekimlere *baqsı-balger* adı da verilir. Kazak halkı *baqsı*'ların cinleri yardımıyla halkı kandırarak hastalıkları tedavi ettiğini (QTTS, 85) söyler. *Baqsı*'nın hastayı tedavi etmesi *baqsı oynav* (QETS, 632) diye adlandırılır. *Baqsı*'ların tedavi yöntemlerinden biri de ateş ile hastalığa sebep olan kötü ruhların korkutulmasıdır. Bu tedaviye *otpen alastav* adı verilir.

Şamanizm inancına göre büyü yaparak hastaları tedavi eden diğer bir hekime *qam* (QTAS, 379) adı verilir. *Qam*'lar da tıpkı şamanlar gibi kimi ritüeller ve büyüler yardımıyla kendi yöntemleriyle tedavi gerçekleştirir.

Kazaklarda hastaların damarlarını bulup okuyup üfleyerek baksı, kâhin gibi halk hekimliği yapan hekime *tävip* (QTTS, 347) adı verilir. *Tävip* çıkık adı verdiğimiz rahatsızları tedavi etmek için önemlidirler. Bugün Anadolu'da bizim "çıkıkçı" ya da "kırıkçı" adı verdiğimiz kişilerle aynı tedavi yöntemini uygulalar. Çıkan kemik el yardımıyla yerine oturtulur. Daha sonra bir bez ya da deri parçasıyla sarılır. İyileşene kadar bu bölge kımıldatılmaz.

Kazaklarda uygulan tedavi yöntemlerinden biri de bugün birçok Türk halkında hala uygulanmakta olan bir yöntem olan "kurşun dökme"dir. Kazakçada bu yönteme *qorıqtıq quyuv* adı verilir. Bu tedavi yöntemi Şamanizm'den kalma bir yöntemdir. Bu tedavi bir şeyden korkan çekinen insanlara uygulanır. Tedaviyi uygulamak için iki tabaktan birine yağ dökülür. Diğer tabakta kurşun eritilir. Yağ eridikten sonra kurşunun içine dökülür. İnanca göre yağa dökülen kurşun kişinin korktuğu nesnenin şekline dönüşür. Eğer şekil açık olarak belirmişse, kişinin bulunduğu sıkıntıdan kurtulacağına inanılır (Köse, 2002, 677-686).

3.4. Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Sağlık ile İlgili Söz Varlığının Kazakçadaki Durumu Üzerine Bir İnceleme

Tez çalışmamızda incelediğimiz "sağlık ve sağlık bilgisi" ile ilgili söz varlığının modern sahada Kazakça ile olan karşılaştırması bize ilgi çekici ortaklıklar sunmaktadır. İnsan hayatında son derece önemli olan sağlık ve onunla ilgili uygulamaların bir dile kazandırdığı özel terimler, söz varlığının en kalıcı unsurlarından biri olarak varlığını sürdürür. Gelişen dünya düzeni içinde sağlık bilgisi ile ilgili konular değişse, gelişse de gelenek geçmişten getirdiği arkaik unsurları bünyesinde taşır. Yaptığımız incelemeler çerçevesinde tarihî ve modern Türk dili alanında bu türden arkaik unsurların dilde, özellikle ağızlarda yaşatıldığını tespit etmekteyiz.

Tarihî Kıpçak Türkçesinin Memlûk sahasında yazılan eserlerin ve de Kıpçak Türkçesinin önemli sözlüklerinden olan Codex Cumanicus'un taranmasıyla elde edilen sağlık ile ilgili söz varlığını oluşturan terimler ve bugün modern Kıpçak dili sayılan Kazakça ile büyük oranda benzerlik gösterir.

Sağlık alanı tüm tarihî ve modern çağlarda Türkler için önemli bir ilgi alanı olmuştur. Memlûk-Kıpçak Türkleri de sağlık/tıp alanında hem kendi geleneksel uygulamaları hem de farklı kültürlerden öğrendikleriyle kendilerini geliştirmişlerdir. Bu durum sağlık ile ilgili söz varlığına da yansımıştır. Bu söz varlığının Kazakçadaki durumu önemli benzerlikler gösterir.

Sağlık ve esenlik kavramları Memlûk-Kıpçak Türklerinde olduğu gibi Kazaklarda da önemlidir. Sağlıkla ilgili söz varlığında “sağlık/esenlik” bildiren sözcüklerde ortaklıklar görülür. Tespit edilen bu sözcüklerde anlam değişimleri olmamıştır. İnsanın sağlıklı ve hastalıksız olduğunu belirten *sağlık* ve *sağ* terimleri Kazakçada *savlıq* ve *sav* biçiminde görülür. Sağlıkta, sıhhatte olmak Memlûk-Kıpçaklarda *sav bol-*, Kazaklarda *sav boluv* fiilleriyle ifade edilir. “Sağ, salim” ve “esenlik, selametlik” anlamlarını karşılayan *esen* ve *esenlik* sözcükleri Kazakçada da aynı anlam ile *esen* ve *esendik* olarak yaşamaktadır. Bu Türkçe kökenli sözcüklerin dışında Arapça kökenli *selâmatlık* ve *şifa* kavramları da Kazakçanın ses özelliklerine uygun biçimde *salavattıq* ve *şıpa* olarak tespit edilmiştir.

Hasta, hastalık ve sağlıkla ilgili şikayetleri belirtmek için kullanılan sağlık terimlerinin gösterdiği benzerliklerde bazı anlamsal farklılıklar görülür. İnsan vücudunda hissedilen ağrı, sızı ve sancı gibi durumlar Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *ağrı*, *ağrıg*, *ağrıq*, *avruq* sözcükleriyle karşılanmıştır. Kazakçada *avru* biçiminde yaşayan sözcük anlamsal olarak “hastalık, dert” biçiminde bir anlam genişlemesine uğramıştır. Vücutta ağrı meydana gelmesi eylemi Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *ağır-*, *ağrı-*, *avur-* fiilleri ile karşılanır. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “acıtmak” anlamında *ağrı-* fiilinin ettirgen biçimi *ağrı-* kullanılır. Kazakçada bu biçim *avırtuv* şeklinde geçer ve “hastalığa sebep olmak” anlamını karşılar. Kazakçada *avıruv* fiili var olmakla birlikte anlamsal olarak “hastalanmak” biçimine değişmiştir. Yine “sancı” kavramını karşılayan *sançı*, *şanşu* terimleri Kazakçada *şanşuv* biçimindedir. Memlûk-Kıpçakların “hastalık” durumunu belli etmek için kullandıkları *çor* terimi Kazaklarda *şor* biçimiyle “tümör, ur” kavramlarına karşılık gelmektedir. Hasta olan bir kişiye Memlûk-Kıpçaklar *çorlu* derken Kazaklar *şorlı* terimini bu hastalığa sahip insanları belirtmek için kullanmışlardır. Memlûk-Kıpçakların yine “hastalık” için kullandıkları Arapça *maraz* ve ‘*illet*’ sözcükleri Kazakçada *meraz* “Frengi hastalığı”, *indet* “salgın” hastalık” olarak kullanılmaktadır. “Hasta” anlamını karşılayan Farsça *hasta* sözcüğü nadir de olsa Kazakçanın bazı ağızlarında *qasta* biçiminde yaşar. Memlûk-Kıpçakların

“tembellik, uyuşukluk” durumu için kullandıkları Arapça *kesel* sözcüğü Kazakçada “hastalık, dert” kavramlarına karşılık *kesel* biçimiyle vardır. Vücudun sıcak olması, hararet bildiren *ıssık* terimi Kazakçada *ıstıq* biçimindedir. Karnın gazlı olmasından kaynaklı rahatsızlığı bildiren *yel* kavramı Kazakçanın ses yapısına uygun olarak *jel* biçiminde yaşamaktadır. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde hastalıktan kurtulmak ve iyileşmek *oñal-*, *oñul-* fiilleri ile ifade edilir. Kazakçada da aynı biçimde *oñaluv* fiili “iyileşmek” anlamını karşılamaktadır.

Memlûk-Kıpçak Türkleri ve Kazaklarda hastalıklara karşı kullanılan “ilaç” terimini adlandırmalarında büyük oranda benzerlik görülür. Genel olarak “ilaç, çare, çözüm” anlamlarına karşılık gelen Türkçe *em*, Arapça *devā*, *‘ilāc* ve Farsça *dārū* ve *dermān* sözcükleri Kazakçada da aynı anlamları sürdürerek *em*, *dava*, *laj*, *dāri* ve *dārman* biçimlerinde kullanılır. Hastaların ilaç yardımıyla tedavi etmesi Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *emle-*, Kazakçada *emdev* biçiminde geçmektedir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *avulan-*, Kazakçada *uvlanuv* fiilleri “zehirlemek” anlamını taşımaktadır. Eski Türklerden itibaren görülen *ot* sözcüğü Memlûk-Kıpçaklarda da hastalıklara karşı kullanılan ilaç olarak bilinir. Ancak Kazakçada *ot* terimi anlam daralmasına uğramıştır ve yalnızca “yabani ot” tanımına karşılık gelmektedir. Hekimlerin ilaç yardımıyla tedavi etmesi Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *otla-* fiili ile karşılanmıştır. Kazakçada *otav* fiili Memlûk-Kıpçak Türkçesinden farklı olarak “arınmak” kavramını karşılamaktadır. Ayrıca Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “göze ilaç damlatmak” anlamında *koıul-* fiili tespit edilmiştir. Kazakçada fiil *qoyuluv* biçiminde olmakla birlikte aynı anlamı karşılamaz. Söz varlığında tespit edilen önemli bir benzerlik *opa* terimi ile ilgilidir. Memlûk-Kıpçaklar kadınların yüzlerine sürülen merhemi adlandırmak için bu terimi kullanmışlardır. Kazakçada sözcük tespit edilmekle birlikte daha çok kozmetik alanında kullanılan “pudra” anlamında görülür. Ancak iki tanım arasında ilişki kurulabilir.

Hastalıkların tedavi edilmesi için hekimler önemlidir. Memlûk-Kıpçak Türkleri “hekim” kavramına karşılık *qam*, *otaçı-otçı*, *tabib* terimlerini kullanmışlardır. Kazaklarda da *qam*, *otaşı* ve *tāvip* olarak karşımıza çıkar. Hem Memlûk-Kıpçaklarda hem kazaklarda *qam-qam* adı verilen hekimler dini ritüeller yardımıyla tedavi gerçekleştirirken *otaçı* Memlûk-Kıpçaklarda hekim ve üfürükçü olarak geçer. Kazaklarda ise *otaşı* “kırık, çıkık” tedavi eden kimselerdir. Memlûk-Kıpçaklar

tabib'leri de hekim olarak adlandırmışlardır. Kazaklarda *tävip*'lerin fal bakma, kahinlik gibi yetenekleri vardır.

Vücutta meydana gelen yara ve irin adlandırmalarında da biçimsel ve anlamsal olarak benzerlikler vardır. Memlûk-Kıpçaklar “yara, irin ve çıban” kavramlarını Türkçe kökenli *yara*, *irin* ve *çıban-şiban* terimleri ile ifade etmişlerdir. Kazakçada bu terimler aynı anlamları ile *jara*, *irin* ve *şiyqan* biçiminde tespit edilmiştir. Arapça *cerāḥat* ve Farsça *zahm* terimleri de Kazakçada *jaraqat*, *zaqım* olarak görülür.

Sağlık ile ilgili söz varlığı içerisinde şüphesiz ki “hastalık isimleri” önemli yer tutmaktadır. Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Kazakça arasındaki sağlıkla ilgili söz varlığındaki benzerliği görmemiz için hastalık isimleri önemli veriler sunmaktadır. Bulaşıcı hastalıkları adlandırmada büyük benzerlikler vardır. Önemli bulaşıcı hastalıklar arasında sayabileceğimiz “sıtma” hastalığı için Memlûk-Kıpçaklar *bizgek*, *ısıtma* terimlerini kullanmışlardır. Kazakçada bu terimler *bezgek* ve *ısıtpa* ile karşılanır. Memlûk-Kıpçaklarda ayrıca sıtma hastalığı için *didtretmek* terimi kaydedilmiştir. Kazakçada *titirev* biçiminde görülen bu sözcük aynı anlamı karşılamaz. Vücutta meydana gelen kırmızı lekeler şeklinde ortaya çıkan kızamık hastalığına Memlûk-Kıpçaklar *kızamuḡ* demişlerdir. Kazakçada da bu hastalık *qızamıq* biçiminde yaşar. Yine bir diğer bulaşıcı hastalık çiçek hastalığı Memlûk-Kıpçak Türkçesinde ve Kazakçada *şişek* olarak görülür. Humma hastalığı için Memlûk-Kıpçaklar *kızdırma*, Kazaklar ise *qızdırma* demişlerdir. Vücutta paslı demir görüntüsü şeklinde ortaya çıkan kaşıntılı cilt hastalığı Memlûk-Kıpçaklarda *temregü*, *temregi*, *temrev* olarak Kazaklarda ise *temiretki* biçiminde görülür. Yine kaşıntılı cilt hastalıklarından uyuz için Memlûk-Kıpçaklar *giçik* ve *qotur*, qoturğan Kazaklar ise *qışıma* ve *qotır* terimlerini kullanmışlardır. “Kaşınmak” eylemi Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *giçi-*, Kazakçada *qışuv* dilleri ile karşılanır. Ayrıca vücutta meydana gelen “koltuk altı kokusu”ndan kaynaklı rahatsızlığın Memlûk-Kıpçaklarda *kolansa* Kazaklarda *qolaṅsa* olarak tespit edilmesi de ilgi çekicidir. Vücutta deri altında oluşan şişkinlik ve gудde Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *bez* olarak adlandırılmıştır. Kazakçada *bez* terimi aynı anlamda vücutta salgı meydana getirmek için kullanılan uzuv olarak görülür. Vücutta bir yerin şişmesi ya da kabarması Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *şiş* ya da *şişik*, Kazakçada *isik* olarak adlandırılır. Memlûk-Kıpçaklar sara hastalığını adlandırmak için *uçuk* sözcüğünü kullanmışlardır. Kazakçada *uşıq* terimi

olmakla birlikte sözcüğün anlamsal olarak “korkmaktan ya da psikolojik rahatsızlıktan dolayı dudakta çıkan sivilceler” için kullanıldığı görülür.

Solunum yolunda meydana gelen problemlerden kaynaklı ortaya çıkan nezle hastalığı Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *dumağı, tumağı, tumav* terimleri ile karşılanır. Kazakçada da aynı biçimde *tumav* olarak görülür. Yine solunum yolu rahatsızlığı “öksürük” Kıpçaklarda *öksürük*, Kazakçada *jötkirik, jökürük* biçimindedir. “Öksürmek” eylemi Memlûk-Kıpçaklarda *yötür-, yütür-*, Kazaklarda *jötkirüv, jöteliüv* fiilleri ile ifade edilir. Memlûk-Kıpçaklarda *topalan* adı verilen sindirim sisteminde kalın bağırsakta meydana gelen bir rahatsızlık Kazakçada *topalañ* olarak görülür. Fakat Kazakçada daha çok küçükbaş hayvanlarda görüldüğü belirtilmiştir. İnsanda görülen bir hastalık olup olmadığı konusunda Memlûk-Kıpçak Türkçesinde net bir bilgi yoktur. Vücutta derinin çatlamasıyla yarık biçiminde ortaya çıkan rahatsızlık Memlûk-Kıpçaklarda *yarık, yaruğ* Kazaklarda *jarıq* olarak adlandırılmıştır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde hastalık adlandırmalarının dışında vücudun bölümlerinde ya da organlarda oluşan kusurları ya da sakatlıkları adlandırmak için kullanılan terimlerin Kazakçadaki görünümü sağlık ile ilgili söz varlığı içinde özellikli bir yere sahiptir. Göz kusurlarıyla ilgili Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “şaşılık” durumunu karşılayan *kıñır* ve *kıykaş* terimleri bulunur. Kazakçada bu terimler aynı anlamı sürdürerek *qıñır qiyğaş* şeklinde kullanımını sürdürmektedir. Gözün işlevini yerine getirememesinden kaynaklı “körlük” durumu Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *közsiz, soqur* ve Farsça *kör* terimleriyle karşılanır. Kazakçada da *közsiz, soqır* ve *kör* terimler varlığını sürdürmektedir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “sağırlık” *sağır, sanğrav* terimleri ile karşılanır. Kazakçada “sağır”, *sañrav* demektir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *kekegülik*, kekeme olma durumu için kullanılır. Kazakçada bu tanımın karşılığı *kekeş* olarak tespit edilmiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *dilsiz, tilsiz, tilsüz* Kazakçada ise *tilsiz* “dilsiz, konuşamayan” kişiler için kullanılır. Vücutta meydana gelen çeşitli sakatlıklarla ilgili terimler de Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Kazakça arasında ortak bir görünüm ortaya çıkarır. Vücutta bir yerin kırılması sonucu kemikteki bütünlüğün bozulup oluşan kırıklara Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *sınık* Kazakçada *sınıq* adı verilir. Kolun veya elin sakat olması sonucu ortaya çıkan “çolak” terimi *şolaq* biçiminde, Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Kazakçanın ortak sözcüklerindendir. Ayrıca ayağın topallaması ya da aksaması sonucu ayağın işlevini tam olarak yerine getirememesi Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *aksak*, Kazakçada *aqsaq* olarak

adlandırılır. “Aksamak, topallamak” Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *aksa-*, Kazakçada *aqsav* fiilleri ile karşılanır. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “kötürüm” *beçel* terimi Kazakçada *meşel* biçiminde kemiklerde meydana gelen bir bozulmadan dolayı ortaya çıkan bir çocuk hastalığını tanımlar. Ayrıca Kıpçak Türkçesinde “kötürüm” için *kötrem*, Kazakçada *köterem* biçimindedir. İnsan vücudunun kusurlarından sayılan “kamburluk” Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *bügrî*, *bükrü*, *bükri* terimleriyle ifade edilir. Kazakçada *bükri* aynı anlam ile kullanılmaktadır. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “kamburlaşmak” *bükrey-*, *bükül-*, *büksül-*, *büksül-* fiilleri ile karşılanır. Kazakçada bu durumu ifade eden *bükireyüv* ve *bükşiyüv* fiili tespit edilmiştir. Vücutta herhangi bir organın kırılması ya da çatlamasından dolayı yerinden oynamasından kaynaklı durum Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *bertük*, Kazakçada *mertik* olarak adlandırılır. Ayrıca organların zarar görmesinden kaynaklı sakatlanmak ya da organların incinmesi Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *bertin-i* Kazakçada *mertilüv*, *mergitüv* fiilleri ile ifade edilir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinin sağlık söz varlığında farklı terimlerden olan “kıcı çıkık adam” anlamını karşılayan *baymağ* sözcüğü Kazakçada *maymaq* biçiminde yaşamaktadır. Ancak sözcüğün anlamı Memlûk-Kıpçak Türkçesinden farklı olarak “paytak ve çarpık bacaklı” olanları tanımlamak için kullanılır. İki farklı tanım arasında anlamsal bağlantı kurmak mümkündür. İnsanla ilgili kusur sayabileceğimiz “kısırlık” da ortak sözcüklerdendir. Memlûk-Kıpçaklar *kısır*, Kazaklar *qısır* olarak ortaklık gösterir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Kazakçanın sağlıkla ilgili ortak söz varlığında isimler olduğu kadar fiiller de geniş yer kaplar. Yukarıda değerlendirme yaptığımız alanda Memlûk-Kıpçak Türkçesinin sağlıkla ilgili söz varlığının Kazakçaya yansımaları verilmiştir. Çeşitli konu başlıkları altında değerlendirilen isim malzemesiyle birlikte fiil malzemesine de değinilmiştir. Yukarıda değinmediğimiz çeşitli konulara ait fiilleri de değerlendirmekte fayda vardır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde bir şeyden dolayı acı duymak ve bacakların arasının sıcaktan kızarak yanması *açı-* fiili ile ifade edilmiştir. Kazakçada *aşuv* fiili benzer bir anlamla “ağrı çekmek, sızlamak” olarak görülür. Yine Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “acı duymak” anlamında *açın-* fiili mevcuttur. Kazakçada *aşınuv* Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki anlamını sürdürmez ve “öfkelenmek” anlamını karşılar. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde karında meydana gelen rahatsızlıktan dolayı karnın burulması *bur-* fiili ile karşılanmıştır. Kazakçada *buruv* fiili bu anlamı

sürdürmez ve “bükme, döndürme” şeklinde devam eder. Vücutta bir yerin kanaması Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *ķana-*, Kazakçada *qanav* fiilleriyle ifade edilir. Bir yerin kanamasına sebep olmak ise Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *ķanat-*, Kazakçada *qanatu* şeklindedir. Midede oluşan sindirim probleminden dolayı kusmak Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *ķus-*, Kazakçada *qusuv* fiilleri ile karşılanır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden tespit ettiğimiz sağlık ve sağlık bilgisi ile ilgili sözcükler Kazakçadaki yansımaları ele alınarak değerlendirilmiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yer alan ve Kazakçada biçimsel olarak hala yaşamakta olan sözcükler çeşitli konu başlıklarına göre karşılaştırılmıştır. Kazak Türkçesinde biçim olarak aynı olan ancak anlam değişmesine uğrayan sözcükler de belirtilmiştir. Çalışmamızın dördüncü bölümünde Memlûk-Kıpçak Türkçesinin sağlık ve sağlık bilgisi ile ilgili söz varlığı ve Kazakçadaki durumu leksik ve semantik açıdan ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yer alıp Kazakçada yaşamayan sağlıkla ilgili sözcüklere ise burada yer verilmemiş, bu sözcükler dördüncü bölümde ele alınmıştır. Ayrıca çalışmanın sayısal olarak değerlendirmeleri ve kavramlara göre dağılımı sonuç bölümünde yer alır. Tezimizin son kısmında Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki sağlık ile ilgili söz varlığının Kazakçadaki durumu bir tablo üzerinden de verilmiştir.

4. MEMLÛK-KIPÇAK TÜRKÇESİNE AİT SAĞLIK İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI İNCELEMESİ

4.1. Genel Anlamda Sağlıkla İlgili Sözcükler

4.1.1. Sağlık/Esenlik Bildiren Sözcükler

- **esen**

< Tü. *esen* “sağ, salim” (ED, 248a; TETTL I, 739; SİGTY, 684; DTS, 183)

Ayrıca bkz. *esenlik*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ *esen* “sağ, salim” (Caferoğlu, 1931, 12), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: **Köktü.-, Uyg.** ED *esen* “in good health, sound; safe” (ED, 248a), **Karahanlı** DLT *esen* “her şeyin selamette olanı; sağ, salim” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 644), KB *esen* “esen, sağ, salim” (Arat, 1979, 159), **Harezmi** ME-, NF-, KE *esen* “sağ, salim, esen” (Ata, 1997, 210), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık *esen* “sağ, salim” (Özyetgin, 1996, 212), **Osm.** *esen* “sağ, salim, rahat, mesut, sıhhati yerinde” (TTS III, 1529).

Çağdaş: **Kzk.** *esen* “sağ salim, esen” (Koç, 2012, 164) *esen aman* “esen, sağ selamet” (Oraltay, Yüce, 1984, 79) *esen* “esen-aman, aman-esen, sağ, selamet, güçlü kuvvetli.” (QTTS, 1959, 194).

Sözcüğün kökeniyle ilgili kimi görüşler vardır. Severtyan etimolojik sözlüğünde *esen* sözcüğünün Orta Farsçadan (*āsān*) alıntılanmış olma ihtimalinden bahseder. W. Bang ve G. Doerfer’in da aynı fikirde olduğunu belirtir (ESTY I, 308). Clauson ve ise sözcüğün Türkçe kökenli olduğu bilgisini verir.

Esen sözcüğü modern Kazak dilinde tarihî sahadaki anlamını sürdürür. Ancak sözcüğün fiil hâli olan *esendesiv* Kazakçada temel anlamının dışında “kişinin sağlık durumunu sorma, selam verme, hâl hatır sorma” gibi yeni anlamlar da kazanmıştır. *Esendesiv* “selam vermek, selamlaşmak, merhabalaşmak; vedalaşmak.” *esendesiv* “hâl hatır sormak” (Oraltay, Yüce, 1984 79) gibi. Ayrıca “*amandasuv, amandıq-*

esendikti bilüv” hâl hatır sormak, selamlaşmayı bilmek anlamında Kazakçanın Çin Halk Cumhuriyeti’nde konuşulan ağzında kaydedilmiştir. (QTAS, 217). Bugün Kazakçanın günlük konuşma dilinde *esendesüv* kavramı önemlidir. Kazaklar karşılaştıkları insanlara olan saygılarını belli etmek için “*esensiz be?*” diyerek *esen* sözcüğünü, selam verme ve kişinin sağlık durumunu sorma işlevinde kullanırlar. Yine “*aman- esensiz be?*” aynı işlevde kullanılır.

- **esenlik**

< Tü. *esen+lik* (DTS, 183) Ayrıca bkz. **esen**.

Memlûk-Kıpçak: Kİ *esenlik* “selametlik” (Caferoğlu, 1931, 12), TA-, BM-, TZ *esenlik* “sağlık, esenlik” (Atalay, 1945, 170), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *esenlik* “gesund” (UWb. II, 2016, 297), **Karahanlı** DLT-, KB *esenlik* “esen, sağ, salim” (Arat, 1979, 159), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ *äsänlik* “pomyślność; łatwość” (Zajaczkowski, 1961, 22), AOYarlık *esenlik* “esenlik, sağlık” (Özyetgin, 1996, 212), **Osm.** *esenlik* “dua, selam; selamet, sağlık, rahat, huzur; sağlık dileği” (TTS III, 1534-1535).

Çağdaş: Kzk. *esendik* “esenlik, sağlık” (Koç, 2012, 164), *esendik* “sağlık” (QETS, 403).

Esenlik sözcüğü Tenişev’in verdiği bilgiye göre Karahanlı sahası eserlerinden Kutadgu Bilig’de *esänlik tiläsä seniñ bu özüñ, tiliñdä çıqar ma yaragsız sözün* şeklinde geçer (DTS ,183). *Esenlik* sözcüğünün *esen* sözcüğüne +*lık* isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluştuğu açıktır.

Kazakçada *esendik* kavramı önemlidir. Günlük yaşamda birisinin hâlini hatırlını, sağlık durumunu sormak *esendik aytıştı*, *esendik surastı* diye adlandırılır. Bir yerde her şeyin yolunda olup olmadığını sormak için de *esendikte me?* Soru kalıbı kullanılır (QETS, 403).

- **sağ**

< *sağ* “sıhhat, sağlık” (ED, 803ab; DTS, 480).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *sağ* “salim, sağlam, afiyette olmak” (Caferoğlu, 1931, 84), TA *sağ* “sağlam” (Toparlı, 2000, 134), BM-, TZ-, KK *sağ* “hasta olmayan,

sıhhatli” (Toparlı, 1999, 66), DM-, GT *sağ* “sıhhatte, sıhhatli” (Karamanlıoğlu, 1989, 351), İM *sağ* “sağlam, sıhhatli” (Toparlı, 1992, 385), MG *sağ* “sağ, sağlam” (Uğurlu, 1987, 270).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT *sağ* “Oğuzcada sağlık ve esenlik; sağlıklı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 798), **Harezmi** ME-, NF *sağ* “sağ; sağlıklı, dinç, sağlam” (Ata, 1998, 356), KE *sağ* “canlı, diri, sağ” (Ata, 1997, 530), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ *sağ* “zdrowy; prawy” (Zajaczkowski, 1961, 151), AOYarlık *sağ* “sağ” (Özyetgin, 1997, 231), **Osm.** *sağ* “sağlam, sıhhatte; temiz, saf, halis” (TTS V, 3223).

Çağdaş: Kzk. *sav* “sağ, diri, sıhhatli, esen” (Koç, 2012, 553) *sav* “sağ, sıhhatli, sağlam” (Oraltay, Yüce, 1984, 236) *sav* “vücudu sağlam, hastalıksız” (QTTS, 250) *sav* “hastalıksız, selametli, sağlığı iyi” (QETS, 747).

Sözcük “sağ, sıhhatli, sağlıklı” anlamıyla Orta Türkçe’den itibaren görülür. Clauson sözcüğün Oğuzca olduğu bilgisini vermiştir (ED, 803ab).

Kazakçada birinin “sağlıklı, hastalıksız” olduğunu ifade etmek için *deni sav* denir. Yapılan bir şeye karşılık teşekkür etmek anlamında *sav bol* ifadesi kullanılır (QETS, 747).

• **sağlık**

< Tü. *sağ* + *lık* “vücudun hasta olmaması durumu, vücut esenliği sıhhat”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ *sağlık* “sağlık, selametlik” (Caferoğlu, 1931, 85), TA *sağ* “sağlam” (Toparlı, 2000, 134), BM-, TZ *sağlık, savluk* “sağlık, esenlik, afiyet” (Atalay, 1945, 231), KK-, DM-, GT *sağlık* “sağ olmak” (Karamanlıoğlu, 1989, 387), İM *sağlık sağlığ* “sağlık, esenlik” (Toparlı, 1992, 586), KFT *sağlık* “dirilik” (Ağar, 1989, 1054).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF *sağlık* “sağlık, yaşanılan zaman” (Ata, 1998, 356), KE-, **Kıpçak** CC *sağlık* “sıhhat, sağlık”; *sağlık bile* “sağlıklı, aklı başında” (Argunşah, 2015, 545), **Altın Ordu** HŞ *sağlık* “zdrowie” (Zajaczkowski, 1961, 151), AOYarlık-, **Osm.** *sağlık* “sıhhat, esenlik” (TTS V, 3241).

Çağdaş: Kzk. *savlıq* “üç yaşını aşmış kuzulu koyun; sağlık, sıhhat” (Koç, 2012, 554) *densavlıq* “vücut sağlığı, sağlık” (Oraltay, Yüce, 1984, 67) *savlıq* “insanın

hastaliksız, vücudunun sağ olması, sağlık.” (QTTS, 250) *savlıq* “ağrı, sızısız olma, vücut sağlığı.” (QETS, 24-25).

Sözcüğün “fiziksel ve ruhsal yönden iyi olma” anlamı Eski Türkçe döneminde görülmez. Uygurca metinlerde geçen *sağlık*, Clauson’a göre “a milch animal” sağılabilir/sağmal hayvan şeklinde geçer (ED, 809a). Yine DTS’de aynı anlam ile verilir (DTS, 481). Bu anlamı Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğünde de tespit edebiliriz (DLT I, 471). Clauson’un sözlüğünde verildiği gibi *savlıq* sözcüğü Kazakçada da benzer anlamda görülür.

Kazakçada vücut sağlığını ifade etmek için daha çok *densavlıq* sözcüğü kullanılır; *den* “vücut” ve *savlıq* “sağlık” sözcüklerinin birleşimiyle meydana gelmiş ve vücut sağlığını ifade eder. Burada geçen *den* sözcüğü Farsça kökenlidir. Kazakçada birisine sağlık durumunu sormak için “*densavlığın qanday?*” “Sağlığın nasıl?” diyerek sağlık durumu sorulur.

Sözcük Kazakça kimi ifadelerde kullanılır. İnsanın ruhsal bakımdan sağlıklı olduğunu tanımlamak için de *jan savlığı* şeklinde kullanılır. Birisine iyi dilekte bulunmak için ona “sağlıklı olunuz, vücudunuz sağ olsun” anlamına gelen *savlıq bersin* ifadesi kullanılır. Yine gün içinde ilk defa görülen ya da özel olarak görüşülen birisine saygılı bir üslup olan *savlıq surav* “sağlığını sorma” şeklinde sağlık durumu sorulur. Avrupa ve batı ülkelerinde olduğu gibi şarap ya da içki içerken bardağı yukarı doğru kaldırırken *savlıq üşin köterüv* “sağlık için kaldırma” (QETS, 24-25) ifadesi kullanılır.

• **salāmathıq**

< Ar.Tü. *selāmet*+ *lıq*

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, fakat *selāmet* “selamet, emniyet, esenlik” (Karamanlıoğlu, 1989, 354), İM *salāmathıq* “selametlik, eminlik” (Toparlı, 1992, 587).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, KB *şelamethıq* “selamette olma” (Arat, 1979, 386), **Harezmi** ME-, NF fakat *selāmet* “sağ-salim” *selāmethıq* “selamete çıkma, korku ve endişeden uzak olma” (Ata, 1998, 364-365), KE fakat *selāmet* “selamet, sağ salim” (Ata, 1997, 543), **Kıpçak** CC *salamathıq* “selametlik, sağlık”;

salamatlık birle “sağlıklı bir şekilde” (Argunşah, 2015, 546), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık *selāmetlik* “salimlik, sağlık” (Özyetgin, 1996, 232), **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *salavattiq* “sağlık, sıhhat” (QETS, 589).

Arapça *selāmet* sözcüğü ile Türkçe isimden isim yapım eki +*lık* ekinin birleşmesiyle oluşan *salāmatlık* sözcüğü Kazakçada *salavattiq* şeklinde görülür. “Sağlıklı olma, esenlik” ifade eder. Memlûk-Kıpçak Türkçesi ile aynı anlamı sürdürdüğü görülür.

• şifā

< Ar. *şifā* “şifa, iyileşme, sağlık bulma” (DTS, 523).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT *şifā* “şifa, iyileşme” (Karamanlioğlu, 1989, 365), İM *şifā* “hastalıktan kurtulma, iyileşme” (Toparlı, 1992, 597).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, KB *şifā* “şifa, derman” (Arat, 1979, 415), **Harezmi** ME *şifā* “iyileşme” (Yüce, 1988, 181), NF Ar. *şifā* “şifa, deva” (Ata 1998, 389), KE Ar. *şifā* “şifa” (Ata, 1997, 583), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *şıpa* “şifa, derman, deva” (Koç, 2012, 743) *şıpa* “ağrıyı, hastalığı iyileştiren ve hafifleten ilaç” (QTTS, 488) *şıpa* “hastalığı iyileştirmeyi sağlayan ilaç, deva” (QETS, 367).

Şifā sözcüğü Arapça kökenlidir. Tarihî Türk dili alanında Karahanlı döneminden itibaren görülmeye başlamıştır. Tenişev DTS’de sözcükle ilgili *Atabetül Hakayık ve Kutadgu Bilig*’de geçtiği bilgisini vermiştir (DTS, 523).

Kazakçada *şıpa* kavramı önemlidir. Kazaklar tedavi eden, iyileştiren kişilere *şıpager* der. Bu mesleğin adı da *şıpagerlik* olarak adlandırılır. Faydalı olan, iyileştiren şeylere *şıpalık* adı verilir (QETS, 367).

4.1.2. Hasta, Hastalık ve Sağlıkla İlgili Şikayetlerle İlgili Sözcükler

• ağrı

< E.Tü. *ağrı-ğ* “ağrı, sancı” (ED, 90a; TETTL I, 13; DTS, 22).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *agrı* “ağrı” (Toparlı, 2000, 85), BM-, TZ *avruk* “ağrı” (Atalay, 1945, 144), KK-, DM-, GT *agrı* “ağrı, sancı” (Karamanlioğlu, 1989, 196), İM *agrıg* “göz iltihabı; ıstırap, ağrı; baş ağrısı” (Toparlı, 1992, 498), KFT *agrı*, *agrık* “ağrı” (Ağar, 1989, 936), BV *agrıg* “ağrı” (Ağar, 1986, 106).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *agrıg* “pain, painful; a painful disease” ağrı sızı; ağrılı hastalık (ED, 90a), **Karahanlı DLT** *agrı* “ağrı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 544), KB *agrıg* “ağrı, zahmet, huzursuzluk, hastalık” (Arat, 1979, 11), **Harezmi ME-**, NF *agrıg* “ağrı, sancı” (Ata, 1998, 8), KE *agrıg*, *agrık* “ağrı, acı, sızı, hasta” (Ata, 1997, 11), **Kıpçak CC-** fakat *agırmak*, *agrımak* “ hastalık, ağrı” (Argunşah, 2015, 416), **Altın Ordu HŞ** *agrıg* “ból, boleść, choroba” (Zajaczkowski, 1961, 5), AOYarlık-, **Osm.** *agrı* “acı, ıstırap, dert, illet” (TTS I, 54).

Çağdaş: Kzk. *avru* “hastalık; hasta” (Koç, 2012, 60) *avru* “hastalık, dert” (QTTS, 57) *avru* “vücudun yaşama, büyüme, iyileşme hareketinin ve yapısının bozulması; hasta, hastalık, dert.” (QETS, 174-178).

Marcel Erdal sözcüğün Eski Türkçe *agrı-* “ağrımak, hastalanmak” fiiline fiilden isim yapım eki olan -g ekinin eklenmesiyle oluştuğunu kaydeder (Erdal I, 1991, 179). Sözcük Kazakçanın karakteristik özelliği olan *g>v değişimi ile avru* şeklini almıştır.

Kazakça *avru* sözcüğünden türemiş bazı şekiller şunlardır; “vücudu sağlıklı olmayan, hastalıklı” insanlar için *avrulı* ifadesi kullanılır. “Hastalıkları tedavi eden yer, hastane” anlamında *avruxana* sözcüğü kullanılır. Bazı hastalık isimlerini tanımlamak için kullanılır. *Köz avruvı*, *tis avruvı*, *qulaq avruvı*, *bas avruvı* gibi (QETS 174, 178).

Kazakçada *avru* sözcüğüyle kurulmuş bazı ifadeler şunlardır: *avruğa şalbiğuv* “hastalığa yakalanmak” ve *avrudıñ beti qaytuv* “iyileşmeye başlamak” şeklinde geçer. Hasta bir insana bakmaya *avru bakuv* denir. Zaten hastalığı olan birinin tekrar hasta olmasını ifade etmek için *avruğa avru jamadı* “hastalık üstüne hastalık eklendi” denir. Hastalığa ilacın fayda etmediği durumlarda *avruvına em koñbadı* “hastalığına çare olmadı” denir (QTTS, 57).

Sözcüğün Türk dilinin tarihî dönemlerinde “hastalık” anlamıyla birlikte daha çok bugünkü anlamı “ağrı, sızı” anlamıyla geçtiği görülür. Kazakçada ise sözcüğün

daha çok “hasta ve hastalık” anlamında kullanıldığı görülür. Bu durumda Kazakçada anlam genişlemesini uğradığı söylenebilir.

• **çor**

< *çor* “hastalık, dert” (TETTL I, 529) Ayrıca bkz. *çorlu*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ *çor* “hastalık” (Caferoğlu, 1931, 42), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT *çor urağut* “ferci bitişik olan kadın”, *çor ot* “Oğuzlarda sarılan ot” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 627), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**, fakat *çorlu* “hastalıklı, illetli” (TTS II, 943).

Çağdaş: Kzk. *şor* “tümör, ur” (Koç, 2012, 747), *şor* “vücutta peyda olan şişkinlik, sertlik” (Oraltay, Yüce, 1984, 314) *şor* “vücutta çıkan şişlik” (QTTS, 492) *şor* “deride çıkan yumru, şişlik” (QETS, 402).

Çor sözcüğüne Türk dilinin tarihî seyri içerisinde Orta Türkçe döneminden itibaren rastlanır. Sözcük DLT’te karşımıza çıkar. Sözcüğün kökeniyle ilgili Hasan Eren Sözlüğünde Ermenice alıntılama olduğu bilgisi Dankoff neşrine atıf yapılarak verilir: “*Erm. č’or* common cold; animal or plant sickness (Eren, 1992, 98). Tuncer Gülensoy Hasan Eren’in verdiği bu bilginin yanlış olduğunu söyler. Çünkü Türklerin Ermenilerle karşılaşmadan önce de bu sözcüğü kullandıkları bilgisini verir (Gülensoy, 2007, 250).

Sözcük Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Ebû Hıyyân’ın *Kitābu’-l İdrāk li Lisāni’-l Etrāk* sözlüğünde tanıklanmıştır.

Çor sözcüğü Oğuz grubu içinde Anadolu sahasında da geçmektedir: “dert, keder, hastalık; İspanyol nezlesi, bir çeşit hayvan hastalığı, sığır vebası; ağaçlarda olan bir çeşit hastalık” (DS III, 1268) olarak kaydedilir.

Çor sözcüğü Kazakçanın tipik özelliği olarak söz başı /ç/ sesinin /ş/ ye değişmesi sonucu karşımıza *şor* şeklinde çıkar. Orta Türkçede “hastalık” anlamına gelen sözcüğün, Kazakçada anlam genişlemesine uğradığı görülür. Kazakçada *şor* hastalığına yakalanmaya *şorlanuv*, *şor* hastalığına yakalanan ayak için *şor ayaq* denir (QTTS, 492).

• **çorlu**

< *çor+luğ* Ayrıca bkz *çor*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ *çorlu* “hasta” (Caferoğlu, 1931, 42), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *çorlu* “bedbaht, biçare, illetli, hasta” (İzbudak, 1936, 12).

Tarihî: KökTü., Uyg., Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *çorlu* “hastalıklı, illetli, (TTS II, 943).

Çağdaş: Kzk. *şorlu* “çor hastalığı olan kimse” (QETS, 404).

Tarihî Türk dili alanında sadece Memlûk-Kıpçak sahasında *Kitābu’-l İdrāk*’te geçen bu *çorlu* (<*çor+luğ*) sözcüğü şekil olarak “Türkmence” özellikte bir sözcüktür. İki heceli sözcüklerin sonundaki -g’nin düşmesi Oğuz/Türkmen özelliğidir. Memlûk-Kıpçak sahasındaki alt katman Türkmen Türkçesinin unsurlarını sözlük ve gramer kitaplarında sıkça karşımıza çıkar. Zaman zaman bu türden örnekler sözlüklerde “Türkmence” kaydı verilse de bu kaydın geçmediği örnekler şekil olarak Türkmen özelliğini taşıdıkları için Türkmence/Oğuzca söz varlığına dâhil edilir. *Kitābu’-l İdrāk*’teki *çorlu* sözcüğü de bu türdendir. Nitekim sözcüğün kullanımına bugün Anadolu sahasında rastlanır. *Çorlu* “hastalıklı, dertli, illetli; akılsız deli, vücutça tam olgunlaşmamış zayıf kimse” (DS III, 1272) olarak kaydedilmiştir.

Kazakçada *şorlu* sözcüğü Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki “hastalıklı, illetli” anlamından “çor hastalığına sahip kimse” anlamına değişmiştir. Kazakçada ayağında *çor* olan birisi için *şorlu ayak* denir (QETS, 404).

• **hasta**

< Far. *haste* “yaralı” (TETTL I, 269b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM *hašta* “hasta” (Toparlı, 2018, 84) GT *hašta* “hasta” (Karamanlioğlu, 1989, 263), İM *hašta* “hasta” (Toparlı, 1992, 531).

Tarihî: KökTü., Uyg., Karahanlı-, Harezmi ME-, NF *hašta* “hasta; (gönlü) incinmiş, kırılmış” (Ata, 1998, 164), KE *hašta* “hasta” (Ata, 1997, 239), Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *qasta* “hasta” (QETS, 432) *qasta* “hasta” (QTAS, 400).

Farsça kökenli *hasta* sözcüğü Tarihî Türk dili alanında Harezmi Türkçesi Kıpçak döneminden itibaren tespit edilebilmektedir.

Modern Kazak dilinde de aynı anlamda kullanılmaktadır. Daha çok Kazakçanın; Türkmenistan, Krasnovodsk avdanı, Aşhabad oblasti, Taşkent oblasti, Mañğıstav avdanı ve Gur'yev oblastında konuşulan ağızlarında kullanılmaktadır (QTAS, 400). Ancak Kazakçada “hasta” kavramını karşılayan diğer sözcüklere *avruv*, *navqas*, *sırqat* (Koç, 2014, 270) nazaran kullanımında seyreklik görülür. Kazakçada hasta olanlar için *qastalı* sözcüğü vardır (QETS, 432), ancak kullanım sıklığı oldukça azdır.

• **hastalık**

< Far.Tü *hasta* + *lık* “hastalık”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM *hastalık* “hastalık, hasta olma” (Toparlı, 1992, 531).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF- KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ *hastalık* “choroba” (Zajaczkowski, 1961, 54), AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. -

Farsça *haste* sözcüğüne Türkçe isimden isim yapma eki +*lik*’in birleşmesiyle oluşmuş *hastalık* tarihî Türk dili alanında sınırlı da olsa tanıklanmıştır.

Kazakçada *hastalık* sözcüğü tespit edilememiştir. Kazakçada hastalık kavramına karşılık; *avruv*, *dert*, *sırqat* (Koç, 2014, 270) sözcükleri vardır.

• **ısıklık**

<E.Tü. *isig* “hararet, sıcaklık, nöbet” (ED, 246a; DTS, 220).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM *ısıklık* “Hararet, nöbet” (Toparlı, 2007, 114), TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *isig* “hot, heat” (ED, 246a), Karahanlı DLT *isig* “sıcak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 668), KB *isig* “sıcak, sıcaklık; iltifat” (Arat, 1979, 201), Harezmi ME *is(s)ig* “sıcak, ısı”; *issü* “ısı, sıcaklık” (Yüce, 138, 130) NF *isig*, *issig* “sıcak” (Ata, 1998, 187-188), KE *ısığ/q* “ısı, sıcak, sıcaklık; samimi

sıcaklık” (Ata, 1997 ,256), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ *isig* “cieply, gorący; ciepło, gorąco” (Zajączkowski, 1961, 60), AOYarlık-, **Osm.** *ıssı* “sıcaklık, hararet; sıcak” (TS III, 1979).

Çağdaş: Kzk. *ıstıq* “vücut ısısı, ateş, hararet” (Koç, 2012, 772) *ıstıq* “yüksek ısı, çok ısınmak” (QTTS, 519) *ıssıq* “sıcaklık” (QTAS, 789).

Sözcüğün kökeniyle ilgili Türkmen şu bilgileri vermiştir: “Eski Türkçe *ısığ*, *isig* “hararet, sıcaklık” biçimlerinin hararet ve sıcaklık anlamında kullanıldıklarını biliyoruz. Ayrıca *ısınmak* ve *ısıtmak* sözcüklerinden hareketle bir *ısı-*, *isi-* kökünün olduğunu anlıyoruz. Bu kökü Eski Kıpçakçada *isi-* “ısınmak” (Toparlı, 2007, 114) biçiminde görmekteyiz. Buna göre *ıssı* /*issi*, Eski Türkçedeki *ısığ* / *isig* şeklinden gelmektedir. Oğuz Türkçesinde sözcük sonu *g*’lerin düştüğü bilinmektedir. Bu *g*’lerin düşmesi sonucunda ünsüz ikizleşmesi hadisesi *karşılaşılan* bir durumdur. Bu duruma örnek olarak *asıg> assı* (fayda), *isig> issi* (sıcaklık) biçimleri örnek verilebilir.” (Türkmen, 2006a, 203-204).

Eski Türkçe’den itibaren “sıcaklık” anlamıyla görülen sözcük hastalıkların neden olduğu bir şikâyeti karşılayan bir sözcük olarak Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *ıssık* “hararet, nöbet” şeklinde geçer. Aynı anlam Kazakçada da karşımıza çıkar. Kazakçanın Ağız sözlüğünde Rusya Federasyonunda ve Orınbor oblastında konuşulan ağızlarda kullanıldığı kaydedilmiştir (QTAS, 789).

- ‘illet

< Ar. ‘illa “illet, hastalık” (TETTL II, 389).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT ‘illet “illet, hastalık” (Karamanlıoğlu, 1989, 276), İM ‘illet “hastalık” (Toparlı, 1992, 538), BV Ar. ‘illet “illet” (Ağar, 1986, 194), MG ‘illet “sebeup” (Uğurlu, 1987, 196).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, **Harezmi** ME Ar. ‘illet “sebeup, bahane” (Yüce, 1988, 129), KE Ar. ‘illet “illet, hastalık; sebeup” (Ata, 1997, 266), NF Ar. ‘illet “illet, hastalık” (Ata, 1998, 184), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *indet* “salgın hastalık; bulaşıcı hastalık” (Koç, 2012, 776) *indet* “dert, bela, bulaşıcı hastalık” (Oraltay, Yüce, 1984, 326) *indet* “hastalık, dert, bulaşıcı

hastalık” (QTTS, 524), *indet* “veterinerlikte bulaşıcı hastalığın hasta hayvandan sağlıklı hayvana bulaşarak sürekli yayılması; bulaşıcı hastalığın belli bir yerde, memlekette yayılması, salgın” (QETS, 716).

İllet sözcüğü Kazakçanın Arapçadan alıntı sözcüklerde yan yana gelen aynı iki sesin birinin aykırılışması kuralından dolayı *indet* şeklini almıştır. Sözcüğün tarihî dönemlerde kullanımına bakıldığında *hastalık*, *dert*, *illet* anlamında kullanıldığı görülür. Bu anlamda sözcüğün Kazakçada anlam genişlemesine uğradığı söylenebilir. Çünkü *indet* Kazakçada “hastalık” kavramını karşılamamanın dışında “salgın, hastalık; bulaşıcı hastalık, hayvanlarda görülen bulaşıcı hastalık” kavramlarını karşılar.

Kazakçada *indet* sözcüğünden türemiş bazı sözcükler şunlardır; *indetti* “bulaşıcı, salgın”, *indettik* “bulaşıcılık” (QETS, 716).

- **kesel**

< Ar. *kesel* “tembellik, uyuşukluk”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, KF *kesel* “tembellik, uyuşukluk” (Toparlı, 2007, 140).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF- KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *keşel* “torpor, fegnitie, ignavia” tembellik, uyuşukluk duygusu (Meninski III, 1680, 3953)

Çağdaş: Kzk. *kesel* “hastalık” (Koç, 2012, 272) *kesel* “hastalık, dert; kaygı, düşünce; kötülük, ihanet” (Oraltay, Yüce, 1984, 131) *kesel* “hastalık; ziyan, kaygı, düşünce” (QTTS, 292).

Anadolu sahasında *kesel* “engel” (DS VIII, 2762) kaydı bulunmaktadır. Buradaki “engel” anlamı vücut kusuru anlamında kullanılmış olabilir. Bu anlam Memlûk-Kıpçak sahasında tanıkladığımız *kesel* ile ilişkilidir.

Sözcük tarihî sahada sadece Memlûk-Kıpçak sahasında tanıklanabilmiştir. *Kesel* sözcüğünün tarihî Kıpçak sahasında Arapça anlamı ile eş anlamda kullanımını sürdürdüğü görülür. Ancak Kazakçada sözcük anlam değişmesine uğrayarak “hastalık, dert, kaygı” anlamlarını karşıladığı görülür.

Kazakçada *kesel* sözcüğü *avru*, *dert*, *sırqat*, *indet* sözcükleriyle eş anlamlıdır. Ayrıca; *sozılmalı kesel* “kronik hastalık”, *kesel-dert* “hastalık” şeklinde kullanımlar da

vardır. İyileşmesi zor, ilacı bulunmayan hastalıklar için *boyğa tarağan kesel* denir. Hastalığa yakalanan birisi için *kesel tarttı* denir. Çabuk hastalığa yakalanmak anlamında da *keseldengiş* ifadesi vardır (QETS, 689-690).

Kesel sözcüğünden türemiş sözcükler Kazakçada şunlardır; *keseldeniv* “hastalanmak” *keseldi* “dertli, hastalıklı” *keseldik* “hastalıklı olma, hastalığa yakalanma” gibi (Koç, 2012, 272).

• maraz

< Ar. *maraz* “hastalık”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT *maraz* “hastalık” (Karamanlioğlu, 1989, 319).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF Ar. *maraz* “hastalık” (Ata, 1998, 278), KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *meraz* “hastalık; bulaşıcı hastalık, frengi hastalığı; kötü niyet” (Koç 2012, 447) *meraz* “bir nevi hastalık” (Oraltay, Yüce, 1984, 199) *meraz* “deri hücrelerini çürütüp irine dönüştüren bulaşıcı hastalık” *meraz* “deri hücrelerinde irin oluşturan bulaşıcı hastalıkların tehlikeli bir türü” (QETS, 196).

Türk dilinin tarihî dönemlerinde *maraz* “hastalık” anlamıyla karşımıza çıkar. Bu “hastalık” kavramının genel olarak hasta durumunu ifade etmesi ya da belirli bir hastalık adını karşılmasıyla ilgili net bir bilgi yoktur. Ancak Kazakçada sözcüğün anlam genişlemesine uğrayarak tarihî Kıpçak Türkçesinden farklı olarak belirli bir hastalık adını, “frengi” hastalığını karşıladığı görülür.

Kazakçada *meraz* sözcüğünden türemiş sözcükler şunlardır; *merazdeniv* “meraz hastalığına yakalanmak”, *merazdi* “meraz hastalığı olan kimse”, *merazdik* “meraz olmak” (QETS, 196).

• sağıs

< Tü. *sağ+sız* “sağıksız, hasta”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, KK *sağıs* “hasta” (Toparlı 1993, 66), KFT *sağıs* “hasta”, *sağısuzlık* “hastalık” (Ağar, 1989, 1054).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. -

Sözcüğe tarihî Türk dili alanında sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesi metinlerinde rastlanmıştır. Sözcük Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış iki eserde geçer. Ayrıca CC’ de *sagsız* “sağlıksız, hasta” (Argunşah, 2015, 545) anlamında kaydedilmiştir. Bu kayıtlar dışında sözcük başka yerde tanıklanamamıştır. Sözcüğün *sag* “sağlıklı, sıhhatli” köküne +*sız* yokluk eki getirilerek oluştuğu düşünülebilir. Sözcüğün Kazakça başta olmak üzere modern Türk dillerinde kullanımı yoktur.

• **sançı**

< E.Tü. *sanç- ıg* “mızrak; keskin ağrı, sancı” (ED, 835b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *sançı*, *şanşu* “sancı” (Atalay, 1945, 232-245), KK- fakat *sanş-* “yaralamak” (Toparlı, 1999, 67), DM-, GT-, fakat *sanç-* “batırmak, saplamak, geçirme” (Karamanlıoğlu, 1989, 353), İM-, fakat *sanç-* “karnı yarmak” (Toparlı, 1992, 587), İH *sançı* “mızrak saplanır gibi karına saplanan ağrıdır.” (İzbudak, 1936, 39).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. ED *sançıg* “colic” (ED, 835b), Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *şanşuv* “soğuk algnlığından kaynaklanan sancı, ağrı” (Koç, 2012, 728) *sanşuv* “sancı, sancılayarak ağrı yapmak” (Oraltay, Yüce, 1984, 306) *şanşuv* “çoğunlukla soğuk algnlığından kaynaklı ortaya çıkan hastalık” (QTTS, 472) *şanşuv* “soğuk algnlığından olan hastalık” (QETS, 241).

Kazakçada *şanşuv* sözcüğünden türemiş bazı biçimler şunlardır; *şanşuvlav* “soğuktan üşütmek, sancılanmak” *şanşuvday* “sancı gibi” (QETS, 241).

Sancı sözcüğü Eski Türkçede *sançıg* “kanca; sancı” (Caferoğlu, 1931, 196) biçiminde karşımıza çıkmaktadır. *Sançıg* biçiminin de Türkçe *sanç-* “saplamak, delmek” kökünden fiilden isim yapan -(i)g ile yapıldığı anlaşılmaktadır (Türkmen, 2006a, 26).

Söz konusu sözcük Eski Türkçede genel olarak “sancı, ağrı” kavramına karşılık gelirken Kazakçada daha çok “soğuk algınlığından kaynaklı ağrı, sancı” anlamında kullanılmaktadır.

- **sayrı**

< *sayrı* (?)

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *sayrı* “zayıf, hasta” (Atalay, 1945, 234), KK-, DM- GT-, İM-, İH *sayrı* “hasta (say- hararet, sıcaklık)” (İzbudak, 1936, 40).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF- KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *sayru, sayrı* “hasta” (TTS V, 3351)

Çağdaş: Kzk. -

Sayru sözcüğünün kökeniyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Türkmen sözcüğün kökenini şu şekilde açıklamıştır: *sayru* sözcüğü Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan *sayıklamak* fiili ile aynı kökten gelmiş olmalıdır. Bu kök o hâlde *say-* <*sa-d-* olabilir. Hasta olan insanın kendi kendine sayıklaması anlamında kullanılmış, sonrasında ise genel olarak hastalık kavramını karşılar duruma gelmiş olabilir. Bu sözcüğün kökü o halde *sayırıg> sayıru> sayru* şeklinde değişmiş olmalıdır (Türkmen, 2006a, 264).

Sayru sözcüğü tarihî Kıpçak Türkçesi yanında Osmanlı sahasında tespit edilmiştir. Ayrıca Anadolu ağızlarında *sayrı, soyru* “hasta” ve *sayruluğ* “hastalık” (DS X, 3561) biçimleri yer almaktadır.

Sözcüğün Memlûk-Kıpçak sahasındaki “Türkmen” özellikli söz varlığına ait bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim tarihî sahada Memlûk-Kıpçak sahasında ve sadece Osmanlı sahasında tespit edilebilmiştir. Modern Türk dili alanında da sadece Anadolu ağızlarında geçmektedir. Kazakçada sözcük tespit edilememiştir.

- **sökel**

<E. Tü. *sök-el* “hasta” (ED, 820b; DTS, 510).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *sökel* “hasta” (Caferoğlu, 1931, 93), TA *sökel* “hasta” (Toparlı, 2000, 139), BM-, TZ-, KK-, DM- GT *sökel* “hasta” (Karamanlıoğlu, 1989, 358), İM *sökel* “hasta” (Toparlı, 1992, 592).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. sökel “hasta” (ED, 820b), **Karahanlı DLT** *sökel* “Oğuzcada hasta” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 831), **Harezmi ME sökel** “hasta” (Yüce, 1988, 177), **NF sökel** “hasta” (Ata, 1998, 378), **KE sökül** “hasta, zayıf, güçsüz” (Ata, 1997, 566), **Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ sökül** “chory” (Zajaczkowski, 1961, 160), **AOYarlık-, Osm. sökel** “hasta” (TTS V, 3535).

Çağdaş: Kzk. -

Clauson’a göre; *sökel* sözcüğü Eski Türkçe “diz çökmek, ayağa kalkamamak” anlamındaki *sök-* fiiline, fiilden isim yapma eki getirilerek oluşturulmuş bir sözcüktür (ED, 820a).

Anadolu sahasında *sökel* “humma, ateşli bir hastalık; güçsüz, düşkün; tifo, zatürre; sakat, öldürücü grip; hastaya ayrılan yiyecek” şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca *sökellik* “hastalık” olarak da geçer (DS X, 3676).

Yapılan taramalar sonucunda Kazakçada *sökel* sözcüğüne rastlanmamıştır. Kazakçada hasta kavramını karşılayan şu sözcükler vardır: *avru, dert, sırgat, indet*. (Koç, 2014, 270).

• **sökellik**

< Tü. *sök-el+lik* “hastalık” Ayrıca bkz. *sökel*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ *sökelek* “hastalık (sonradan sökellik)” (Caferoğlu, 1931, 93), **TA sökellik** “hastalık” (Toparlı, 2000, 139), **BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM sökellik** “hastalık” (Toparlı, 1992, 592).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME sökellik “hastalık” (Yüce, 1988, 177), **NF sökellik** “hastalık” (Ata, 1998, 379), **KE- Altın Ordu HŞ sökül** “choroba” (Zajaczkowski, 1961, 160), **AOYarlık-, Kıpçak CC-, Osm. sökellik** “hastalık” (TTS V, 3535).

Çağdaş: Kzk.-

Sökellik sözcüğü *sökel* isim köküne *+lik isimden* isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Sözcük bu şekliyle sadece tarihî Kıpçak sahasında tespit edilmiştir. Kazakçada tespit edilemeyen sözcük bugün sadece Anadolu ağzlarında *sökellik* “hastalık” olarak (DS X, 3676) yaşamaktadır.

- **yil**

< E.Tü. *yel* “rüzgâr; romatizma hastalığı” (ED, 916b; DTS, 254).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, TZ-, KK-, DM-, GT *yil* “rüzgâr, yel; karındaki gaz” (Karamanlıoğlu, 1989, 397), İM *yil* “yel, rüzgâr” (Toparlı, 1992, 621), RH *yil* “romatizma” (Toparlı, 2007, 323).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yél* “wind” (ED, 916b), Karahanlı DLT *yél~ yel* “yel, rüzgâr; karındaki yel, gaz” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 97), KB *yil* “yel, rüzgâr” (Arat, 1979, 544), Harezmi ME *yél* “yel” (Yüce, 1988, 206), NF *yél* “yel, rüzgâr” (Ata, 1998, 478), KE *yél* “yel, rüzgâr” (Ata, 1997, 723), Kıpçak CC- Altın Ordu HŞ *yel* “wiatr” (Zajaczkowski, 1961, 77), AOYarlık-, Osm. *yel ağrısı* “romatizma ağrısı” (TTS VI, 4489).

Çağdaş: Kzk. *jel* “yeli rüzgâr” (Koç, 2012, 200) *jel* “rüzgârlı yelden ya da soğuktan oluşan hastalık” (QETS, 280).

Sözcüğün temel anlamı olan “rüzgâr” sözcüğü tarihî ve modern Türk dili alanında tespit edilmektedir. Bu temel anlamla ilişkili, bir tür aktarma yoluyla kazanılan “romatizma hastalığı” kullanımı tarihî sahada sadece Memlûk-Kıpçak sahası ile Osmanlı sahasında tespit edilebilmiştir. Rüzgârın hastalıklara sebep olabilen yönü ile kazanılan “rüzgârlı yelden ya da soğuktan oluşan hastalık” anlamı Kazakçada da yer alır. Ayrıca Kazakçada sözcüğün hastalıkla olan ilişkisi şu sözcüklerde de tespit edilebilmektedir: *jel avruv* “ara sıra olan bel fitiğine benzer hastalık”. Ayrıca burunda oluşan ve “samal” adı verilen bir hastalık meydana geldiğinde *murnına jel tüsti* denir (QETS, 280).

4.1.3. İlaç ve İlaç İçin Kullanılan Bitkilerle İlgili Sözcükler

- **ağu**

< E. Tü. *ağu* “zehir” (TETTL, 114a, ED, 78b, DTS, 24)

Memlûk-Kıpçak: Kİ *ağu* “zehir”; *uvu* “ağı” (Caferoğlu, 1931, 2-113), TA *ağu* “zehir” (Toparlı, 2000, 85), BM-, TZ *ağu*, *avu* “ağı” (Atalay, 1945, 136-144), KK-, DM- GT *ağu* “zehir, agu” (Karamanlıoğlu, 1989, 198), İM-, KFT *ağu* “zehir” (Ağar, 1989, 937).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. ağu “passion” (ED, 78b), **Karahanlı DLT ağu** “zehir” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 545), **KB ağu** “zehir” (Arat, 1979, 11), **Harezmi ME-NF ağu** “zehir, ağu” (Ata, 1998, 8), **KE ağu** “zehir” (Ata, 1997, 11), **Altın Ordu HŞ ağu** “jad, trucizna” (Zajaczkowski, 1961, 5), **AOYarlık-, Osm. aghu** “venenum, toxicum, virüs” zehir (Meninski I, 1680, 309).

Çağdaş: Kzk. uv “zehir, ağu, sem; üzüntü, acı, keder, sıkıntı” (Koç, 2012, 678) **uv** “zehir” (Oraltay, Yüce, 1984, 288) **uv** “vücuda tesir edince tamamen öldürmesi bile ihtimal olan kimyasal madde” (QTTS, 404) **uv** “sağlam organa etki ettiğinde canlılık belirtilerini aniden değiştiren ölüme yol açan kimyasal madde; kaygı, dert; kötülük” (QETS, 641).

Kazakçada *uv* sözcüğü kullanılarak oluşturulan ifadeler şunlardır; *uvın şaştı* “zehrini saçtı”, *uvday aşdı* “zehir gibi acıdı” (Oraltay, Yüce, 1984, 288). Ayrıca, Kazakçada zehirleyici maddelere *uvlandırğış zattar* adı verilir (QUE, 681). Ayrıca zehirleyici anlamında *uvlağış* sözcüğü kullanılır. Mantardan zehirlenmek anlamında da *sañıravqulaqtan uvlanuv* denir (Koç, 2014, 680).

Kazakçada *uv* isim kökünden türemiş *uvlav* “zehirlemek”, *uvlağış* “zehirleyici”, *uvlanuv* “zehirlenmek” *uvlanğış*, “çabuk zehirlenen, zehirlenmeye meyilli” *uvlandıruv*, “zehirlemek, ağlamak”, *uvlandıruvşı* “zehirleyici” şeklinde birçok biçim vardır (Koç, 2012, 680).

Ağu sözcüğünün Eski Türkçeden başlayarak Türk dilinin her döneminde “zehir” anlamıyla kullanıldığı görülür. Eski Türkçede Uyurca metinlerle birlikte karşımıza çıkar (ED, 78b). Anadolu sahasında da *ağu, ahi, ağu, ağ, ağada, ağıo* “zehir” (DS I, 114) şeklinde kaydedilmiştir.

• anduz

<E.Tü. *ağduz* “andız otu” (TETTL I, 176; ED, 178b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM-, İH *ağduz* “andız otu, eskiden ilaç olarak kullanılan bir ot; *ağtuz* “ardış nevinden bir çalı” (İzbudak, 1936, 5).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, ED *ağduz* “a medicinal shrub” (ED, 178b), **Karahanlı DLT** *ağduz* “andız otu” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 56), **Harezmi ME-**

NF-, KE-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *anduz*, *andız* “kökü ilaç olarak kullanılan bir bitki, razıyane” (TTS I, 149).

Çağdaş: Kzk. *andız* “yaprakları dikenli bir çeşit ardıç, andız” (Koç, 2012, 43) *andız* “dağlık yerde çıkan yapraklı bitki” (Oraltay, Yüce, 1984, 16) *andız* “bitki türü” (QTAS, 61) *andız* “dağlık yerde yetişen, yapraklı bitki” (QTTS, 39).

Clauson’un sözlüğünde *añduz* “tıbbi bir bitki adı olarak geçer”. Clauson ayrıca sözcüğün Hakaniye lehçesinde *añduz* “anduz otu”, Çağatay Türkçesinde *anduz* “anduz otu”, Osmanlı Türkçesinde *andız/anduz* “anduz otu” şeklinde kullanıldığı kaydeder. (ED, 178b). DLT’te *añduz* “bir bitkinin köküdür; kazılarak çıkarılır ve kamu ağrıyan at bununla tedavi edilir. Şu atasözünde geçer: *añduz bolsa at ölmes* anlamı şudur: andız atı yanında bulunda at karın ağrısından ölmez. Çünkü o atın gırtlğından verilir ve at iyileşir.” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 56).

Sevortyan sözlüğünde *andız* bitkisi için “ineklerin beslendiğı, süt veremeyen keçiler için kullanıldığı ve de burun akıntısı için kurutulup toz hâline getirildiğı bitki” bilgisini vermiştir. Ayrıca Kazakça ile birlikte diğ er Türk dillerinde de sözcüğün yaşadığını belirtir (ESTY I, 150).

Derleme sözlüğünde *andız* “meyvesinden pekmez yapılan, yaprakları dikenli olan bir çeşit ardıç” şeklinde geçer (DS I, 260-261).

Kazakça Ağız Sözlüğünde Gur’ yev oblastı, Esbol avdanı, Qaratöbe avdanı ve Oral’da kaydedildiğı ve *andız* bitkisinin “atın suluğuna bağlandığı durumda vücut ısısının normale döneceğı” şeklinde bilgi geçer (QTAS, 61). *Andız* sarı, beyaz renkli çiçeğı olan, kokusu bala benzeyen ilaç yapmak için kullanılan bir bitki olarak verilir. Ayrıca yemeklerde ve boya yapımında kullanıldığı belirtilir (QETS, 505). Ayrıca “*andız* bitkisinin damarında bulunan şekerli şey, efir yağı ve inulin kalbe ve ciğere etki eder. Kurtlar ve mikropları öldürür. Bu gibi faydaları sebebiyle ilaç yapımı için önemlidir” şeklinde bilgi verilir (QUE, 366).

Andız kavramı Türk dilinin hemen hemen her sahasında tespit edilmiştir. Yapılan taramalardan bazı hastalıkların tedavisi için tıp alanında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kazakçada da bitkinin, Kıpçak Türkçesi ile aynı isimle yaşadığı ve ilaç yapımında oldukça önemli olduğu görölmektedir.

- **aut**

< *aut* (?)

Memlûk-Kıpçak: Kİ aut “zehire karşı kullanılan bir ilaç” (Caferoğlu, 1931, 7), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM-,

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

Çağdaş: Kzk.-

Türk dilinin tarihî alanında sadece Kİ’te tek veri (hapaks) olarak tanıklanan bu sözcükle ilgili başka bir tanık tespit edilememiştir. Sözcüğün kökeni açık değildir. Kazakçada ve diğer Türk dillerinin hiçbirinde sözcük tespit edilememiştir.

- **birtük bağı**

< Tü. *bert-ük bağ+ı* (TETTL II, 321; *bert-* ED, 35b) Ayrıca bkz. *bertük*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM *birtük bağı* “kırık kemiğe bağlanan tahta sargı” (Toparlı, 1992, 510).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

Çağdaş: Kzk. –

Birtük bağı birleşik sözcüğü Kıpçak Türkçesinde *bertük* “yerinden oynayan organ” (Toparlı, 2014, 28) ve *bağ* “bağ, ip” (Toparlı, 2014, 21) sözcüklerinin birleşmesiyle meydana gelmiş olmalıdır. Kıpçak Türkçesi dışında sözcüğün kullanımına rastlanmaz. Kazakçada *mertik* “kemiğin eklemının kayan ya da kırılan yeri” (QTTS, 140) ve *bav* “bir şeyi bağlamaya yarayan ip” (QTTS, 100) sözcükleri yer almakla birlikte birleşik kullanımı tespit edilememiştir.

- **cebire**

< Ar. *cebîre*

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM-, KF *cebire* “kırık, çıkık bir uzva sarılan tahtalar” (Toparlı, 2014, 41).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. –

Memlûk-Kıpçak sahasında sadece *Kitâb fi'l Fıkh* adlı eserde tespit edilen Arapça kökenli sözcük Kazakçada kullanılmamaktadır. Sözcük Türkiye Türkçesinde “kırık ve çıkık kemikleri yerinde tutmak için kullanılan tahta, mukavva veya tenekeden yapılmış, üzeri sargıyla kaplanan levha, süyek, koaptör” şeklinde kullanılmaktadır.

• **dārū**

< Far. *dārū* “ilaç” (TETTL, 565; DTS, 159).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT *dārū* “ilaç” (Karamanlıoğlu, 1989, 240), İM-, MG *dārū* “(kılıç işlenirken kullanılan) kimyevi madde” (Uğurlu, 1987, 174).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, KB *dārū* “ilaç, deva” (Arat ,1947, 134), Harezmi ME *dārū* “ilaç” (Yüce, 1988, 113), NF- KE *dārū* <F. “ilaç” (Ata, 1997, 166), Kıpçak CC *darū* (<Far. *dārū*) “ilaç” (Argunşah, 2015, 461), Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Çağ. *dārū* “lekarstvo, leçebnoye sredstvo” (Fazılov, 1966, 325), Osm.-

Çağdaş: Kzk. *dāri* “ilaç” (Koç, 2012, 136) *dāri* “insanların, hayvanların ve diğer canlıların hastalığını tedavi etmek için kullanılan kimyasal şeyler” (QTTS, 165) *dāri* “hasta insanı iyileştirmek için ya da hastalıktan korumak için kullanılan tıbbi ilaç” (QETS, 575-577).

Kazakça kayıtlara göre; *dāri* çoğunlukla kimyasal maddelerden elde edilir. Bazı *dāriler* ilaç yapımında kullanılan bitkilerden, canlılardan, mineralli ilaç için kullanılan ham maddelerden elde edilir. Kazakçada *dāri* sözcüğüyle oluşmuş bazı kavramlar vardır. İlaçları genel olarak ifade etmek için *dāri*- *dārmek* denir. İlaç yapımında kullanılan bitkiler *dārilik ösimektir* olarak adlandırılır. Veterinerler için *mal dāriğeri* ifadesi kullanılır. Ayrıca Kazakçada *dāri* kökünden türemiş bazı sözcükler şunlardır; *dāriğeri* “doktor, hekim”, *dārilev* “ilaçlamak, ilaç vermek”, *dārihana* “eczane”, *dārihanaşı* “eczacı” gibi (QETS, 575-577).

Daru ilk olarak Karahanlı sahasında görülmeye başlamıştır. Tenişev sözcüğün Kutadgu Bilig’de geçtiği bilgisini verir (DTS, 159). Sözcük Memlûk-Kıpçak Türkçesinden Kazakçaya aynı anlamda kullanımını sürdürmüştür.

• **dermān**

< Far. *dārmān* “ilaç, çare; güç, kuvvet” (TETTL, 595b; DTS, 159).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM-, İH *dermān eyledi* “ilaç yaptı” (İzbudak, 1936, 15).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF- KE –, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Çağ. *dārmān, darmān* “leçebnoye sredstvo, lekarstvo” (Fazılov, 1966, 333). Osm.-

Çağdaş: Kzk. *därmen* “derman, güç, mecal” (Koç, 2012, 135), *därmen* “güç, kuvvet” (Oraltay, Yüce, 1984, 66), *därmen* “güç, kuvvet” (QTTS, 165).

Kazakçada *därmen* sözcüğü yardımıyla oluşmuş bazı ifadeler şöyledir; *därmen boldı* “güç kuvvet oldu”, *därmeni joq* “gücü, kuvveti yok”, *därmeni ketti* “güçsüzleşti”, *dertke därmen boldı* “hastalığa şifa oldu” gibi. Kazakçada *därmen* kökünden türemiş bazı biçimler şunlardır; *därmeneşi* “ilaç ve ot ile tedavi eden”, *därmensiz* “güçsüz, kuvvetsiz”, *därmensizdenüv* “halsizleşmek, güçsüzleşmek”, *därmensizdik* “güçsüzlük, halsizlik, kuvvetsizlik” (QETS, 574).

Farsça kökenli *dermān* sözcüğü “ilaç, çare; güç, kuvvet” olan asıl anlamı ile Kıpçak Türkçesi sahasında da karşımız çıkar. Ancak Kazakçaya bakıldığında sözcüğün “ilaç” anlamıyla kullanılmadığı daha çok “güç, kuvvet” anlamıyla kullanımda olduğu görülür. Yine de *därmen* kökünden türeyen *därmeneşi* sözcüğünün “ilaç ve ot ile tedavi eden” (QETS, 574) anlamı Memlûk-Kıpçak sahasında geçen anlamla ilişkilidir.

• **devā**

< Ar. *devā*’ “ilaç, çare” (TETTL, 601; ED, 436a).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT *devā* “ilaç, çare” (Karamanlioğlu, 1989, 242), İM *devā* “ilaç, çare, tedbir” (Toparlı, 1992, 518), BV *devā*

Ar. “ilaç” (Ağar, 1986, 168), KFT *devā* “çare” (Ağar, 1989, 969), MG *devā* “çare, tedbir” (Uğurlu, 1987, 175).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT- Harezmi ME-, NF- KE *devā* “deva, ilaç” (Ata, 1997, 169), Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.

Çağdaş: Kzk. *dava* “deva, çare” (Koç, 2012, 133), *dava* “çare, deva” (Oraltay, Yüce, 1984, 64) *dava* “ilaç, deva, çare” (QTTS, 160) *dava* “ilaç, şifa” (QETS, 518).

Clauson *dawa* olarak kaydettiği sözcük için şu bilgileri verir; Sözcüğün birbiriyle bağlantılı olmayan iki anlamı geçer. İlk anlam Ar. *dawā* “ilaç” birçok modern Türk dilinde ödünçlenmiş sözcüktür. İkinci anlamının ise anlaşılması güçtür. Hakaniye lehçesinde *dawa* “boyacılar tarafından kullanılan tamarisk meyvesi” olarak geçer. Ayrıca “yün çilesi” anlamıyla kaydedilmiştir (ED, 436a).

Kazakçada *dava* sözcüğünün şu şekilde kullanımları vardır; hastalığa kullanılan bir ilacın fayda etmesi, hastalığa iyi gelmesi durumunda *em dava boldı* denir. Çaresi, ilacı olmayan hastalıklar için *davası joq*, bir hastalığa çare ya da ilaç bulunduğu *davası tabıldı* gibi ifadeler kullanılır. Ayrıca Kazakçada *dava* kökünden türemiş bazı biçimler şunlardır; *davalav* “şifa olma”, *davalı* “şifalı”, *davasız* “ilacı olmayan ders, hastalık” (QETS, 518).

Türk dilinin tarihî dönemlerinden itibaren görülen *devā* sözcüğünün Arapça asıl anlamını “ilaç, çare, deva” koruyarak anlamını sürdürdüğü görülür. Kazakçada da “ilaç” anlamıyla birlikte daha çok “çare, çözüm, deva” anlamlarında kullanıldığı söylenebilir.

• **em**

< E. Tü. *em* “İlaç, merhem” (TETTL, 713b; ED, 155b; DTS, 172).

Kıpçak: CC *em* “ilaç, derman” (Argunşah, 2015, 698).

Tarihî: KökTü. Uyg. ED *em* “remedy, vegetable remedy” (ED, 155b) Karahanlı DLT *em* “ilaç, deva” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 637), KB *em* “ilaç” (Arat, 1979, 146), Harezmi ME-, NF- KE-, Altın Ordu HŞ *em* (=äm) “lekarstwo, ziele lecnicze” (Zajaczkowski, 1961, 50), AOYarlık- Osm. *em*, *em sem* “İlaç, deva, çare” (TTS III, 1455).

Çağdaş: Kzk. *em* “tedavi” (Koç, 2012, 156-157) *em* “em, ilaç” (Oraltay, Yüce, 1984, 74) *em* “doktorun reçetesi ve halkın eski fikirlerine göre hastalığa karşı kullanılan ilaç” (QTTS, 187) *em* “türlü ağrıya karşı kullanılan tedavi etme işi” (QETS 257, 258).

Türk dilinin neredeyse bütün sahalarında mevcut olan *em* “ilaç, deva, çare” anlamındadır. Doerfer *em* “medicine, drogue” şeklinde sözcüğün Türkçeden Moğolcaya da geçtiğini belirtir (TMEN I, 665).

Em kavramı Kazak tıbbi ve halk hekimliği için önemlidir. Hastalığın tedavisi için *em* kullanılır. Kazakça Ağız Sözlüğünde *em* sözcüğünün Doğu Kazakistan bölgesinde, Bol’şenarım avdanında, Qoşağan avdanında ve Taran avdanında konuşulan ağızlarda *em- dëri* “ilaç” şeklinde kullanıldığı kaydedilmiştir (QTAS, 212). Kazakçada “tedavi etmek” anlamında *em jasav* şekli geçer. Tedavi eden doktor, hekim *emşi* olarak adlandırılır. Hasta olan bir kişiye iyileşmesi için iyi dilekte bulunmak adına *em bolsın* denir. Hasta bir kişinin kullandığı ilacın işe yaramasına, hastalığa iyi gelmesine *em jaqtı* denir. Tedavisi olmayan hastalık için *em joq dert* tanımı yapılır (QETS, 257-258).

Kazakçada *em* kökünden türemiş biçimler şunlardır; *emdev* “tedavi etmek”, *emdelüv* “tedavi olmak”, *emdetüv* “tedavi ettirmek” *emdelüvşi* “tedavi olan kimse” *emdik* “tıpla ilgili” gibi (QETS, 257-258).

• **gerdeme**

< Rum. *gerdeme/kerdeme* (TDES, 232).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM-, İH *gerdeme* “bitkisel ilaçlardan” (İzbudak, 1936, 20).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

Çağdaş: Kzk. -

Hasan Eren sözlüğünde sözcüğün Rumcadan geçtiğini ve “sulak yerde yetişen ve yaprakları salata olarak kullanılan bir yıllık otsu ve otsu bir bitki, tere” anlamında olduğunu belirtir (TDES, 232). Anadolu ağızlarında *gerdime*, *gerdüme*, *gerdime* “sulak yerlerde yetişen, yenilir yeşil renkli bir ot, tere” (DS VI, 1966) kaydıyla geçer.

Tarihi Türk dili alanında sadece İH’de kaydedilen *gerdeme* sözcüğü Türk dilinin diğer tarihî ve modern alanlarında tanıklanamamıştır. Sözcüğün Kazakçada da bir karşılığı tespit edilememiştir.

- **ḥaṭmī**

< Ar. *ḥuṭmī/ḥaṭmī* “hatmi çiçeği, Althaea” (TETTL II, 310).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM *ḥuṭmī* “hanım çiçeği” (Toparlı, 1992, 533), BV *ḥuṭmī* “bitki adı” (Ağar, 1986, 185)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

- **Çağdaş: Kzk.-**

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sahasında Arapça kökenli *ḥaṭmī* bitkisinin ilaç yapımında kullanıldığı bilgisi verilir. Sözcüğün Kazakçadaki birebir karşılığı tespit edilememiştir. Latince “althaea” bitkisine karşılığı Kazakçada *jalbıztiken* olarak tespit edilmiştir. *ḥaṭmī* biçimiyle sözcük bulunamamıştır. *Jalbıztiken* bitkisi Kazak hekimliğinde ilaç yapmak için kullanılan bitkilerden biri olarak karşımıza çıkar. *Jalbıztiken* bitkisinin damarından birçok ilaç yapılır. Damarın tortusu ve özsuğu solunum yolları hastalıklarının tedavisinde kullanılır. Ayrıca bitkinin yaprakları ve gülleri de ilaç yapımında kullanılır. İlaç yapımında kullanılan *jalbıztiken, dārılıkjalbıztiken* olarak adlandırılır (QETS, 640).

- **‘ilāc**

< Ar. *‘ilāc* “tedavi; hastalığa karşı kullanılan madde” (TETTL II, 382).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM *‘ilāc* “ilaç” (Toparlı, 1992, 538), BV Ar. *‘ilāc* “ilaç” (Ağar, 1986, 193).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME Ar. *‘ilāc* “ilaç, em” (Yüce, 1988, 129), NF- KE Ar. *‘ilāc* “ilaç, em” (Ata, 1997, 265), Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

Çağdaş: Kzk. *laj* “çözüm, yol, çıkış” (Koç, 2012, 420) *laj* “ilaç, usul, çare, yol” (Oraltay, Yüce, 1984, 189) *laj* “usul, çare, çözüm” (QTTS, 113) *laj* “çözüm olan, çare bulan yöntem” (QETS, 651).

Arapça kökenli *ilāc* sözcüğü Memlûk-Kıpçak Türkçesinde asıl anlamını koruyarak “ilaç, derman” anlamına gelir. Yine Harezmi Türkçesi eserlerinde de aynı anlam ile karşımıza çıkar. Kazakçanın ses sistemine uygun hâle gelmiş olan *laj* (<ilaç) sözcüğü genel olarak “çare, çözüm, yol, yöntem” anlamında kullanılmaktadır. Sözcüğün asıl anlamlarından biri olan “ilaç” anlamı Kazakçada kullanılmaz.

laj sözcüğü Kazakçada şu ifadelerde kullanılır; bir çözümü olmayan durumlar için “çaresi yok” anlamında *lajı joq* denir. Çözümü, çaresi olmayan bir durum meydana geldiğinde “çaresi var mı?” anlamına gelen *lajı bar ma?* ifadesi kullanılır. Yine gerçekleşmesi zor bir şey için “mümkün olsa” anlamında *lajı bolsa* denir. Zor bir duruma çözüm bulunduğunda “çaresini buldu” anlamında *lajın taptı* denir (QETS, 651).

Kazakçada *laj* kökünden türemiş bazı biçimler şunlardır; *lajdav* “çaresini, yolunu, yöntemini bulma”, *lajsız* “çaresiz”, *lajsızdanuv* “çaresiz kalmak, çaresini bulamamak”, *lajsızdık* “çaresizlik” (Koç, 2012, 420).

• keşim

< *keşim* (?) “ilaç yapımında kullanılan bir madde”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, BV *keşim* “ilaç yapımında kullanılan bir madde” (Ağar, 1986, 211).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

Çağdaş: Kzk.-

Tarihî Türk dili alanında tek veri (hapaks) olarak Memlûk-Kıpçak sahasında *Baytaratu'l-Vāzih* adlı eserde tespit edilen sözcüğe başka yerde rastlanmamıştır. Bu eser de atçılık ile ilgili bir eser olması nedeniyle burada ve ilaç yapımında kullanılan maddenin at hastalıklarında kullanıldığı bir ilaç olduğunu söylemek mümkündür. Sözcük Kazakçada ve diğer Türk dillerinde tespit edilememiştir.

• **merhem**

< Ar. *merhem* “merhem”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM-, İH *melhem*, *merhem* “merhem” (İzbudak, 1936, 34), BV *merhem* “merhem” (Ağar, 1986, 238).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC *malaham* “deriye sürülerek kullanılan ilaç, merhem” (Argunşah, 2015, 524), Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *melhem* “merhem, cerahat üzere urdukları. Avam tahrip idüp melhemdir” (TTS IV, 2802).

Çağdaş: Kzk.-

Arapça kökenli *merhem* sözcüğü Kazakçada kullanılmamaktadır. Kazakçada merhem terimine karşılık olarak *may-betke*, *jarağa jağatın dări* (Koç, 2014, 412) sözcükleri verilir.

• **opa**

< Mo. *opa* “pudra” (Räsänen, 1969, 363).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ- *opa* “kadınların yüzlerine sürdükleri merhem” (Atalay, 1945, 222), KK-, DM- GT-, İM-,

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

Çağdaş: Kzk. *opa* “pudra” (Koç, 2012, 490) *opa* “yüzü beyazlatmak için sürülen kül gibi ufak bembeyaz şey, hoş kokulu toz” (QTTS, 179) *opa* “kimya ya da kozmetik için kullanılan yüzü beyazlatmak için kullanılan hoş kokulu toz” (QETS, 698).

Räsänen sözlüğünde <mo. **opa* “Schminke” köküyle verdiği sözcük için, Çağatayca, Doğu Tükçesi ve Kazakçada “Kreide, weisse Schminke”, beyaz pudra, makyaj tanımını verir. Ayrıca, Şorcada *oba*, Teleütçede *obo*, Tarançi ağzında ve Kırgızcada *upta* olarak eş anlamlı biçimde geçtiğini kaydeder (Räsänen, 1969, 363).

Kazakçada *opalav* “pudra sürmek”, *opa dalap* “kozmetik, makyaj malzemeleri” (Koç, 2012, 490) diye geçer.

Opa sözcüğüne Türk dilinin tarihi dönemlerinden sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde rastlanır. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde geçen *opa* sözcüğü Kazakça yapılan taramalarda tespit edilen *opa* sözcüğü ile anlamsal olarak bağlantı kurmak mümkündür. Sözcük için Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “kadınların yüzlerine sürdükleri merhem” tanımı verilir. Burada *opa*’nın tedavi amacıyla kullanılan bir merhem olup olmadığı bilgisi yoktur. Eğer öyleyse; sözcük Kazakçada tedavi amaçlı kullanılan bir şey olmaktan çıkıp başka bir anlam kazanmıştır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde sözcüğünün kökeniyle ilgili bir bilgi tespit edilmemiştir. Kazak Edebi Dilinin Sözlüğünde *opa* sözcüğü için <Ar.ofa bilgisi verilir Räsänen’in kaydı incelendiğinde bu bilginin yanlış olduğu söylenebilir. (QETS, 698.).

• ot

< E.Tü. *ot* “ot, küçük bitkiler; ilaç, em” (ED, 34b; DTS 373).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *ot* “bitki” (Caferoğlu, 1931, 63), TA *ot* “ot; ilaç” (Toparlı, 2000, 131), BM-, TZ *ot* “ilaç” (Atalay, 1945, 223), KK-, DM *ot* “ot; deva, ilaç” (Toparlı, 2018, 101), GT *ot* “ot; ilaç” (Karamanlıoğlu, 1989, 343), İM *ot* “ot (bitki)” (Toparlı, 1992, 579), KFT *ot* “ot” (Ağar, 1989, 1047), BV *ot* “ot” (Ağar, 1986, 258).

Tarihî: KökTü. Uyg. ED *ot* “grass, vegetation” (ED, 34b), **Karahanlı** DLT *ot* “ilaç; zehir” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 779), KB *ot* “ilaç, çare; zehir, ot” (Arat, 1979, 347), **Harezmi** ME *ot* “ot, nebat; ilaç” (Yüce, 1988, 164) NF *ot* “ot” (Ata, 1998, 332), KE *ot* “ot” (Ata, 1997, 498), **Kıpçak** CC *ot* “yabani bitki, ot; ilaç, deriye sürülen merhem; koku, parfüm” (Argunşah, 2015, 535), **Altın Ordu** HŞ *ot* “trawa” (Zajaczkowski, 1961, 120), AOYarlık-, **Osm.** *ot, ot yat, ot yam* “ilaç; kokulu tohumlar, baharat” (TTS V, 3019).

Çağdaş: Kzk. *ot* “ot” (Koç, 2012, 496) *ot* “hayvan yiyeceğine uygun ot” (KKTS, 184) *ot* “hayvana yiyecek olan ot” (QETS, 37).

Kazakçada *ot* kökünden türemiş bazı biçimler şunlardır; *otav* “yabani otları ayıklamak”, *otayuv* “(ot) gür ve sık çıkarak etrafı kaplaması”, *otaqtav* “ekin içindeki yabani otları temizlemek, ayıklamak” (Koç, 2012, 496-497).

Clauson sözlüğünde *ot* için genellikle “grass, vegetation” çimen, bitki anlamında kullanıldığını belirtmekle birlikte üç farklı tanım verir; “medicinal herb, remedy; useless vegetation, weeds; poisonous herb, poison” tedavi edici ot; yabancı ot, zehirli ot (ED, 34b-35a).

Türkmen çalışmasında Türkçede ilaç anlamında *em* ve *ot* olmak üzere iki sözcüğün görüldüğünü belirttikten sonra, bu iki sözcük arasında anlam ve mahiyet farkı olması gerektiğini söyler. *Ot* sözcüğünün ilaçlar için, *em* sözcüğünün ise sihir, büyü, okuma, efsunlama gibi tedavi yöntemleri için kullanıldığını düşünür (Türkmen, 2006a, 307).

Türkiye Türkçesinin ağızlarında da *ot* sözcüğünün yaşadığı görülür. Derleme sözlüğünde *ot* sözcüğü için “göz hastalığını iyileştirmek için kullanılan ev ilacı” bilgisi yer alır. (DS IX, 3292). Ayrıca “doktor” terimi için de *otacı* sözcüğü kullanılmaktadır.

Ot sözcüğünün Eski Türkçeden itibaren “yabancı ot ve ilaç” anlamlarında kullanıldığı görülür. Kıpçak Türkçesinde de “tıbbi ot, ilaç” olarak karşımıza çıkar. Kazakça taramalarda sözcüğün ilaç anlamında kullanımı tespit edilememiştir. *Ot* sözcüğünün “ilaç” tanımıyla kullanılmamasına rağmen *otaşı* “hekim” sözcüğünün dilde yaşıyor olması dikkat çekicidir.

• übhül

< Far. *übhül*

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT-, İM-, RH *übhül* “ilaç olarak kullanılan bir bitki” (Toparlı, 2007, 297).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

Çağdaş: Kzk.-

Übhül Türk dilinin tarihî dönemlerinde Memlûk-Kıpçak sahasındaki *Kitāb fî Riyāzātî'l Hayl* adlı eserde tespit edilmiştir. Ayrıca Osmanlı Türkçesi tıp metinlerinde de *übhül* “ilaç yapımında kullanılan bir bitki” olarak geçmektedir. Far. *übhül* “dikenli ardıç ağacının kızılca yemişi” (Demir, 2011, 894) şeklinde yer almaktadır.

Modern Türk dili alanında Kazakça başta olmak üzere sözcük tespit edilememiştir.

4.1.4. Hekimlikle İlgili Sözcükler

- **hekim**

< Ar. *ḥakim*

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM- GT *ḥekim* ‘hikmet sahibi, bilge; hekim, tabip’ (Karamanlıoğlu, 1989, 259), İM *ḥekim* “doktor” (Toparlı, 1992, 528).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT –, Harezmi ME-, NF ḥākīm “hâkim, hüküm veren, kadı” (Ata, 1998, 155), KE *ḥākīm* Ar. “bilge” (Ata, 1997, 233) **Kıpçak CC** *hekim* “doktor, hekim” (Argunşah, 2015, 711), **Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-**

Çağdaş: Kzk.-

Arapça kökenli *hekim* Kazakçada tespit edilememiştir. Kazakçada “hekim, doktor” kavramlarını karşılayan *däriiger, emşi, baqsı, tävip, otaşı* (Koç, 2012, 176-277) sözcükleri bulunmaktadır.

- **şam**

< E.Tü. *şam* “şaman, büyücü, şifacı” (ED, 625a).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *şam* “hekim” (Atalay, 1945 183), KK-, DM- GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, kam “sorcerer, soothsayer, magician” (ED, 625a), **Karahanlı DLT** *şam* “kâhin” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 680), **Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC** *kam* “büyücü”; *kam katun kişi* “büyücü kadın”; *kamlık* “kahanet, büyücülük” (Argunşah, 2015, 490), **Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-**

Çağdaş: Kzk. qam “şaman, baksı, kâhin” (QTAS, 379).

Kazak halk hekimliğinde şaman kavramı önemlidir. Kazakça Ağızlar Sözlüğünde Jambul, Şu, Şimkent, Qızılorda oblastı, Türkmenistan ve Taşkent’te konuşulan ağızlarda kullanıldığı kaydedilir (QTAS, 379). Şamanlar hastaları iyileştirme yetenekleri ile bilinirler. *qam* da şaman gibi büyü yaparak tedavi edebilme yeteneğine sahiptir. Kazakçada *kam, şaman* kavramlarını karşılayan *baqsı, tävip* sözcükleri vardır.

• otaçı

< E.Tü. *ot+(g)a-çı* “hekim, doktor” (ED, 44a; DTS, 373; *ota-* Erdal, 1991, 422).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *otaçı* “otçı”; *otçı* “tabip, doktor” (Caferoğlu, 1931, 63), TA *otaçı* “tabip, hekim” (Toparlı, 2000, 130), BM-, TZ *otacı* “hekim” (Atalay, 1945, 223)-, KK-, DM- GT *otaçı* “tabip, hekim, üfürükçü” (Karamanlioğlu, 1989, 343), İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *otacı* “physician”. (ED, 44a) **Karahanlı** DLT *otaçı* “tabip” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 779), KB *otaçı* “hekim” (Arat, 1979, 347), **Harezmi** ME *otaçı* “hekim, doktor, tabip” (Yüce, 1988, 164), NF-, KE *otaçı* “doktor, tabip” (Ata, 1997, 499), **Altın Ordu** HŞ *otaçı* “zielarz, lekarz (leczaçy ziolami), zanchor” (Zajaczkowski, 1961, 120), AOYarlık-, **Kıpçak** CC *otaçı* “hekim, cerrah” (Argunşah, 2015, 535) **Osm.** *otacı, otçu* “hekim, tabib; attar” (TTS V, 3028).

Çağdaş: Kzk. *otaşı* “sınıkçı, kırıkçı, çıkıkçı” (Koç, 2012, 497) *otaşı* “kırıkçı, kırılan kemikleri yerine getirerek bağlayan kimse” (Oraltay, Yüce, 1984, 213) *otaşı* “kırıkçı” (QTAS, 542) *otaşı* “kırıkçı” (QTTS, 185) *otaşı* “kırılan yeri yerine koyabilen kişi, kırıkçı; dıştaki yara, şişkinlik hastalıklarını bıçakla tedavi eden halk doktoru”. (QETS, 45).

Clauson sözcük için şu bilgiyi verir: *otacı* “physician” Hekim, doktor. *ota-* fiilinden türemiştir. Moğolca’da *otaçı* / *otoçı* olarak görülür (ED, 44a).

Otacı sözcüğünün Türkçe *ot* “ilâç” kökünden geldiği açıktır. *Ot* kökünden *-a* ile *ota-* “tedavi etmek” (Caferoğlu, 1931, 144) fiili türetilmiştir. *Otaçı* sözcüğünün türetilmesiyle ilgili Türkmen şunları belirtir: Fiil üzerine *-cı* ekinin gelmesi mümkün değildir. Bu yüzden **otağ* gibi bir isim düşünmek gerekir. Daha sonra bu *g* sesinin düştüğü söylenebilir (Türkmen, 2006a, 323).

Kazak halk hekimliğinde *otaşı* kavramı önemlidir. Asırlar boyunca gelenek haline gelmiş, çok tecrübeli, basit aletlerle (neşter, bıçak, iğne, tıg, kalın ip) her türlü bitki ve ilaçtan faydalanıp (*usoyqı, küşala, uqorğasın* gibi bitkiler diye geçer) hastalıkları iyileştirmiştir. Bıçakla kan alarak tedavi eden bu kişilere Kazaklar *otaşı* der. Kırık çıkığı yerine koyma, *otaşı* olma mesleğine *otaşılıq* adı verilir (QETS, 45). Kazakçanın Ağızlar Sözlüğünde Jambul ve Sarısu bölgesinde konuşulan ağızlarında kullanıldığı kaydedilmiştir (QTAS, 542).

Anadolu sahasında *otacı* terimi kaydedilmiştir. Derleme sözlüğü *otacı* “doktor; ev ilacıyla göz hastalığını iyileştiren göz doktoru” (DS IX, 3292). Ayrıca; *ota* kökünden türemiş *otalamak* “ağılamak”, *otalanmak* “ağılanmak”, *otamak* “Hastalığı geçmek, iyi olmak; hastalığı iyileştirmek” biçimleri vardır (DS IX, 3294).

• **ṭabīb**

<Ar. *ṭabīb*

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT *ṭabīb* “hekim, tabip” (Karamanlıoğlu, 1989, 367), İM-, KFT *ṭabīb* “doktor” (Ağar, 1989, 1069).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, fakat *ṭabibsin-* “tabiplik etmek” (Yüce, 1988, 181), NF *ṭabīb* “tabip, doktor” (Ata, 1998, 392), KE Ar. *ṭabīb* “tabip, doktor” (Ata, 1997, 586), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *tāvīp* “bahşı, halk hekimi, tabip” (Koç, 2012, 621) *tāvīp* “falcı, hastalıklara bakan kimse” (Oraltay, Yüce, 1984, 268) *tāvīp* “bakşı, kâhin gibi halk arasında hastalığı tedavi eden kimse” (QTTS, 347) *tāvīp* “hastan kişinin, damarını bulan, okuyup üfleyen, ilaç yapan doktor, bakşı” (QETS, 76).

Kazakçada *tāvīp* sözcüğü ile ifade edilen kavramlar şunlardır: *tāvīptik jasav* “Eskiden olduğu gibi okuyup üflemek ilaç yapmak, falcılık yapmak” anlamında kullanılır. Buradaki eskiden sözcüğü ile, eski zamanlarda olduğu gibi ifade edilmek istenmiş olabilir. *tāvīp* kavramı Kazak halk hekimliğinde kökü eskiye dayanan önemli bir kavramdır. Ayrıca; *tāvīptik* “hekimlik, tabiplik”, *tāvīpşilik* “hekimlik işleriyle uğraşma” ifadeleri de vardır (QETS, 76).

Ṭabīb sözcüğü Harezmi dönemi metinlerinden itibaren görülür. Sözcüğün tarihî Türk dilinde “hekim, tabip” anlamıyla geçer. Kazakçada ise sözcük “tıp hekimi” anlamından çok halk hekimliği yapan, çeşitli dua ve büyülerle iyileştiren ve üfürükçü diye tabir edilen bir kullanımdadır. Bu nedenle Kazakçada sözcük anlam genişlemesine uğramıştır.

4.1.5. Yara, İrin ve Vücudun Salgıladığı Maddelerle İlgili Sözcükler

• **bāş**

< E.Tü. *bāş* “yara (TETTTL I, 289, ED, 376a; DTS, 87).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *bāş* “yara”, ayrıca bkz. *bāşlı eyle-* “yaralamak” (Caferoğlu, 1931, 15-16), TA *bāş* “yara” (Toparlı, 2000, 92), BM *bāş* “yara, çıban” (Toparlı, 2007, 24), TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü. Uyg. *baş* “wound” (ED, 376a), **Karahanlı** DLT *bāş~baş* “yara” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 577), KB *bāş* “yara” (Arat, 1979, 64), **Harezmi** ME *bāş* “yara” (Yüce, 1988, 98), NF *bāş* “yara” (Ata, 1998, 49), KE *bāş* “yara” (Ata, 1997, 81), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ *baş* “rana; ranny” (Zajaczkowski, 1961, 28), AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk.-

Eski Türkçeden itibaren kullanılır. Orta Türkçede *bāş* olarak geçer. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *baş* olarak kullanılır. Daha sonra yerini *yara* sözcüğüne bırakmıştır (TDES, 42). Türkmen sözcüğün kökeniyle ilgili *ba-* fiil köküne *ş* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluştuğu bilgisini verir (Türkmen, 2006a, 141).

Bāş “yara” sözcüğü Kazakçada tespit edilememiştir.

• **cerāhat**

< *Ar. cirāhā(t)* “yara” (TETTTL I, 450).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT *cerāhat* “yara” (Karamanlioğlu, 1989, 237), İM *cerāhat* “irin, yara” (Toparlı, 1992, 515), KFT *cerāhat* “yara, cerahat” (Ağar, 1989, 960).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, **Harezmi** ME-, NF *cerāhat* “yara” (Ata, 1998, 94), KE *cerāhat* “cerahat, irin” (Ata, 1997, 152), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *jaraqat* “yara, bere” (Koç, 2012, 188) *jaraqat* “yara, cerahat” (Oraltay, Yüce, 1984, 93) *jaraqat* “cerahat” (QTTS, 217) *jaraqat* “insan ve hayvan vücudunda çıkan yara, cerahat” (QETS, 71).

Kazakçada *jaraqat* sözcüğünden türemiş biçimler şunlardır; *jaraqatsız* “yarası yok”, *jaraqattav* “yaralamak”, *jaraqattı* “yarası olan”, *jaraqattanuv* “yaranmak” (QETS, 71).

• **çıban**

< E.Tü. *çıbikan* “çıban, yara” (ED, 396a; TETTL I, 503).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *çıban* “çıban” (Toparlı, 2000, 100), BM-, TZ *şiban* “çıban” (Atalay, 1945, 247), KK-, DM-, GT-, İM *çıban* “çıban, yara” (Toparlı, 1992, 516), BV *çıban* “çıban” (Ağar, 1986, 164).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *çıbikan* “a jujube fruit; an inflamed boil or ulcer” (ED, 396a), Karahanlı DLT *çıbikan* “çıban” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 620), Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *ćiban* “ultus, bubo, furunculus, apoftema” (Meninski, 1680, 1576).

Çağdaş: Kzk. *şiyqan* “çıban” (Koç, 2012, 743), *şiyqan* “sivilce, büyükçe sivilce” (Oraltay, Yüce, 1984, 312) *şiyqan* “iltihaplanıp şişerek çıkan deri hastalığı, çıban” (QTTS, 487) *şiyqan* “çoğunlukla soğuktan dolayı deride iltihaplanıp kızarıp şişerek çıkan hastalık” (QETS, 364).

Kazakçada deride çıban çıkmasına da *şiyqan şıguv* (Koç, 2012, 743) denir.

Eski Türkçede Uyurca metinlerde *çıbikan*, Karahanlı Türkçesinde *çıpikan*, *çıpkan* (ED, 396a) şeklinde görülen sözcük, Kıpçak Türkçesinde *çıban*, *çaban*, *şiban* olarak görülür. Kazakçada, Kazakçanın karakteristik ses özelliği olan Eski Türkçe sözcüklerde söz başı /ç/ sesinin /ş/’ye değişmesi kuralına uygun olarak *şiyqan* “çıban, iltihaplı deri hastalığı” olarak yaşamaktadır.

• **irin**

< E.Tü. *irin* “cerahat” (ED, 233a)

Memlûk-Kıpçak: Kİ *irin* “cerahat” (Caferoğlu, 1931, 40), TA-, BM-, TZ *irin* “irin” (Atalay, 1945, 173), KK *irin* “irin, cerahat” (Toparlı, 1999, 48), DM-, GT-, İM *irin* “irin, iltihaplanmış yaradan akan sarımsı sıvı” (Toparlı, 1992, 540).

Tarihî: KökTü. Uyg. iriḡ “pus” irin, cerahat” (ED, 233a), **Karahanlı DLT** *iriḡ* “cerahat, irin” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 667), **Harezmi** ME- fakat *iriḡlen-* <*iriḡ* “irinlenmek” (Yüce, 1988, 130) NF *iriḡ* “irin, safra” (Ata, 1998, 187), KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. iriḡ “irin, cerahat, iltihap” (Koç, 2012, 777) *irin* “irin” (Oraltay, Yüce, 1984, 327) *iriḡ* “derideki kokulu sıvı” (QTTS, 526) *iriḡ* “insan vücudunda iltihaplanan, yaraya benzeyen yerlerde oluşan sarı, kahve ya da yeşilimsi renkte sıvı.” (QETS, 728)

Kazakçada *iriḡ* sözcüğünden türemiş şekiller şunlardır; vücudun bir yerinde irin oluşmasına *iriḡdev* adı verilir. Bir yerin iltihaplı olduğunu anlatmak için *iriḡdi* denir. Kazak tıp literatüründe, develerde oluşan *iriḡdi tüyin* adı verilen bir hastalık vardır. Bu hastalığın görüldüğü develerin damarları irinden iltihaplanır. Ondan sonra ise deri altındaki hücreleri zarar görür. Ayrıca; İrinli yaraları tedavi etmek için patates suyunun çok faydası olduğu bilgisi verilir (QETS, 728).

Clauson, sözcüğün kökenini *iri-* fiili olarak göstermiştir (ED, 233a). Sevortyan, bütün Türkologların *iriḡ* sözcüğünün, Eski Türkçeden itibaren görülen ve günümüzde çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda mevcut olan (*y*)*iri-* fiilinden *-ḡ* fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle türemiş olduğu görüşünde birleştiklerini kaydetmiştir (ESTY I, 372-373).

Sözcük Eski Türkçe döneminden itibaren görülür. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde yer alan “irin, cerahat” anlamıyla bugün Kazakçada da yaşamaktadır.

• **şafra**

< Ar. *şafra* “safra, öd salgısı”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM *şafra* “safra” (Toparlı, 1992, 585), KF *şafra* “hastalığa sebep olan dört unsurdan biri” (Toparlı, 2014, 222).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk.-

Türk dilinin Memlûk-Kıpçak döneminden itibaren görülen *şafra* sözcüğü Kazakçada tespit edilememiştir Bugün, Kazakçada *şafra* kavramını karşılayan *öt* (Koç, 2014, 485) sözcüğü vardır.

• **yara**

< *yara* “yara”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM *yara* “yara” (Toparlı, 1992, 618), MG *yara* “yara” (Uğurlu, 1987, 351), BV *yara* “yara” (Ağar, 1986, 342).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE *yara* “yara” (Ata, 1997, 706), Kıpçak CC *yara* “yara” (Argunşah, 2015, 600) Altın Ordu HŞ *yara* “rana” (Zajaczkowski, 1961, 69), AOYarlık-, Osm. *yara* “vulnus” *yara* (Meninski II, 1680, 5539)

Çağdaş: Kzk. *jara* “yara, bere; dert, tasa, kaygı, üzüntü” (Koç, 2012, 188) *jara* “yara; kaygı, gam, hasret” (Oraltay, Yüce, 1984, 93) *jara* “vücudun lekeli olan, kanayan yeri, cerahat” (QTTS, 217)

Sözcük Orta Türkçe döneminden itibaren “yara” anlamında kullanılmaktadır. Kazakçada sözcük asıl anlamı “yara” ile birlikte soyut anlam kazanarak “dert, tasa, kaygı, üzüntü” anlamlarını da karşılamaktadır.

• **zaḥm**

< *Far.* “yara”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT *zaḥm* “yara; ısırmak, sokmak suretiyle meydana gelen diş yarası”; *zaḥmlı* “yaralı” (Karamanlıoğlu, 1989, 402), İM-, MG *zaḥm* “yara” (Uğurlu, 1987, 332).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF *zaḥm* “yara” (Ata, 1998, 495), KE *zaḥm* “yara”, (Ata, 1997, 754), Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *zaqım* “yara, cerahatli yara; ziyan, zarar” (Koç, 2012, 231) *zaqım* “zarar, ziyan” (QETS, 59).

Kazakçada *zaqım* sözcüğüyle oluşturulan ifadeler vardır. Bunlar; *zaqım boldı* “yaralandı”, *zaqımğa uşıradı* “yaralandı”, *zaqım etti* “yaraladı”, *zaqım keltirdi* “yaraladı”, *zaqım qıldı* “yaraladı”. *Zaqım* sözcüğünden türemiş biçimler de şunlardır; *zaqımdav* “yaralamak, berelemek, zedelemek”, *zaqımdanuv* “yaralanmak, zarar görmek”, *zaqımdavşu* “yaralayıcı, zarar verici”, *zaqımdı* “zarar görmüş” (QETS, 59).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde geçen *zahım* “yara” sözcüğü Kazakçada *zaqım* şeklinde aynı anlamla kullanılmaktadır.

4.2. Hastalık İsimleriyle İlgili Sözcükler

4.2.1. Bulaşıcı Hastalıklarla İlgili Sözcükler

• **bizgek**

< E.Tü. *bez-gek* “sıtma” (ED, 391b; DTS, 97).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *bizgek* “soğuk sıtma” (Caferoğlu, 1931, 20), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-,

Tarihî: KökTü.-, Uyg. ED *bezgek* “ague, malaria” (ED, 391b), **Karahanlı** DLT *bézgek* “titreme; titreten sıtma” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 584), **Harezmi** ME *bézek, bézek* “sıtma, nöbet, ateş” (Yüce, 1988, 101-102), NF-, KE-, **Kıpçak** CC *bézgek* “sıtma, sıtma nöbeti” (Argunşah, 2015, 659), **Altın Ordu** HŞ *bäzgak* “febra, goráčzka, dreszcze” (Zajączkowski, 1961, 30), AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *bezgek* “sıtma, malarya” (Koç, 2012, 92) *bezgek* “sıtma” (Oraltay, Yüce, 1984, 42) *bezgek* “Çok ateş yapan, titreten ve üşütüp ağrı yapan hastalığın bir türü” (QTTS, 105).

Uygur Türkçesi döneminden itibaren görülen bu sözcüğün kökeniyle ilgili Clauson sözcüğün *bez-* titremek fiilinden geldiği belirtir (ED, 391b). Ayrıca Sevortyan sözcükle ilgili Brockelmann ve Räsänen ‘in *bez* fiiline +*gek* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiş olduğu fikrine katıldığını söyler (ESTY II, 105).

Bezgek bütün vücudu tir tir titreten, bir ateş yapıp bir üşüten, bulaşıcı hastalıktır. Kazakçada *bezgek bolğan adamday* diye bir söyleyiş mevcuttur. Sıtmaya tutulmuş insanlar gibi titreyerek yürüyenler için kullanılır. Sıtma üşümesinin olduğu durumlarda *bezgek keldi* ifadesi kullanılır. Yine sıtma titremesinin olduğu durumlarda “sıtmaya tutulmuş gibi” anlamına gelen *bezgekdey* ifadesi kullanılır. Hastanelerde

sıtma hastalığı için ayrılan bölümlere *bezgektik* adı verilir. Sıtmayı bulaştıran sivrisineğe *bezgek masası* adı verilir (QETS, 189). *Bezgek* sıtma sineği aracılığıyla bulaşan, nöbetler halinde gelen hastalıktır (QUE, 235).

- **çiçek**

< E.Tü. *çeçek* “çiçek; çiçek hastalığı” (TETTL I, 514; ED, 400b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *çiçek* “çiçek” (Caferoğlu, 1931, 29), TA *çiçek* “çiçek” (Toparlı, 2000, 101), BM-, TZ *çiçek* “çiçek”; *şişek* “çiçek hastalığı” (Atalay, 1945, 162-248), KK-, DM *çiçek* “çiçek” (Toparlı, 2018, 80), GT *çiçek* “çiçek” (Karamanlıoğlu, 1989, 238), İM *çiçek* “çiçek”; *çiçek çık-* “çiçek hastalığına tutulmak” (Toparlı, 1992, 517).

Tarihî: KökTü. Uyg. ED *çeçek* “flower; a skin eruption, smallpox” deri döküntüsü, çiçek hastalığı. (ED, 400b), **Karahanlı** DLT *çiçek, çeçek* “ağaç çiçeği ve çiçek.” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 617), KB *çiçek* “çiçek” (Arat, 1979, 131), **Harezmi** ME *çiçek* “çiçek” (Yüce, 1988, 112), NF *çiçek* “çiçek” (Ata, 1998, 105), KE *çeçek* “çiçek” (Ata, 1997, 157), **Kıpçak** CC *çiçek* “çiçek” (Argunşah, 2015, 458), **Altın Ordu** HŞ *çiçäk* “róza” (Zajaczkowski, 1961, 13), AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *şeşek* “çiçek hastalığı” (Koç, 2012, 742), *şeşek* “hastalık” (Oraltay, Yüce, 1984, 311) *şeşek* “deride şişerek çıkan yumuşak kabuklu, ağrılı hastalık” (QETS, 355)

Şeşek insan vücudunda daire şeklinde çıkan enfeksiyonlu hastalık olarak geçer. Çoğunlukla on yaşa kadar olan çocuklarda görülen çiçek hastalığının bir türüne *jel şeşek* adı verilir. Çiçek hastalığının en tehlikeli türüne *qara şeşek* adı verilir. Çiçek hastalığından sonra vücutta kalan ize *şeşek daq* adı verilir. Çiçek hastalığının önüne geçmek için ilaç almaya *şeşek egüv* denir. Çiçek hastalığı develerde de görülür. Buna da *tüye şeşek* adı verilir. Genellikle genç develerde görülür (QETS, 355). *Şeşek* virüs bulaştıran enfeksiyonlu hastalıktır. Çiçek hastalığı ayrıca ineklerde de görülür (QUE, 506).

Kazakçada *şeşek* sözcüğü kimi ifadelerde kullanılır. *Tilişe şeşek şıqqır* ifadesi “dilini, gözünü değmesin” anlamına gelen nazar değmemesi için kullanılır. Ayrıca *şeşek kelgir, qara şeşek şıqqır* ifadeleri de bir duruma itiraz etmek için kullanılan bir bedduadır. (QETS, 355).

Eski Türkçede *çeçek*, Karahanlı sahasında *çeçek*, Kıpçak Türkçesinde *çiçek*, *şişek*, Harezmi Türkçesinde *çiçek* olarak görülen sözcük, Kazakçada da “çiçek hastalığı” anlamıyla Kazakçanın ses özelliklerine uygun biçimde *şeşek* şeklinde görülür. Asıl anlamını korumakla birlikte kimi ifadelerde soyut anlamlar kazandığı tespit edilmiştir.

- **ditretmek**

< *titre-t-mek* “sıtma, sıtma nöbeti” bkz. *titre-* (ED, 460a; DTS, 564).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM *ditretmek* “sıtma, sıtma nöbeti” (Toparlı, 2007, 63), TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü., Uyg., Karahanlı DLT-, Harezmi ME *titrek* “titreme” (Yüce, 1988, 188), NF *titre-* “titremek, korkmak, dehşete düşmek”, (Ata, 1998, 428) KE *titre-* “titremek, benildemek” (Ata, 1997, 638), **Kıpçak** CC- **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *ditretme* “titreme” (TS II, 1188).

Çağdaş: **Kzk.** *titirev* “titremek, sarsılmak, silkinmek” (Koç, 2012, 677) *titirev* “korkunca ya da sevinince vücudun titremesi” (QETS, 639) *titiretiev* “titretmek” (QETS, 339).

Eski Türkçeden itibaren *titre-* kökünden türemiş farklı şekiller Türk dilinin dönemlerinde tespit edilebilir. Kıpçak Türkçesinde *Bulğatu'l-Muštāk*'ta tespit edilen *ditretmek* (<*titre-t-mek*) şekli t->d- değişimi nedeniyle Türkmen özellikli söz varlığı içinde değerlendirilebilir.

Ditretmek sözcüğü “sıtma, sıtma nöbeti” anlamıyla sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde karşımıza çıkar. Sözcük Sıtma hastalığının semptomlarından olan “titremek” ile ilgili bir anlam kazanmıştır. Bu şekilde hastalığın sebep olduğu rahatsızlığı ifade ederken bir taraftan da metaforik bir şekilde hastalığın adı olarak da kullanılmış olmalıdır. Sözcük Kıpçak sahasında geçen bu anlamla başka yerde tanıklanamamıştır. Kazakçada *titirev* “titremek, sarsılmak, silkinmek” ve *titiretiev* “titretmek” (QETS, 339) sözcükleri görülür. Ancak bu sözcüklerde “hastalıktan dolayı titreme ya da sıtma, sıtma nöbeti” şeklinde tanımlamalar yer almamaktadır.

• ısıtma

<Tü. *ısıt-ma* “malarya” (TDES, 367).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *ısıtma* “sıtma” (Toparlı, 2000, 108), BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-,

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME *ışıtme* “sıtma” (Yüce, 1988, 130), NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *ısıtma* “sıtma” (TTS III, 1975).

Çağdaş: Kzk. *ısıtpa* “sıtma” (QETS, 869).

Hasan Eren sözcüğün kökeniyle ilgili; Türkçe *ısıt-* kökünden *-ma* ile yapıldığını söyler. *ısıt-ma* > *ısıt-ma*. Türkçe’de ısıtma biçiminin başındaki *ı-* ünlüsünün düştüğünü belirtir (TDES, 367).

Kazakçada sözcük için yapılan taramalarda *ısıtma*, Kazak Dilinin Edebi Sözlüğünde *ısıtpa* “sıtma” şeklinde tespit edilmiştir. Kazakçada sıtma hastalığı için daha çok *bezgek* sözcüğü kullanılır. Hasan Eren’de Türk diyalektlerinde sıtmaya Türkçe *bez-* “titremek” kökünden türeyen *bezgek* sözcüğünün (TDES, 367) kullanıldığını söyler.

• keleben

<*keleben* (?)

Memlûk-Kıpçak: Kİ *keleben* “Miskinlik hastalığına uğrayan kimse, cüzzamlı” (Caferoğlu, 1931, 44), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-,

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC < (*aram. keleben* “zayıf, güçsüz, hastalıklı; cüzzamlı, iğren, kötü kalpli (kimse)” (Argunşah, 2015, 498-732), Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk.-

Tarihî Türk dili alanında sadece Kİ ve CC’de tespit edilen sözcüğün kökeni açık değildir. Kazakça başta olmak üzere modern Türk dili alanında sözcük tespit edilememiştir. Kazakçada da cüzzam hastalığını karşılayan *alapes* (Koç, 2014, 119) sözcüğü bulunmaktadır.

• kızamuk

< E.Tü. *kıza:muk* < *kızla:muk* < *kızıl* “kızamık” (ED, 684b; DTS, 450).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *kızamuk* “kızamık, kanın bozulup vücudun çıban dökmesi” (İzbudak, 1936, 31).

Tarihî: KökTü. Uyg. *kızamuk* “measles” (ED, 684b), **Karahanlı DLT** *kızlamuk* “kızamık ve ona benzer sivilceler” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 718), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *qızamıq* “kızamık” (Koç, 2012, 497) *qızamıq* “kızamık” (Oraltay, Yüce, 1984, 184) *qızamıq* “Çocuğun vücudunda kıp kızıl olup şişerek çıkan bulaşıcı hastalık” (QTTS, 98) *qızamıq* “deride, kızarıp şişerek çıkan enfeksiyonlu hastalık” (QETS, 479).

Sözcüğün kökeni Türkçe *kızıl* sözcüğüyle ilgilidir. Türkçe’de +*mUk* ekiyle yapılmış birçok türev vardır. Orta Türkçe’de görülen *kızlamuk* biçimindeki -l’nin erken bir çağda düştüğü anlaşıyor (TDES, 242).

Türkçenin hemen hemen bütün tarihî dönemlerinde görülen *kızamuk* sözcüğü Kazakçada da *qızamıq* olarak geçer.

• kızdırma

< Tü. *kız-dır-ma* “humma”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *kızdırma* “humma” (İzbudak, 1936, 31).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *kızdırma* “hastalık ateşi” (TTS IV, 2537).

Çağdaş: Kzk. *qızdırma* “humma hastalığı” (QTAS, 448).

Sözcük Tü. *kız-* “kızmak, ısınmak, sıcaklığı artmak” fiilinden türetilmiştir. Tarihî Kıpçak Türkçesinde *kızdırma* “humma” olarak kaydedilen sözcük Osmanlı Türkçesinde “hastalık ateşi” anlamıyla geçmektedir. Sözcük ayrıca Türkiye Türkçesinin de ağızlarında yaşar. Derleme sözlüğünde *kızdırma* “ateş, yüksek vücut ısısı, ateş; sıtma” (DS VIII, 2862).

Kazakça Ağız Sözlüğünde sözcüğün nadir de olsa Kazakçanın Gur'yev, Mañğıstav avdanı, Türkmenistan, Krasnovodsk avdanı, Aşkabad oblastı ve Taşkent'te konuşulan ağızlarda yaşadığı bilgisini geçer (QTAS, 448).

Tarihî ve modern Türk dili alanındaki bulgular bu sözcüğün Oğuz/Türkmen özellikli söz varlığına ait bir kullanım olduğunu düşündürür.

• **verem**

< Ar. *verem* “tümör, ur; verem”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, BV *verem* “verem hastalığı” (Ağar, 1986, 335).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *verem* “intumescere, inflari” vücutta kabartı, tümör (Meninski II, 1680, 5362).

Çağdaş: Kzk.-

Kıpçak Türkçesi eserlerinden sadece BV'de geçen Arapça kökenli *verem* sözcüğü Kazakçada kullanılmamaktadır. Kazakçada verem hastalığı için *ökpe avruvı*, *qurt avruvı tüberkülez* (Koç, 2014, 601) sözcükleri kullanılmaktadır.

4.2.2. Cilt Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler

• **béz**

< Tü. *béz* “deri altında bulunan şişkinlik, gудde” (TETTL I, 329; ED, 388a).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *béz* “gудde, bez” (Caferoğlu, 1931, 17), TA-, BM-, TZ *béz* “bez, vücutta gудde” (Atalay, 1945, 151), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, ED *béz* “a swelling on the surface of the body which does not break the skin, tumour, boil” (ED, 388a), Karahanlı DLT *béz* “etle deri arasında bulunan beze” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 591), Harezmi ME-, NF *béz* “gудde” (Ata, 1998, 60), KE-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. bez “bazı maddeleri ayırarak salgı meydana getiren organ” (Koç, 2012, 92) *bez* “organizmaya gerekli şeyleri üreten uzuv.” (QTTS, 105) *bez* “insanların ve canlıların organında bulunan vücudun gerekli şeyleri almasını

düzenleyen uzuv; *büyreküsti bezi, qalqanşa bez, uyqı bezi* gibi.” (QETS, 187) *bez* “insan ve hayvanlara özgü şeyler, maddeler üreten organlar.” (QUE, 235).

Clauson’un sözlüğünde *běz* “deriyi yaralamayan vücudun yüzerinde olan şişlik, tümör. Genel olarak ise daha çok salgı bezi anlamında kullanıldığını belirtir (ED, 388a). Türkmen’in aktardığına göre; Hamilton *bez* biçimi, *berk* “sağlam” sözcüğüyle aynı kökten geldiğini düşünmektedir. O, *bert-* “sertleştirmek, sıkıştırmak, yoğunlaştırmak, vurarak sağlamlaştırmak, çarpmak, döğmek” sözcüğünün de aynı kökten olduğunu belirtir. Hamilton bu sözcüklerin **be-* ‘sertleşmek’ kökünden geldiğini söylemektedir. (Hamilton, 1998, 107’den aktaran Türkmen, 2006a, 152)

Kazakçada tespit edilen sözcüğün anlam çerçevesi biraz daha geniştir. Ancak “gudde, salgı bezi” anlamını koruduğu görülür.

- **bıçılğan**

< Tü. *bıç-ıl-ğan* “sulu yara, egzama, mayasıl” (TETTL I, 330; ED, 295b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *bıçılğan* “vücutta olan sulu çatlaklar, mayasıl” (İzbudak, 1936, 7).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT *bıçılğan* “toprakta, elde veya ayakta görülen çatlaklar” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 584), **Kıpçak** CC-, **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk.-

Tietze, sözcüğün *bıçıl-* “kesilmek” fiiline, fiilden sıfat yapan *-gan* ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtir (TETTL I, 330). Clauson’un tek veri (hapaks) bir unsur olarak değerlendirdiği sözcük tarihî Türk dili alanında DLT ve *El İdrāk Hāşiyesi*’nde tespit edilebilmiştir. Sözcük Kazakçada yoktur. Kazakçada “mayasıl” anlamını karşılayan *börtpe, esekjem* (Koç, 2014, 409) sözcükleri bulunur.

- **çığıt**

< *çığıt* (?) “ergenlerin bazen de ihtiyarların yüzündeki cilt lekeleri”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ *çığıt* “pamuk tohumu” (Caferoğlu 1931, 29), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *çığıt* “ergenlerin bazen de ihtiyarların yüzündeki cilt lekeleri” (İzbudak, 1936, 11)

Tarihî: KökTü., Uyg., Karahanlı DLT *çigit* “Argu lehçesinde pamuk çekirdeği” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 635), Harezmi ME- NF- KE *çigit* “yüzde bulunan koyu renkli leke” (Ata, 1997, 160), Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Kıpçak CC-, Osm. *çigit* “bazı kimselerin yüzlerinde bulunan nokta nokta esmer lekeler, çil; pamuk çekirdeği” (TTS III, 888-889).

Çağdaş: Kzk. -

Sözcüğün kökeniyle ilgili bir görüş şöyledir: Eski Kıpçak Türkçesinde geçen *çigit* sözcüğü ile *çigit* “çekirdek, tohum” sözcüğü (ED, 414a) aynıdır. Burada bir fonosemantik başkalaşma söz konusudur (Türkmen, 2006a, 164). *El-İdrāk Hāşiyesi*’ndeki ve *Kıyasü’l-Enbiya*’daki anlam, muhtemelen *çigit* “çekirdek, tohum” sözcüğünün şekle dayalı bir anlam aktarması olarak değerlendirilebilir.

Anadolu sahasında da *çigit*, *cigit*, *çigit*, *çigirdek*, *çigirt* ve diğer bazı şekillerde “çekirdek; çocuğu olacak kadınların bacaklarında çıkan sivilceler, çocuğu olacak kadınların yüzünde olan lekeler” (DS III, 1209-1210) şeklinde geçer.

Kazakçada *çigit* sözcüğü tespit edilememiştir.

• **demregü~ temregü**

<E.Tü. *temre-gü* “bir cilt hastalığı” (TETTL II, 587; ED, 509b; DTS, 551).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *demregü* “temriye, uçuğa benzeyen bir tür cilt hastalığı” (Caferoğlu, 1931, 33), TA-, BM-, TZ *temregi*, *temrev* “temregi” (Atalay, 1945, 255), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü., Uyg. *temregü* “a skin disease in which the skin is covered with dry scabs” (ED, 509b), Karahanlı DLT *temregü* “temreği (deri hastalığı)” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 867), Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *demreği*, *demreği* “temriye hastalığı” (TTS II, 1072).

Çağdaş: Kzk. *temiretki* “kaşıntı yapan bulaşıcı bir cilt hastalığı” (Koç, 2012, 634) *temiretki* “Cilt hastalığı” (Oraltay, Yüce, 1984, 270) *temiretki* “yusuvarlak olup şişerek çıkan kaşıntı yapan bir tür bulaşıcı deri hastalığı” (QTTS, 349).

Sözcüğün kökeniyle ilgili şu görüşler vardır; *Temregü* (*d-*) eylemden türeme **temre-* isimden türeme *temir*; kuru yara kabuklarıyla çevrili bir cilt hastalığı, deri paslı demire benzediği için böyle adlandırılır (ED, 509b). Sözcük **temre-* fiil köküne

-gü eki getirilerek türetilmiş olmalıdır. Bu kökün *temir* (<*demir*) den geldiği anlaşılır (TDES, 402). Tietze *demreği*, *dermeği*, *temreği*, *temreği*, *temriye*, *temre* şeklinde verdiği sözcüğe “bir cilt hastalığı, temriye, egzama” anlamını vermiştir (TETTL II, 587).

Tarihî Türk dili alanında Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde geçen *temregü* Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinde sadece Kİ, TZ ve DM’ de görülür. Kİ ve DM’ de sözcüğün Oğuzca etkisiyle *demregü* (<*temregü*) şekli de mevcuttur.

Anadolu ağızlarında da sözcük farklı şekillerde geçer: *temre*, *tembere*, *temire*, *temirek*, *temra*, *temrege*, *temreği*, *temregü*, *temrei*, *temrek*, *temreki*, *temrevü*, *temreyi*, *temro*, *temroğ* (DS X, 3876). Sözcük zaman içerisinde anlam genişlemesine uğraşmıştır. Bazı ağızlarda *temre* sözcüğünün bir bitkiyi adlandırmak için de kullanıldığı görülür. *Temre* hastalığını tedavi etmek için *temre* bitkisinin özünden faydalanılır.

Kazak Edebi Dilinin Sözlüğünde *temiretki* nin bir tedavi yöntemi olarak kızılıçık ağacının yağı geçer. Ayrıca *temiretki* ’den kurtulmak için hastalığa sebep olan nedenleri belirlemek gerektiği bilgisi verilir (QETS, 116).

Temiretki ’nin ana belirtisi deride ufak kızarıklıklar ortaya çıkar. Kaşıntı yapar. *Temirtetki* her yaştaki insanda olabilir. Özellikle 40-60 yaş arasındaki kadınlarda sıkça görülür. Hastalığın gelişmesine her türlü enfeksiyonun yerleşmesi, organizmanın sinir ve bağışıklık sisteminin bozulması, zehirlenme ve alerji gibi durumlar tesir eder. *Temiretki* ilk önce derinin rastgele bir yerinde şişerek çıkar. Yüzü parlak, kızarıklığın ortası çukur, pembe alacalı ya da kırmızı renkli, çapı 2-3 cm olur. Kızarıklığın parlak yüzünde çatlak olursa onun görünüşü mum gibi açık olur. Kızarıklıklar birbirine eklenip ufak kabuklanmalar yapar, küçük katmerli yüzeyler oluşturur. Bu katmerli yüzeyleri bitki yağı ile sürtüncü derinin boynuzlu tabakasında ufak beyazımsı noktalar görülür. *Temiretki* insanın koltuğunda, ağızda, bilekte, bilezik boğumlarında, kulağın iç tarafında, baldırda çıkabilir. İyileşen kişi aşı yaptırsa bile tekrar çıkması mümkün. İlacı mide- bağırsak yolunu, sinir-ruh durumunu muayene etmekten geçer. Diyet yapıp vitamince zengin yemek yemek gerekir (QUE, 345).

Kazakçada *temiretki* sözcüğünün kullanıldığı bir beddua da geçer. Dili sivri olan kişilere “*tiliñe temiretki şıqsın!*” diyerek dilinde temiretki çıkması yönünde beddua edilir (QETS, 116).

- eşken

< Tü. eş-ken “kurdeşen” krş. *kurdeşeni*

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *eşken* “kurdeşen denilen bir tür hastalık” (Atalay, 1945, 171), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. -

Sözcük Türk dilinin tarihî dönemlerinden sadece Kıpçak Türkçesi eserlerinden TZ’de geçmektedir. Sözcük *kurdeşeni* bilşiginde geçen *kurt eş-gen-i* biçiminden kurt sözcüğünün kaybıyla eksiltili bir kullanım olabilir. Diğer tarihî sahalarda bu şekliyle tanıklanamamıştır. Kazakçada kurdeşen hastalığı *esekjem* (Koç, 2014, 386) şeklinde geçer.

- giçik

< *giçi-k* “uyuz hastalığı” bkz. *gicik* (TETTL II, 153).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *giçik* “kaşınma, gidişme” (İzbudak, 1936, 21)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.- Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF *kiçig* “kaşıntı, uyuz” (Ata, 1998, 241), KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *gicik*, *gicük*, *giciyik*, *giciyük* “kaşınma, kaşıntı, uyuz hastalığı” (TTS III, 1693).

Çağdaş: Kzk.-, fakat muhtemelen kökteş *qışıma* “kaşıntı” (Koç, 2012, 418) *qışıma* “çok kaşınan bulaşıcı deri hastalığı, uyuz” (QTTS, 112) *qışıma* “bulaşıcı deri hastalığı, uyuz” (QETS, 645).

Kazakçada “kaşıntılı hastalığı olan kimse” anlamında *qışımalı* (Koç, 2012, 418) sözcüğü vardır. Ayrıca Anadolu sahasında da *gicimik*, *gicik*, *gici*, *gecik*, *gicük*, *gidiş*, *gidişgen* ve diğer bazı biçimlerde “uyuz hastalığı” olarak yaşamaktadır. *Gicikli* “pis, bitli (kimse)” diye de görülür (DS VI, 2071).

• **kolansa**

< Mo. *kolansa* “koltuk altı kokusu” (ESTY VI, 49).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *kolansa* “koltuk altı kokusu” (Atalay, 1945, 204), KK *kolansa* “koltuk kokusu” (Toparlı, 1999, 58), DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *qolansa* “koltuk kokusu” (Koç, 2012, 376) *qolansa* “terleyince çıkan hoş olmayan koku” (Oraltay, Yüce, 170) *qolansa* “terlediğinde koltuk altından çıkan kötü koku” (QTTS, 59) *qolansa* “hayvanın koltukaltı” (QTAS, 417).

ESTY’de *koloŋso* sözcüğünün kökeniyle ilgili; Ramstedt ve Räsänen sözcüğün Moğolcadan geçtiğini düşünür. Radloff sözcüğün Sibiry Türk Lehçelerinde yer alan *koloŋzi-*, *kolğanzi-*, *kolan* sözcüklerini karşılaştırarak *koloŋso* sözcüğünün **kol* “yıkamak” kökünden geldiğini belirtmiştir. A.V Dıbo sözcüğün Moğolca *qolungusu* sözcüğünden geldiğini, bu sözcüğün de **qol* “koltuk” ve *hungusun* “kötü koku, bağırsak gazı” sözcüklerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıktığını düşünür (ESTY VI, 49).

Sözcük Türk dilinin tarihi devirlerinden sadece Kıpçak Türkçesinde TZ ve KK’geçmektedir. Sözcük Kazakçanın Gur’yev oblasti ve Mañğıstav bölgesinde konuşulan ağızlarında *qolansa* biçiminde yaşamaktadır. Kazakçada ayrıca kötü kokulu anlamlında *qolansalı* (QTTS, 59) kullanılır.

• **kotur**

< E.Tü. *kotur* “sıraca, kepek, yara kabuğu, kaşıntı, uyuz” (ED, 604b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, fakat krş. *qoturğan* “uyuzluk” (Caferoğlu, 1931, 83), TA-, fakat krş. *qoturğan* “uyuz” (Toparlı, 2000, 120), BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM *qotur* “uyuz” (Toparlı, 1992, 560), BV *qotur* “uyuz, uyuzluk” (Ağar, 1986, 229).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kotur* “scrofula, scurf, scab, the itch, mange” (ED, 604a) Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE *qotur* “uyuz” (Ata, 1997, 404), Kıpçak CC *kotur* “yara kabuğu; *koturlu* kabuk bağlamış, kabuklu (yara)” (Argunşah, 2015, 509), Altın Ordu HŞ *qotur* “parszywy; pokryty krostami” (Zajaczkowski, 1961, 141), AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *qotır* “uyuz” (Koç, 2012, 387) *qotır* “adamin veya hayvanın derisi üzerinde oluşan yara” (Oraltay, Yüce, 1984, 175) *qotır* “insanın ve hayvanların derisinde çıkan kaşıntılı ve bulaşıcı hastalık” (QTTS, 74) *qotır* “insan ve hayvanların derisinde çıkan bulaşıcı” (QETS, 152).

Eski Türkçeden itibaren görülen *qotur* sözcüğü Türk dilinin tüm tarihî dönemlerinde geçmektedir. Memlûk-Kıpçak eserlerinde Kİ ve TZ’de sözcüğün ilişkili bir başka biçimi olan *qoturğan* da aynı anlamda geçmektedir. Kazakçada “uyuz” anlamıyla *qotır* şeklinde geçerken Türkiye Türkçesi ağızlarında da sözcük yer alır: *qotur* “uyuz hastalığı, insanlarda ve hayvanlarda” (DS VIII, 2837).

Kazakçada birinin uyuz olmasına ise *qotırlanuv* denir (QTTS, 74). *Qotur* hastalığının tedavisi için pelin türünden bir bitki olan *itsigeğin* tortusu kullanılır. Ayrıca halk arasında *qotur mayı* adı verilen karbon asidinden yapılan ve uyuza sürülen bir ilaç vardır. *Qotur* hastalığının birçok türü olmakla birlikte, yaranın yüzü çok fazla kabuklanmış ve iyileşmiyorsa *qara qotur* adı verilir. Alacalı bir biçimde ilk olarak kırmızı sonrasında bakır rengine dönen iri *qotur*’a *tenge qotur* adı verilir. *Qotur* hastalığına yakalanan develere *qotur tüye* denir. (QETS, 152-153).

Qotur sözcüğü soyut anlamda Kazakçada bazı ifadelerde de kullanılır. Doğru olmayan yalan sözler için *qotur söz* denir. Alaycı ve sivri dilli olan kimseler için de *tiliniñ qotırı bar* denir (QETS, 153).

• **qurdeşeni**

<Tü. *kurt+eş-en-i* “ciltte çeşitli sebeplerden oluşan kaşıntılı döküntüler” (TTKS, 572).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, TZ *qurdeşini* “bir çeşit hastalık” (Atalay, 1945, 211), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *kurdeşeni* “kurdeşen” (TTS IV, 2735)

Çağdaş: Kzk. -

Memlûk-Kıpçak sahasında geçen *qurdeşeni* sözcüğü Osmanlı sahasında 17. yüzyıldan itibaren görülen bir sözcüktür. Modern alanda Kazakçada tespit edilemeyen

sözcük Anadolu ağızlarında *gurdeşenek*, *gurtdeşen* “insan bedeninde kabarcıklar yapan bir hastalık” (DS VI, 2198) şeklinde geçer.

Sözcüğün kökeniyle ilgili olarak şunlar belirtilmiştir: Kaşıntılı bir deri hastalığı olan kurdeşende insan derisinin kurtlandığı anlaşılır. İnsan derisi kurtlar tarafından eşilmektedir. Bu durum da isimlendirilerek *kurdeşeni* olarak adlandırılmıştır. Zamanla sözcük sonundaki *-i* düşerek *kurdeşen* biçimini almıştır. Buna dayanarak <Tü. *kurt+eş-en-i* isim kökü (ses yansımalı kök + fiil kökü – fiilden isim yapım eki (sıfat-fiil eki) -teklik 3. şahıs iyelik eki şeklinde sözcüğün kökeni açıklanabilir (Türkmen, 2006, 235).

• **kurulğan**

< *kurulğan*

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *kurulğan* “tırnak dibinde çıkan çıban” (İzbudak, 1936, 33).

Tarihî: KökTü., Uyg., Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *kurlağan* (*kurluğan kurluğaz, kurkağun, kulgan*) “dolama, et yaran” (TTS IV, 2737).

Çağdaş: Kzk. –

Hasan Eren *kurlağan* “et yaran, dolama” sözcüğünün kökeninin bilinmediğini söyler. (TDES, 268). Seyfullah Türkmen sözcüğün kökenini Clauson’un *kurla-* “kuşakla sarmak” (ED, 659a) ve DLT’ de *kurla-* “kuşak edinmek ve onu (kaftana) geçirmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 748) şeklinde kaydedilen *kur-* “kemer” (ED, 642) köküne dayandırır. Bu *kur-* köküne *-la* isimden fiil yapma eki ve *-gan* sıfat fiil ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir biçimdir. *Kurlağan* sözcüğü bir sıfatken nitelediği ismin düşmesi sonucu bu şekilde kalıplaşmıştır. Bu sözcük “kurlağan nesne, şey” olarak düşünülmelidir. O halde hastalık ismi olduğu için “kurlağan hastalık, yara, çıban” olmalıdır (Türkmen, 2006b, 471-147).

Tarihî Türk dili alanında sadece *El-İdrāk Hāşiyesi*’nde tanıklanan sözcük Kazakçada geçmez. Bugün sözcük sadece Anadolu ağızlarında yaşamaktadır: *kurulğan* “hayvanların arka ayaklarında olan hastalık; tırnakla et arasında çıkan bir çıban” (DS VIII, 3012) şeklinde kaydedilmiştir.

- **sivilçi**

< *sigil* + *ce* “sivilce”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *sivilçi* “sivilce” (İzbudak, 1936, 42).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *sivilci*, *sivilcü* “sivilce” (TTS V, 3491).

Çağdaş: Kzk. -

Sivilçi sözcüğü Kazakçada tespit edilememiştir. Kazakçada *sivilce* sözcüğünü karşılayan *börtpe*, *bezev* (Koç, 2014, 514) sözcükleri bulunmaktadır.

Sivilci sözcüğünün *sigil* ile ilişkili olduğu düşünülür. Bu duruma göre *sivilci* sözcüğünün *sigil* biçiminden *-cik* ve *-ce* küçültme ekleriyle yapılmış “küçük sigil, sigilcik” anlamına geldiği söylenebilir (Türkmen, 2006a, 271).

- **şiş**

< Tü. *şiş* “şişmiş, çıban” (ED, 857a, DTS, 534).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *şiş* “şişen kabaran yer” (Caferoğlu, 1931, 96), TA *şiş* “şiş” (Toparlı, 2000, 141), BM-, TZ *şiş*, *şişik* “şiş, şişmiş” (Atalay, 1945, 248), KK-, DM *şiş* “şiş” (Toparlı, 2018, 110), GT-, İM *şiş* “şiş, şişkinlik” (Toparlı, 1992, 597), BV *şiş* “şiş” (Ağar, 1986, 291).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *şış* “swelling, boil” (ED, 857a) Karahanlı DLT *şış* “vücuttaki şiş” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 821), Harezmi ME-, fakat krş. *şışuq* “şiş(kin), şişmiş” (Yüce, 1988, 181), KE-, fakat krş. *şışuq* “şişik, şişmiş” (Ata, 1997, 583), NF *şış* “yumru” (Ata, 1998, 389), Kıpçak CC-, fakat krş. *şışik* “şişkinlik, şişik, yumru” (Argunşah, 2015, 561), Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-, fakat krş. *şışik* “şişmiş” (TTS III, 3670).

Çağdaş: Kzk.-, fakat krş. *isik* “şişkinlik, kabarıklık; büyüklük taslamak, kibirlenmek, heyheylenecek” (Koç, 2012, 778) *isik* “şiş, şişkinlik” (Oraltay, Yüce, 327) *isik* “organizmanın şişip ağrıyan yeri” (QTTS, 527) *isik* “vücudun ya belirli bir organın hastalıktan dolayı zedelenen yeri” (QETS, 736).

Eski Türkçeden itibaren “şiş, şişlik, kabartı” anlamlarında görülen *şiş* sözcüğü Memlûk-Kıpçak Türkçesinde karşımıza *şiş*, *şişik*, *şişik* biçimleriyle çıkar ve “şiş, şişkinlik” anlamına gelir. Kazakçada *isik* şeklinde tespit edilmiştir

Kazak Milli Ansiklopedisinde *isik* “organizmada belirli bir dokuda ya da hücrede çıkan tümör” olarak geçer. Daha çok yaşlı insanlarda bağışıklığın zayıflamasından dolayı görülen bir hastalıktır. Tehlikeli tümör ve tehlikesiz tümör *qaterli isik*, *qatersiz isik* olarak iki türü vardır. *İsik* hastalığı için kullanılan ilaçlara *isikke qarsı dârilik zattar* adı verilir. Tehlikeli *isik* hastalığına karşı kullanılan altmıştan fazla ilaç olduğu belirtilmiştir (QUE, 661). Sözcük Kazak Türkçesinde anlam genişlemesine uğrayarak *tümör* kavramını da karşılamaktadır.

4.2.3. Solunum Yolu Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler

• *dumağı*

< Tü. *tuma-ğı* “nezle” (ED, 505b; DTS, 585).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *tumağı*, *tumav* “tumagısı olan” (Atalay, 1945, 263), KK-, DM-, GT-, İM-, İH *dumağı* “nezle” (İzbudak, 1936, 17).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *tumağı*: “a cold in the head” (ED, 505b), **Karahanlı** DLT *tumağı* “nezle” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 899), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *tumov* “nezle, soğuk alınlığı” (Argunşah, 2015, 852), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *dumağı*, *dumağı*, *tumağı*, *tumağı* “nezle” (TTS II, 1253).

Çağdaş: Kzk. *tumav* “grip, soğuk alınlığı, nezle” (Koç, 2012, 651) *tumav* “nefes alma organlarının bulaşıcı, virüslü hastalığı” (QETS, 421).

Kazakçada “soğuk almak, üşütmek” anlamında da *tumavratuv* sözcüğü kullanılır. *Tumav* olan birisi için *tumav tiydi* denir. *Tumav* hastalığının ciddiye alınmadığı, hafif bir hastalık olarak görüldüğü durumlarda *tumav-sumav* ikilemesi kullanılır (QETS, 421).

Clauson, sözcüğün **tuma-* fiiline -*ğ(I)* fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle meydana geldiğini, *tuma-* fiilinin kökünün ise *tum* “soğuk” sözcüğüne dayandığını belirtmiştir (ED, 505b).

“kuru öksürük. Sesi kısan, hastalık tekrarladığında olan, hırıltılı çıkarttıran, balgamsız öksürük” (QETS, 519). Ayrıca Kazakçanın Jambul, Şu, Merke avdanı, Qorday avdanında konuşulan ağızlarında *jötel* “bir yıllık hastalığı” (QTAS, 270) olarak da geçer.

4.2.4. Sindirim Sistemi Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler

• *kıştıraq*

< *kıştıraq* (?) “ishal”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *kıştıraq* “ötürük, ishal” (Atalay, 1945, 207), KK-, DM-, GT-, İM-,

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME- NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. -

Sözcük Türk dilinin tarihi dönemlerinden sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden TZ’de geçmektedir. Tek veri durumundaki bu sözcük Türk dilinin tarihî ve modern alanlarında tanıklanamamıştır.

• *ötrük*

< E.Tü. *ötür-ük* “ishal” (ED, 70a).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *ötrük* “midenin bozulmasıyla sulu, kokmuş olarak sancı ile def edilen insan pisliği” (İzbudak, 1936, 37).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *ötürük* “diarrhoea, suffering from diarrhoea” (ED, 70a), Karahanlı DLT, fakat krş. *öt-* “ishal olmak, mide boşalmak” (Ercilasun, 2014, 792); *ötrüm* “müshil” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 793), Harezmi ME-, fakat *ötür-* “ishal olmak” (Yüce, 1988, 168), NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *ötrük*, *ötürük* “ishal” (TTS V, 3138).

Çağdaş: Kzk.-, fakat krş. *iş ötüv*, *iş ötip avruvı* “ishal” *işi ötip avıratın* “ishalli” (Koç, 2014, 314)

Derleme sözlüğünde *ötrek*, *ötrük*, *ötürek*, *ötürgeç*, *ötürüg* “sürgün, ishal” şeklinde geçer (DS IX, 3361).

Eski Türkçede *ötürük* “ishal” sözcüğü ile *ötrük* “yalan” sözcüğü morfolojik olarak aynıdır. Ancak semantik olarak farklıdır (ED, 70a). Kazakçada *ötürük* “ishal” sözcüğü yoktur. Ancak *ötrük* “yalan” sözcüğü Kazakçada *ötirik* şeklinde geçmektedir (Koç, 2012, 513). Bu yüzden Eski Türkçe kökenli bu iki sözcüğü birbirine karıştırmamak gerekir.

Kazakçada “ishal” anlamında Memlûk-Kıpçak sahasındaki *ötrük* geçmemekle birlikte Kazakçadaki *iş ötüv*, *iş ötip avruvı* biçimleri DLT’te geçen ve *ötrük*’ün kök şekli *öt-* “ishal olmak” fiili ile ilişkilidir.

• topalan

< *topalan*

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *topalan* “kalın bağırsağa arız olan bir hastalık” (İzbudak, 1936, 47)

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *topalaŋ* “koyunlarda görülen, öldürücü ve bulaşıcı bir hastalık, şarbon, yanıkara” (Koç, 2012, 638) *topalaŋ* “mutlaka ölümle sonuçlanan koyun hastalığı” (Oraltay, Yüce, 1984, 274) *topalaŋ* “koyunlarda görülen bulaşıcı hastalık” (QETS, 273) *topalaŋ* “hayvanlarda görülen bulaşıcı hastalık, başka yerlerde bu hastalık sadece koyunda görülen bir hastalık olarak söylene de Kazakçanın Doğu Kazakistan’da ve Bol’şenarım oblastında konuşulan ağızlarında küçükbaş hayvanların hepsi için söylenir” (QTAS, 670).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *topalan* “kalın bağırsağa arız olan bir hastalık” şeklinde karşımıza çıkan hastalık hakkında insan ya da hayvanda görülmesiyle ilgili bir bilgi yoktur. Sözcük Kazakçada *topalaŋ* şeklinde “genellikle koyunlarda görülen bulaşıcı bir hastalık” olarak çıkar. Kazak Ağızlar Sözlüğünde hastalığın Kazakistan’ın bazı bölgelerinde sadece koyunlarda değil, küçükbaş hayvanlarda da görüldüğü bilgisi verilmiştir (QTAS, 670).

Kazakçada “felaket gelsin!” anlamında *topalaŋ kelğir* denen bir beddua vardır. *Topalaŋ* hastalığı, eskiden koyuna felaket gibi gelip koyunları öldürür. Halk bundan dolayı büyük üzüntü duyar. Kazak halkının *topalaŋ kelğir* bedduası da böylece ortaya

çıkar. *Topalaŋ* hastalığının koyunları felakete uğratıp öldürmesine de *topalaŋ keldi* denir (QETS, 273).

Topalan hastalığı Anadolu sahasında da görülür. *Topalan* “hazımsızlıktan ileri gelen mide ve arın ağrısı; keçilerde görülen bir hastalık” şeklinde geçmektedir (DS X, 3962).

4.2.5. Diğer Hastalık İsimleri

• öz/üz yürimek

< ?

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *üz yürimek*, *öz yürimek* “kanlı basur” (Toparlı, 2000, 133), TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü. -, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. -

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tek veri olarak *Tercüman* sözlüğünde “kanlı basur” anlamında bir hastalık ismi olarak tespit edilen *üz/öz yürimek* tarihî ve modern Türk dili alanında başka yerde tanıklanamamıştır.

• şeysi

< ?

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, BV *şeysi* “bir hastalık adı” (Ağar, 1986, 290).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. -

Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece *Bulğatu'l-Müştak*'ta tek veri (hapaks) unsur olarak geçer. Başka bir yerde tanıklanamayan sözcüğün kökeni belirsizdir.

• uçuk

< Tü. *uç- guk* “uçuk, soğuk algnılığı” (ED, 23a; DTS, 604).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *uçuk* “sara hastalığı, *uçuğu tuttu*- sarası tuttu” (İzbudak, 1936, 49).

Tarihî: KökTü. Uyg. ED *uçguk* “catarrh, cold in the head” (ED, 23a) **Karahanlı** DLT *uçguk* “grip, soğuk algnılığı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 915), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *uçuk* “sar’a” (TTS VI, 3897).

Çağdaş: Kzk. *uşıq* “genellikle dudakta çıkan; korku, hastalık ve ruhsal bunalımlar sonucu beliren kabarcık, uçuk” (Koç, 2012, 694) *uşıq* “bir şeyden tiksinden dolayı dudakta oluşan sivilce” (QTTS, 425) *uşıq* “korkmaktan dolayı meydana gelen genellikle dudak çevresinde çıkan sivilce, sulu yara” (QETS, 783).

Clauson sözcüğün tahminen *uç-* fiilinden türediğini belirtir (ED,23a). Seyfullah Türkmen’de Türkçe *uç-* fiil köküne – (u)k fiilden isim yapım eki ile yapıldığını söyler. Sara hastası nöbeti tutunca insanın kendinden geçmesi sebebiyle böyle bir adlandırma yapılmış olabileceğini ve asıl yüz rengini kaybetmesi, bet ve benzinin atması da böyle bir adlandırmaya sebep olabileceğini belirtir (Türkmen, 2006a, 288).

Eski Türkçede *uçguk* “soğuk algnılığı”, Karahanlı Türkçesinde *uçguk* “uçuk, ingi, dumagu” şeklinde karşımıza çıkan sözcük, Memlûk-Kıpçak Türkçesinde ve Osmanlıcada geçen *uçuk* “sara hastalığı” ile aynı şekildedir. Sözcük şekil ve anlama dayalı bir değişim geçirmiştir.

Kazakçada ise sözcüğün Eski Türkçeden itibaren yaygın görünen anlamının değişerek “ciltte çıkan sivilce” anlamını karşıladığı görülür.

• yaruk

< *yar-uk* “yarık; çatlak” bkz. (ED, 962b; DTS 244).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *yaruk* “yarık, çatlak” (Caferoğlu, 1931, 121), TA-, BM-, TZ *yarık, yaruk* “yarık, yarılmış” (Atalay, 1945, 291), KK-, DM *yarık* “yarık, çatlak” (Toparlı, 2018, 120), GT-, İM *yarık* “baş yarığı; yarık, delik; *yaruk* “yaklardaki çatlaklar; baş yarığı” (Toparlı, 1992, 619).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT *yaruk* “yerde, duvarda, dağda, camda ve benzeri şeylerdeki yarık” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 354), **Harezmi** ME *yaruk* “yarılmış, çatlak” (Yüce, 1988, 204), NF-, KE *yarığ* “yarık, delik” (Ata, 1997, 709), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *yarık, yaruk* “fiffura, rima” yarık (Meninski II, 1680, 5538).

Çağdaş: Kzk. *jarıq* “çatlak, yarık, çatlamış” (Koç, 2012, 190) *jarıq* “çatlak; fitik” (Oraltay, Yüce, 1984, 94) *jarıq* “karın boşluğundaki organların ya da onların bölümlerinin olağan yerlerinden derinin üstüne çıkması, bir tür hastalık; bütün olmayan, çatlamış, yarılmış” (QETS, 124).

Clauson sözcüğün *yar-* fiilinden türediğini belirtip *yaruk* “yarık, çatlak; yarılmış, çatlamış” anlamlarını verir. Tüm modern dillerde görüldüğünü ve Güney doğu Türk dillerinde *yarığ/yaruk* diğer Türk dillerinde de *yarık/jarık* vb. geçtiğini söyler. Çağataycada *yaruk* “çatlak” şeklinde geçtiğinin bilgisini verir (ED, 962b).

DLT’te “*bu ayaknıñ yarıkı bār* bu kapta yarık var; *yarık* ‘iki bacağın kaç a kısmındaki uçları’ Bu *yarıldı nēñ*’den alınmıştır; ‘nesne yarıldı ve ayrıldı’ demektir. İki ayağın teki edep yerinden sağa ve sola ayrılmıştır” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 354) şeklinde kaydedilmiştir.

Kazakçada parça parça olup derisi çatlamış dudak için *jarıq erin* denir. Bir şeyin dudağın, ayağın vs. parça parça olmasına *jarıq jarıq* ikilemesi kullanılır (QETS, 124). Ayrıca Kazakçanın Qızılorda ve Aral bölgesinde konuşulan ağızlarında; *jarıqmay* “yaraya sürülen yağ” *ayağımın jarığına jarıq may jağıp otırmın* “ayağımın yarığına yarık yağı sürüyorum” şeklinde kullanımı olan bir sözcük vardır (QTAS, 242). Bu kullanımlara bakıldığında *jarıqmay* için krem ve vazelin tanımlamaları doğru olur.

4.3. Çeşitli Sakatlıklar ve Vücut Kusurlarıyla İlgili Sözcükler

4.3.1. Göz Kusurlarıyla İlgili Sözcükler

- **çeper**

< *çeper* (?) “gözü iyi görmeyen, bulanık gören”

Memlûk-Kıpçak: Kİ *çeper* “gözü iyi görmeyen, çeper gözlü” (Caferoğlu, 1931, 28), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. -

Sözcük Memlûk-Kıpçak sahasında sadece Kİ’te geçmektedir. Sözcük tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır. Ancak Anadolu sahasında geçen *çepel* ~ *çeper* “çamur, pislik, bulaşık, kir” (DS, 1141), Kİ’te geçen *çeper* ile ilişkili olabilir. Ebu Hayyân sözcüğe örnek olarak *çeper k/gözlü* örneğini vermiştir. Kİ’teki bu örneği Türkmen özellikli bir şekil olarak düşünmek mümkün olup Anadolu sahasında geçen sözcükle de anlamca da ilişki kurmamıza imkân verebilir.

• **kalçır**

< *kalçır* ~ *kılçır* “şaşı”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *kılçır* “şaşı” (Atalay, 1945, 198), KK *kalçır* “şaşı, şaşı gözlü” (Toparlı, 1999, 49), DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, fakat krş. kınçır “şaşı, şaşı gözlü” (Argunşah, 2015, 738), **Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-**

Çağdaş: Kzk. -

Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece iki sözlükte KK ve TZ’de geçmektedir. CC’de geçen *kınçır* sözcüğü de muhtemelen Memlûk-Kıpçak sahasındaki *kalçır* biçimiyle ilişkili olmalıdır. Sözcüğün kökeni açık değildir. Kazakça sözlüklerde *kalçır* sözcüğü tespit edilememiştir. Sözcük diğer Modern Türk dili alanında da tanıklanamamıştır. Kazakçada şaşılıkla ilgili kullanılan diğer terimler şunlardır; *qıliy* “şaşı, şehla”, *qıliylanuv* “şaşı olmak, şaşı bakmak”, *kiyğaş karap*, *qıñıraya qarap* “şaşı bakmak” (Koç, 2014, 534).

• **kıñır**

< E.Tü. *kıñır* “eğri, çarpık; şaşı bakışlı” (ED, 639b; DTSİ. 445).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *kıñır enek* “çarpık çeneli”, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *kıñır* “gınır- şaşı; *kınır göz-* şaşı göz, kinli kinli bakan göz” (İzbudak, 1936, 30).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. (Bud.) *kıyır* “şaşı” (ED, 639b), Karahanlı DLT *kıyır* “şaşı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 712), Harezmi ME *kıyır* “eğri, yan” (Yüce, 1988, 143), NF-, KE-, Kıpçak CC *kıyır* “eğri, eğri büğrü” (Argunşah, 2015, 739), Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *qıyır* “eğri, çarpık” (Koç, 2012, 414), *qıyır* “düz olmayan, çarpık; inatçı” (QTTS, 105).

Clauson *kıyır* sözcüğünü “çarpık”, başlangıçta gözlerini kısma hissi, bu yüzden öfkeli (görünüş), daha sonraları ise “kavisli (kılıç), çarpık (yol)” vb. bağlamlarda genel olarak kullanılır şeklinde değerlendirmiş, modern Türk dillerinde de geçtiğini, kuzey doğu Türk dillerinde *kıyır* (RSI. II 719) belirtmiştir. Budist Uygur metinlerinde sözcük *kiy(ır) közin* “sinirli gözlerle” u iv 38, 128; *yekler rakşaslar kanlağ közin kıyır körüp* “şeytanlar kanlı gözlerle göz ucuyla bakar” şeklinde geçer (ED, 639b). Tarihî Türk dili alanında sözcüğün “çarpık” anlamı yanında mantıksal ilişki nedeniyle gözle ilgili kusur için de kullanıldığı dikkati çeker.

Sözcük esas olarak Kazakçada “eğri, çarpık; inatçı, kendi düşüncesinden başka düşünceye önem vermeyen” anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca Kazakçada *qıyır* sözcüğünde türemiş diğer sözcükler de geçer: *qıyırayuv* “bir tarafına doğru eğilmek, yan yatmak; inat etmek, inatlaşmak” *qıyırılıq* “eğrilik, düz olmama; inatçılık, aksilik” gibi (QETS, 574). Öte taraftan Kazakçadaki *qıyıraya qarap* “şaşı bakmak” (Koç, 2014 534) şeklindeki kullanım Memlûk-Kıpçak sahasındaki anlamla örtüşmektedir.

- **kıykaş**

< *kıykaş* “şaşı”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *kıykaş* “gözü kaymış, şaşı” (İzbudak, 1936, 31).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *qiyğaş* “eğri, çarpık, bükük” *qiyğaş karap* “şaşı bakmak” (Koç, 2012, 365) *qiyğaş* “eğri, çarpık; düzgün olmayan” (QETS, 539-540). Ayrıca bkz. Anad. Ağ. *kıyğaç* “çapraz, köşeleme, eğri” (DS VIII, 2854).

Qıyqaş sözcüğü tarihî Türk dili alanında sadece Memlûk-Kıpçak sahasında, *El-İdrak Haşiyesi*'nde geçmektedir. Sözcüğün kökeni açık değildir. Modern Türk dili alanında ise Kazakçada *қықаş* sözcüğünün tespit edilmesi ilgi çekicidir. Ancak sözcük Kazakçada “şaşı” anlamından çok, bu anlamla da mantıksal olarak ilişkili “eğri, çarpık” anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanında Kazakçada sözcük *qiyğaş karap* “şaşı bakmak” şeklinde tespit edilmiştir. Kazakçada *qiyğaş* sözcüğü ile türetilmiş diğer sözcükler şunlardır; *qiyğastıq* “çarpıklık, eğrilik”, *qiyğastav* “düz gitmeyip yan, çapraz gitmek”, *qiyğastama* “emir, buyruk, direktif” (QETS, 539-540).

• kör

< *Far. kūr* “gözü görmeyen, kör” (TETTL IV, 396).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *kör* “gözü görmeyen” (Atalay, 1945, 208), KK *kör* “gözü görmeyen, âmâ” (Toparlı, 1999, 59), DM-, GT *kör* <*Far. kūr* “kör” (Karamanlıoğlu, 1989, 309), İM *kör* “kör, göremeyen” (Toparlı, 1992, 557), MG *kör* “kör” (Uğurlu, 1987, 236).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE *kūr* <*Far. kör*, âmâ” (Ata, 1997, 399), **Kıpçak** CC *kör* (<*Far. kūr*) “gözü görmeyen, kör” (Argunşah, 2015, 514), **Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-**

Çağdaş: Kzk. kör “kör, âmâ; cahil, bilgisiz” (Koç, 2012, 292) *kör* “kör; aydın değil, cahil” (Oraltay, Yüce, 139), *kör* “gözü kör; hiçbir şey düşünmeyen, düşüncesiz; cahil, ahmak” (QETS, 331).

Hasan Eren etimolojik sözlüğünde Farsça kökenli *kūr* “gözü görmeyen” olarak verilen sözcüğün, çağdaş Türk dillerinde daha çok *sokır* biçiminde kullanıldığı bilgisi verilir. Anadolu ağzlarında da *sokır* “bir gözü olmayan” biçiminde geçer (TDES, 259).

Kazakçada *kör* sözcüğü temel anlamı “gözleri görmeyen, kör” tanımlamaları dışında, anlam genişlemesine uğrayarak “cahil, bilgisiz” anlamlarını da karşılar duruma gelmiştir. Kazakçada *kör* sözcüğü ile oluşturulmuş ifadeler kullanılır: kör olan birisi için *kör boldı* denir. Gözleri görmeyen, kör birisine *kör soqır* ifadesi kullanılır. Beddua olarak “kör olasıca” anlamında *kör bolğır* denir. *Kör* sözcüğünün asıl anlamı dışında cahil, düşüncesiz, ahmak anlamını da karşıladığı görülür: *kör kökirek* “hiçbir şey düşünmeyen boş kafa” kullanımı vardır (QETS, 331).

- **közsiz**

< *köz* + *siz* “kör, âmâ” bkz. *köz* (ED, 756b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *közsiz* “gözsüz” (Toparlı, 2000, 123), BM-, TZ, KK *közsiz* “kör, âmâ” (Toparlı, 1999, 59), DM-, GT *közsüz* “kör, ama” (Karamanlıoğlu, 1989, 311) İM *közsüz* “gözleri görmeyen” (Toparlı, 1992, 558).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF *közsüz* “kör, âmâ” (Ata, 1998, 265), KE *közsüz*, *közsiz* “kör, âmâ” (Ata, 1997, 395), **Kıpçak** CC *közsiz* “kör” (Argunşah, 2015, 526), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk.: *közsiz* “gözsüz, kör” (Koç, 2012, 284).

Memlûk-Kıpçak sahasında Türkçesinde *közsiz* “gözü görmeyen” şeklinde geçen sözcük, “köz” göz sözcüğüne +sUz yokluk bildiren isimden sıfat yapım ekiyle türetilmiştir. Clauson sözcüğü *kö-z* “göz” olarak verir, *kör-* fiili ile ilişkilendirir ve bu kök şeklin Eski Türkçeden itibaren görüldüğünü kaydeder (ED, 756b). Tarihî ve modern Türk dili alanında *közsiz* sözcüğü geçmektedir.

Kazakçada *közsiz* genellikle “gözsüz, gözü olmayan” anlamında görülür. Körlük durumunu ifade etmek için *közsizdik* ifadesi kullanılır (Koç, 2012, 284). Birinin kör olduğunu belirtmek için *közsiz jigit* “kör genç” denir (QETS, 218).

Közsiz terimi asıl anlamı ‘kör, gözü olmayan’ın dışında anlam genişlemesine uğrayarak Kazakça kimi durumları ifade etmek için de kullanılır: *közsiz başşılıq* ‘kör idarecilik’ ifadesi önünü arkasını düşünmeden, sorumluluk almadan yönetmek anlamına gelir. *Közsiz erlik (batırlıq)* tehlikeli yola giren, zor bir işe başlayan kişiler için kullanılır. Kazakçada Mecazi anlamda sarhoş gibi olanlar için *közsiz köbelek* ‘kör kelebek’ ifadesi kullanılır. Birisine *közsiz köbeleksin* dendiğinde sarhoş gibi olduğu kastedilir. Hiçbir şeyden çekinmeyen insanlar için *közsiz köbelekdey* “kör kelebek gibi” ifadesi kullanılır.

- **soğur**

< *Mo. sohur* “kör” (Lessing, 1960, 730a).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *soğur* “tek gözlü”, ayrıca bkz. *soğlan-* “kör olmak” (Atalay, 1945, 240), KK *soğur* “tek gözü kör” (Toparlı, 1993, 69), DM-,

GT-, İM-, İH *sokur* “kör” (İzbudak, 1936, 43), MG *sokur* (<Mo. *sohur*) “kör” (Uğurlu, 1987, 280).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC *sokur* (<Mo. *sokur*) “şaşı göz” (Argunşah, 2015, 554), Altın Ordu HŞ *sokur* “ślepy, niewidomy” (Zajaczkowski, 1961, 159), AOYarlık-, Osm. *sokur* “tek gözlü”, *sokurluk* “tek gözlülük” (TTS V, 3504).

Çağdaş: Kzk. *soqır* “kör, âmâ” (Koç, 2012, 568) *soqır* “kör, gözünün görme kabiliyeti olmayan” (Oraltay, Yüce, 1984, 243) *soqır* “görme yetisini kaybetmiş, gözü olmayan” (QTTS, 270) *soqır* “Görme kabiliyetini kaybetmiş” (QETS, 195) *soqırlıq* “iki gözünde görme yetisinin tamamen kaybolması, insanın aydınlık ve karanlığı ayıramaması” (QUE, 10).

Sokur sözcüğünün kökeniyle ilgili bazı görüşler şu şekildedir: ESTY’de sözcüğün kökeniyle ilgili Bang, *sokur* sözcüğünün *sool-* (<**soğul-*) “gözlerinin sıvısı kurumak, kör olmak” sözcüğüyle ilgili olabileceğini ileri sürmüştür. Räsänen de bu görüşe katılarak *sokur* sözcüğünü **soq-* köküne dayandırmış ve Ramstedt’e gönderme yaparak bu sözcüğün Moğol, Fin, Türk, Tunguz dillerinde paralel olarak gelişen bir sözcük olabileceğini kaydetmiştir. (ESTY VII, 318-319). Sözcüğün Eski Türkçe metinlerde görülmemesi ve günümüzde çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinin yanı sıra Moğolca unsurların daha yaygın görüldüğü Altayca, Teleütçe, Tuvaca, Yakutça vs. gibi çoğunluk Sibiry grubu Türk lehçelerinde de rastlanması, Moğolcadan gelme ihtimalini güçlendirmektedir (Moldaliev, 2010, 194). *Sokur* sözcüğünün Türkiye Türkçesi Anadolu sahasında da kullanılıyor olması ilgi çekicidir. Derleme sözlüğünde *soqır* “kör” anlamında geçer. Ayrıca *sokur* sözcüğünden türemiş *soqırıçeği* “kör bağırsak” (DS X, 3660) kullanımı da vardır.

Kazakçada *soqır* sözcüğü genellikle “kör, görme kabiliyetini kaybetmiş” anlamında kullanılır. Kazakçada “gözü tamamen görmeyen” biri için *kör soqır* denir. Gözde bulunan kör noktaya *soqır dak* adı verilir. Ayrıca İnsan vücudunda buluna kör bağırsağa *soqır işek* adı verilir. Görme yetisini kaybetmek, kör olmak anlamında kullanılan fiil ise Kazakçada *soqırayuv* fiilidir. *Soqır* sözcüğünün asıl anlamı dışında Kazakçada birçok ifadede soyut anlamda kullanıldığı görülür. *Soqır sezim* “kör duygu”, *soqır senim* “batıl inanç”, *soqır şam* “kör ışık”, *soqır nükte* “kör nokta” gibi. Ayrıca kimi atasözü ve deyimlerde de geçer: *Şın jıylasa soqır közden jas şıgadı*

“Gerçekten ağlasa, kör közden yaş akar”; *soqırdıñ tilegeni eki közi* “körün istediği iki göz” gibi.

4.3.2. Sağırılıkla İlgili Sözcükler

- **sağır**

< *sañır* “tek kulaklı” (TDES, 347) bkz. *sıñar* (ED, 840b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *sağır*, *sanğır* “sağır, işitmeyen” (Caferoğlu, 1931, 85-86) TA-, BM-, TZ *sağır*, *sanğrav* “sağır” (Atalay, 1945, 231), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME *sağır* “sağır” (Yüce, 1988, 171), NF *sağır* “sağır” (Ata, 1998, 356), KE *sağır* “sağır” (Ata, 1997, 531), **Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *sañırav* “sağır, vurdumduymaz, umursamaz, gamsız” (Koç, 2012, 548) *sañırav* “sağır” (Oraltay, Yüce, 1984, 235) *sañırav* “sağır” (QTTS, 245) *sañırav* “kulağı işitmeyen, sağır” (QETS, 658) *sañırav* “insanın işitme kabiliyetinin bozukluğu ya da hiç işitmemesi” (QUE, 550).

Eski Türkçede *sağır* sözcüğüne rastlanmaz. *Sağır* Kıpçak Türkçesi metinlerinden itibaren karşımıza çıkar. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *sağır*, *sanğrav* biçimleriyle yer alır. Hasan Eren sözcüğün yerel ağızlarda *sañır* olarak geçtiğini söyler. Eski ve yeni diyalektlerde tek anlamında kullanılan *sañar~ sıñar*’dan çıktığını ve bu verilere *sağır* (*sañır*<*sañar*)’ın “tek kulaklı” yani “sağır” anlamına gelen *sañır kulaklı* (*sañar kulaklı*<*sañar kulaklı*) adından çıktığını ve bu adın doğal bir elips sonunda Türkçede *sağır* (<*sañır*) biçimini aldığını belirtir. Ayrıca, Çağdaş diyalektlerin bir bölümünde *sañrav* biçiminin göze çarptığını söyler (TDES, 347). Derleme sözlüğünde *sañrau* “sağır” biçiminin geçmesi ilgi çekicidir (DS X, 3538).

Kazakçada *sañırav* sözcüğünden türemiş fiil *sañıravlanuv* “sağır olmak” anlamına gelir. Tıpta *sañıravlanıp qaluv* “sağır olmak” ağır hastalık olarak geçer. Ayrıca Kazakçada *sañıravğa salem bersen*, <<*atañnıñ bası*>> *der* şeklinde bir söyleyiş vardır (QETS, 658).

4.3.3. Dilsizlik ve Kekemelik İlgili Sözcükler

- **beltek**

< Tü. *bert-ek* “dilini dişlerinin arasına alır gibi konuşan” (TDES, 329).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *beltek* “peltek, kekeme” (Caferoğlu, 1931, 17), TA-, BM-, TZ *peltek* “peltek” (Atalay, 1945, 229), KK-, DM-, GT-, İM *biltek* “peltek, kekeme” (Toparlı, 1992, 509).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *peltek* “traulus, balbus” *pelteklik* “balbuties” kekeme (Meninski I, 1680, 874)

Çağdaş: Kzk.-

Hasan Eren sözcüğü Türkçe *bert-* (<*pert-*) “burkulmak” fiil kökünden- (e)k ekiyle yapıldığını düşünür: *bert-* +-(e)k> **bertek*> **beltek*> *peltek*. Tatarcada *birtek*, *biltek* biçimlerinin olduğunu, *birtek* biçiminin Türkçe *peltek* biçimi gibi bir takım ara duraklardan geçtiğine tanık olduğunu belirtir (TDES, 329).

Bir diğer görüşte Seyfullah Türkmen; sözcüğü <*Tü. pel-te-k*: isim kökü (ses yansımali kök)- isimden fiil yapım eki- fiilden isim yapım eki “s, z gibi sesleri çıkaramayan kimse” şeklinde açıkladıktan sonra, “bizce *peltek* sözcüğü bazı sesleri çıkaramayan kişilerin sözcük başında “pe, pe, pe” seslerini tekrarlamalarından kaynaklanmaktadır. Baştaki pek kısmı ses yansımasından doğmuştur. Buradan *pelte-* biçiminde bir fiil ve oradan da *peltek* ismi oluşmuştur.” şeklinde açıklar (Türkmen, 2006a, 258).

Bu çalışmada Hasan Eren’in görüşü esas alınmıştır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *beltek*, *biltek*, *peltek* biçimleriyle görülen sözcük Kazakçada tespit edilememiştir. Bugün Kazakçada “kekeme, peltek” anlamını karşılayan *kekeş*, *tutuqpa* ve *saqav* (Koç, 2014, 357) sözcükleri kullanılmaktadır.

• kekere

< *kekere* “kekeme”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *kekere* “kekeme” (Atalay, 1945, 190), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT *kekere* “develerin yediği acı bir birki” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 700), Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *kekere* “acerbus, immaturus, ftipticus” ekşi, keskin (tat); *kekereklik* “acerbitas” ekşilik (Meninski III, 1680, 3985).

Çağdaş: Kzk. -

Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden TZ’de *kekre* “kekeme” olarak geçen sözcük DLT’te kaydedilen *kekre* “develerin yediği acı bitki” kaydıyla ilişkili olmalıdır. Sözcüğün ayrıca Osmanlı sahasında da “acı ve ekşi” kullanımının olması sözcüğün Türk dilinde bu anlamda kullanıldığı ihtimalini güçlendirir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde karşımıza çıkan *kekre* “kekeme” sözcüğü ekşi ya da acı bir şey yedikten sonra ağızda oluşan histen dolayı kekemelik ile ilişkilendirilmiş olabilir. Ayrıca sözcük Anadolu sahasında *kekre* “yaprakları acı olan bileşikgillerden bir çeşit yaban otu” (DS VIII, 2724) kaydıyla geçer.

Kazakçada da “kekeme, pelték “kavramları *kekeş*, *tutıqpa* ve *saqav* (Koç, 2014, 357) sözcükleri ile karşılanır.

• kekegülik

< *kek-e-gü+lik* “kekemelik”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *kekegülik* “kekemelik” (İzbudak, 1936, 28).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Kıpçak CC-, Osm. *gegeç*, *kekeç* “balbus” kekeme; *kekegi* “lingua hesitans” kekeme, duraklayarak konuşan (Meninski III, 1680, 3985).

Çağdaş: Kzk. *kekeş* “keke, kekemelik, kekeç” (Koç, 2012, 261) *kekeş* “kekeme” (Oraltay, Yüce, 1984, 126) *kekeş* “kekeme, kekeç” (QTTS, 282) *kekeş* “bazı sesleri doğru çıkaramayan, kekeleyen, kekeme.” ayrıca *kekeştik* “konuşma biçiminin bozulması, bazı sesler ve heceleri söylediğinde ya da onları tekrarladığında istem dışı duraksamak” (QUE, 477).

Seyfullah Türkmen sözcüğün tahlilini şu şekilde yapar; *kek-* yansıma isim köküne, *-e* isimden fiil yapım eki ve *-gü* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Sözcüğün kökeniyle ilgili olarak “*kekegü* ‘nün yansımalı bir sözcük olduğu anlaşılıyor. Konuşma bozukluğu olan insanların sözcük başındaki heceleri birkaç kez tekrar ettiği görülmektedir. Bugün *kekegü* yerine *kekeme* biçimi kullanılıyor. Her iki biçimin de yansımadan türediğini dikkat etmek gerekir” der

(Türkmen, 2006a, 226). *Kekegülik* biçimi de sözcüğe +*lık* isimden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur.

Sözcük Anadolu ağızlarında *kekeş*, *kekeş*, *kekevi*, *kekez*, *kehec*, *keheç*, *keke*, *kekecen* biçimleriyle geçmektedir (DS VIII, 2722).

Kazakçada *kekeş* sözcüğünde türemiş diğer biçimler şunlardır; *kekeştev* “biraz kekeme”, *kekešteniv* “kekelemek” *kekeştendüriv* “kekemeleştirmek” *kekeştik* “kekemelik”. Kazakçada *kekeş* dışında “kekeme” anlamına gelen *tutıqpa* sözcüğü kullanılır (Koç, 2014, 261).

- **saqav**

< *Mo. saqağu* “kekeme” (Räsänen, 1969, 396)

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *saqav* “kekeme” (Atalay, 1945, 231), KK-, DM-, GT-, İM-,

Tarihî: **KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC** *saqav* <*Mo. sahaqu* “peltek konuşan, pepe, kekeme” (Argunşah, 2015, 804), **Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-**

Çağdaş: **Kzk.** *saqav* “peltek” (Koç, 2012, 542) *saqav* “dilsiz, konuşurken iyi telaffuz edemeyen kimse; dilinin altında sivilce çıkmak suretiyle kendini ortaya koyan yılık hastalığı” (Oraltay, Yüce, 1984, 231) *saqav* “konuşamayan ve duyamayan özürlü kimse” (QTAS, 574), *saqav* “dili kusurlu olan kimse; dilin altı ve boğaz şişerek ortaya çıkan yılık hastalığı” (QTTS, 236-237).

Kazakça Ağızlar Sözlüğünde Semey, Abay, Şubartav avdanı, Doğu Kazakistan, Bol’şenarım avdanında konuşulan ağızlarda *saqav* sözcüğünün kullanıldığı bilgisi verilmiştir (QTAS, 574). Kazakçada *saqav* kökünden türemiş; *saqavlanuv* “peltekleşmek” *saqavlık* “pelteklik” (Koç, 2012, 542) biçimleri bulunur.

ESTY’de *saqav* için “kekeme, dilsiz, akılsız” tanımlamaları yapılmıştır. Sözcüğün kökeninin Türkçedeki *sakinmak* “sakınmak, çekinmek” **sakanaklamak* sözcükleriyle bağlantılı olabileceğini ve **sak* köküne dayandırmanın mümkün olduğu bilgisi verilmiştir (ESTY VII, 172).

Räsänen, *saqağu* “nazvaniye kakoy to bolezniy” bazı hastalıkların adı şeklinde tanımlama verdiği sözcük için Çağatayca, Kazan Tatarcası ve Kazakçada “stumm”

sessiz olarak geçtiğini kaydeder. Türkmencede “nemoy” aptal, yine Kazakçada “Geschwulst unter der Kehle des Füllens” boğazın altında yumru olarak bilgi verir. (Räsänen, 1969, 396)

Sözcüğün kökeni için Moğolcaya bakıldığında *sağağ* sözcüğünün karşılığı olarak “ruam hastalığı, sakağı, hayvan nezlesi” verilir (Lessing, 2003, 1052). Bu tanıma bakıldığında Kıpçak Türkçesinde Moğolca kökenli olarak geçen *sakav*, *sahav* sözcükleriyle *sakağı* sözcüğüyle ilişkili olduğu düşünülen ve Moğolcada *sağağ* şeklinde geçen sözcüğünün karışmış olması muhtemeldir (Moldaliev, 2010, 216). Hasan Eren de sözlüğünde *sakağı* sözcüğü için “özellikle atlarda görülen ölümcül bir hastalık, ruam” tanımını verir. Moğolca *sağağ* sözcüğünden geldiği fikrinin düşündürücü olduğunu söyler (TDES, 320). Derleme Sözlüğünde de *sakav*, *sağavu* “hayvan nezlesi” olarak geçer (DS X, 3518).

Tarihî sahada sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tespit edilen ve Moğolca olarak kaydedilen *sakav*, *sahav* sözcüğün kökeniyle ilgili bilgilere bakıldığında belirsizlikler görülür. Sözcüğün Kazakçada ve diğer çağdaş Türk dillerinde de Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi “kekeme” anlamıyla yaşadığı göz önüne alındığında bahsi geçen Moğolca kökenle ilişkili olmayabilir. Ancak Kazakçada *saqav*, Moğolca sözlüklerde *sağağ* “at hastalığı” olarak verilen tanımlama ile de yer almaktadır.

- **tilsiz**

< *til*+*siz* “dilsiz”

Memlûk-Kıpçak: Kİ *tilsiz* “dilsiz” (Caferoğlu, 1931, 103), TA-, BM-, TZ *tilsiz* “dilsiz” (Atalay, 1945, 258), KK-, DM-, GT-, İM- KFT *tilsüz* “dilsiz” (Ağar 1989, 1073), MS *dilsüz* “konuşamayan, dilsiz” (Toparlı, 1987, 46).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE *tilsiz* “dilsiz, konuşamayan” (Ata, 1997, 636), Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *dilsiz olmak* “susmak sükût etmek, ses çıkarmamak” (TS II, 1158).

Çağdaş: Kzk. *tilsiz* “dilsiz, konuşamayan” (Koç, 2012, 675) *tilsiz* “Ses çıkarmayan, sessiz” (QETS, 620).

Sözcük *til* (ED, 489b) isim köküne yokluk bildiren *-süz* ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Türk dilinde Harezmi döneminden itibaren tarihî Türk dili alanında ve Kazakçada sözcük tespit edilir.

4.3.4. Vücut Sakatlıklarıyla ilgili Sözcükler

• **aḳsaḳ**

< E.Tü. *aksa-k* “topal” (ED, 95b; DTS, 49-71; Erdal I, 1991, 227).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *aḳsaḳ* “topal” (Caferoğlu, 1931, 5), TA-, BM-, TZ *aḳsaḳ* “topal” (Atalay, 1945, 137), KK *aḳsaḳ* “aksak, topal” (Toparlı, 1999, 32), DM-, GT-, İM *aḳsaḳ* “aksak, topal” (Toparlı, 1992, 499), KFT *aḳsaḳ* “aksak, aksayan” (Ağar, 1989, 938).

Tarihî: KökTü. Uyg. *axsa:k* “lame” (ED, 95b), **Karahanlı** DLT *axsaḳ* “topal, topal” *axsaḳ buhsaḳ* “topal ve çolak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 119), KB *aḳsaḳ* “aksak, topal” (Arat, 1979, 14), **Harezmi** ME-, NF-, KE *aḳsaḳ*, *aḳsaḳ* “aksak, topal” (Ata, 1997, 13-15), **Kıpçak** CC *aḳsaḳ* “aksak, topal” (Argunşah, 2015, 416), **Altın Ordu** HŞ *aḳsaḳ* “kulawy, chromy” (Zajaczkowski, 1961, 10), AOYarlık-, **Osm.** *aḳsaḳ* “aksak, topal” (TTS I, 57).

Çağdaş: Kzk. *aḳsaḳ* “aksak, topal” (Koç, 2012, 31) *aḳsaḳ* “aksak” (Oraltay, Yüce, 1984, 11) *aḳsaḳ* “ayak parmak kemiği arasında yara çıkması hastalığı” (QTAS, 40) *aḳsaḳ* “ayağı eksik, topal, aksak” (QTTS, 26) *aḳsaḳ* “ayağı eksik, topal” (QETS, 264).

Eski Türkçe’den beri görülen *aḳsaḳ* sözcüğünün *axsa-* fiil köküne *-k* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (ED, 95b).

Kazakçada ayrıca yılmalarda görülen *qara aḳsaḳ* adında bir hastalık vardır (QETS, 24). Kazakça Ağız Sözlüğünde Türkmenistan ve Nebidag şehrinde konuşulan ağızlarda *aḳsaḳ* “ayak parmak kemiği arasında yara çıkması hastalığı” (QTAS, 40) şeklinde kaydedilmesi ilgi çekicidir. Kazakçada *aḳsaḳ* sözcüğünün geçtiği birçok ifade, atasözü ve deyim vardır. *Aḳsaḳ qoyday*, *aḳsaḳ koy koyğa ermeydi*, *aḳsaḳ koy tüsten keyin manğıraydı*, *aḳsaḳtı tınğday ötirikti şınday qıldı* gibi.

• **baymak**

< *baymak* (?) “kıcı, çıkık adam”.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *baymak* “kıcı çıkık adam” (Atalay, 1945, 150), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *maymaq* “paytak, çarpık bacaklı olmak” (Koç, 2012, 428) *maymaq* “devenin hastalığı” (QTAS, 470), *maymaq* “iki ayağını denk basamayan, kısa ayaklı” (QTTS, 121) *maymaq* “ayağı çarpık, çarpık bacaklı; paytak yürüyen, çarpık ayaklı” (QETS, 9-10).

Kazakçada *maymaq* sözcüğünden türemiş şu biçimler bulunur; *maymaqtav* “biraz paytak, bacakları çarpıkça”, *maymaqtıq* “paytaklık” (Koç, 2012, 428). Kazak Ağız Sözlüğünde Kazakçanın Şu, Jambul ve Moyıñqum avdanında konuşulan ağızlarında *maymaq* “devenin hastalığı” olarak görülür. Ayrıca “ayağının bilek boğumu içe ya da dışa dönük deve yavrusu” için, *maymaq bota* denildiği kaydedilir (QTAS, 470). Ayrıca Kazakçada *ayağı maymaq tarttı* “cesaretsizce, yavaşça hareket etti”, *maymaq bastı* “çarpık yürüdü” (QETS, 10) şeklinde kullanımlar vardır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde TZ’de “kıcı çıkık adam” tanımıyla geçen sözcüğe Türk dilinin diğer sahalarında rastlanmaz. Kazakçada sözcüğün hemen hemen yakın bir anlamla “çarpık, paytak bacaklı” şeklinde ve Kazakçanın fonetiğine uymuş aynı sözcük olarak geçmesi ilgi çekicidir. Kazakçada sözcüğün bu anlamı yanında ikinci bir anlamı olan “develerde görülen bir hastalık” anlamı da vardır. Sözcüğün her iki anlamının da bir kusur bildirdiği görülür. Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki anlamına bakıldığında kalça kısmında sakatlık olan birinin bacaklarının eğri olması ve çarpık basarak yürümesi mümkündür. Dolayısıyla sözcüğün burada ifade ettiği anlam “eğri, çarpık yürümek” de olabilir. Kazakçada “develerde görülen bir hastalık” olarak da kullanılması bu bağlamda sözcüğün anlam genişlemesine uğradığını da gösterir. Sözcük ayrıca Kırgızcada *baymak* “atın ayağının dizden aşağı kısmı” (Yudahin, 1985, 97) şeklinde görülür. Türkiye Türkçesi Ağızlarında da *baymak* “ayakları eğri olarak doğan keçi yavrusu” şeklinde kaydedilmiştir (DS II, 583).

• **biçel**

< *beçel* “kötürüm” (ED, 295a; DTS, 90).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *biçel* “kötürüm adam, at vesaire.” (Caferoğlu, 1931, 18), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT *bêçel* “bızırı geniş kadın; hadım edilmiş erkek, iğdiş edilmiş at ve bütün hayvanlar” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 579), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *beçel* “kalçası kırık, topal, sakat” (Argunşah, 2015, 656) **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. meşel “raşitizm” (Koç, 2012, 449) *meşeldik* “raşitik” *meşel* “geç yürüyen çocukların oturmaktan karınlarının büyümesi hali” (Oraltay, Yüce, 1984, 192) *meşel* “Organizmada kireç tuzlarının yetersizliğinden dolayı kemiklerin doğru bir şekilde gelişmeyip karnın dışa doğru büyüyüp yerinde duramayacak hale getiren çocuk hastalığı” (QTTS, 141) *meşel* “insan vücudunda kireç tuzunun yetersizliğinden dolayı kemiklerin doğru büyümemesinden kaynaklı ağrı, rahit” (QETS, 219).

Clauson *beçel* sözcüğü için şunları kaydetmiştir; DLT’te *beçel* “bızırı geniş kadın; hadım edilmiş erkek, iğdiş edilmiş at ve bütün hayvanlar”, Kıpçak Türkçesinde Kİ’te *bıçal* “kötürüm adam, at vesaire” geçen tanımlamaları ile kaydedilen sözcüğün iki farklı anlamının arasında bağlantı kurmanın zor olduğunu belki de Kaşgarlı’da sözcüğün ünlüyle işaretlenmediğini ve iki sözcük arasında telaffuz farkı olabileceğini belirtir (ED, 295a). Bu açıklamadan hareketle DLT ve Kİ’ de kaydedilen *beçel* ve *biçel* sözcükleri iki ayrı sözcük olduğu düşünülebilir. Sözcüğün kökeniyle ilgili Moldalieva; *beçel* sözcüğünün Moğolca “zayıf, güçsüz, çürük, sakat” anlamındaki *möçil* (Lessing, 2003, 851) sözcüğüyle ilişkili olabileceğini öne sürer. (Moldalieva, 2010, 149). Hasan Eren *beçel* sözcüğü için “çolak, topal” tanımlamalarını verir. Sözcüğün yerel ağızlarda *beçal*, *peçal*, *peçel* biçimleriyle kaydedildiği bilgisini verir (TDES, 46).

Kazak Milli Ansiklopedisinde *meşel* hastalığıyla ilgili oldukça geniş bilgi vardır. Çocukların meşel hastalığına yakalanmaması için doğduğundan itibaren D vitamininden yetersiz bırakılmaması gerektiği ve hastalığa engel olmanın en önemli şartının, çocuğu 1-2 yaşa kadar en azından 6 aya kadar anne sütüyle emzirmek ve de sarı renkli sebze ve meyvelerin özünü yedirmek olduğu kaydedilir (QUE, 499). Kazakçada çocukların meşel hastalığına yakalanması durumunda *meşeldenip jüre*

almaytın boluv “meşel olup yürüyememek” ifadesi kullanılır. Meşel hastalığına yakalanmak *meşeldik* sözcüğüyle ifade edilir (QETS, 219).

Memlûk-Kıpçak sahası da dâhil olmak üzere Orta Türkçe döneminden itibaren tarihî Türk dili alanında sakatlığa işaret edilen bir sözcük olarak “kötürüm” anlamında tespit edil *biçel*, “kötürüm”, DLT’te çok farklı bir anlamla görülür. İki sözcük arasında anlam ilişkisi kurmak güç olmakla birlikte her ikisi de aynı sözcük olmalıdır.

- **bertük**

< *bert-ik* “yerinden oynayan organ” (TETTL II, 321; *bert-* DTS, 96).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *bertük* “yerinden oynayan organ” (Caferoğlu, 1931, 17), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, fakat bkz. *bert* – “to injure, hurt” yaralamak (ED, 358b), **Karahanlı** DLT-, fakat bkz. *bert-* “bertmek, yaralamak, kırık görülmeyecek şekilde kırmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 583), **Harezmi** ME *bertük* “bere, kırık, çıkık” (Yüce, 1988, 101)-, NF-, KE *bertük* “kırık, çıkık, yara, bere” (Ata, 1997 ,96), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** – fakat bkz. *bertin-* “burkulup, incinmek” (TTS I, 523)

Çağdaş: Kzk. *mertik* “burkulmak, kemiğin çatlaması ya da kırılması” (Oraltay, Yüce, 1984, 199); *mertik* “kemiğin eklemının kayan ya da kırılan yeri” (QTTS, 140), *mertik* “bir yeri kırılmak, incinmek, çıkmak, sakatlanmak” (QETS, 203), ayrıca bkz. *mertik-* “sakatlanmak” (Koç, 2012, 448).

Kazakçada, *mertik* olan kişiye özel hazırlanan yemeğe *mertik as* adı verilir. Yaralanan, bir yeri kırılan, zara gören kişiye de *mertikti* adı verilir. Bir yerini kırdırmak, sakat bıraktırmak da *mertiktirüv* ifadesi ile karşılanır (QETS, 203).

Sözcüğün Eski Türkçe *bert-* fiiline – (I)k fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluştuğu bilinir (Erdal, 1991, 230). Birçok Türk dilinde aynı anlamdan kullanılmaya devam eder. Kazakçada asıl anlamı “bir yeri kırılmak, incinmek” dışında *mertik* olan kişiye yapılan yemeğe *mertik as* adı verilmesi ilgi çekicidir.

• **bügrü**

< Tü. *bük-ür-i* “eğir, bükülmüş, kambur” (TETTL I, 404; ED, 328b; DTS, 132).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *bükrü* “kambur” (Caferoğlu, 1931, 24), TA-, BM-, TZ *bügrü, bükri* “kambur” (Atalay, 1945, 159) KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT *bükri* “nesne ve insan için kambur” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 606), **Harezmi** ME *bükri* “büğrü, bükülmüş” (Yüce, 1988, 108), NF-, KE *bügrü* “eğri, eğik, kambur” (Ata, 1997, 147), **Kıpçak** CC *bükrü* “eğri, büğrü” (Argunşah, 2015, 452-677), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Çağ.** *bükür* “gorbatıy” (Fazılov, 1966, 288), **Osm.** *büğrü* “kambur, tümsek, eğik *büğrüce* “kanburcağız” (TS I, 737-738).

Çağdaş: Kzk. *bükir* “kambur” (Koç, 2012, 113), *bükir* “kambur” (Oraltay, Yüce, 1984,55) *bükir* “biraz kamburca, kambur” (QTTS, 137) *bükir* “şekli düz olmayan; beli kambur.” (QETS, 44), *bükir* “omurga kemiğinin (gövde bölümünün) tepe şeklinde eğilmesi” (QUE, 482).

Clauson *bükri* sözcüğünün muhtemelen *bük-* fiilinin ettirgen biçimi olan **bükür-* fiilinden türemiş olabileceğini belirtir (ED, 328b).

Sözcük Anadolu Ağzlarında da *bükrü* “kambur” anlamıyla kaydedilir. Sözcük çeşitli ses değişimleri ile farklı bölgelerde yaşamaktadır (DS II, 818).

Kazakçada aynı anlamla yaşayan *bükir* sözcüğünün yan biçimleri de dilde mevcuttur: Fiil biçimi *bükireyüv* “kamburlaşmak, beli bükülmek” şeklindedir. Ayrıca *bükirendev, bükşendev* “belini eğerek kambur şekilde yürümek” biçiminde türemiş şekiller de görülür (Koç, 2012, 113). Kazakçada “kamburluk” ifade etmek için *büküş* terimi de kullanılır (QTTS, 137). Boyun yapısı itibarıyla kamburca olmasına *bükirsımaq* denir (QETS, 44). Kazakçanın Jambul ve Şu bölgesinde konuşulan ağzılarda sırtı biraz kabarık olan atlar için *bükireş at ifadesi* kullanılır (QTAS, 163). Kazakçada *bükir jatıp şükir turdı* diye bir deyim vardır. “Söyleneni iki etmemek, her şeyi yerine getirmek” anlamına gelir.

• **kötrem**

< Tü. *kötür-üm* “kötürüm (ED, 705a; DTS ,320).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM *kötrem* “kötürüm, eli, ayağı tutmayan” (Toparlı, 1992, 558).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. kötrüm “a bench on which one sits” (ED, 705a), **Karahanlı** DLT *kötrüm* “üzerinde oturlan seki” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 742), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC *kötürem* “zayıf, cılız, çelimsiz”, (Argunşah, 2015, 762) **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. köterem “çok zayıf, cılız, sıksa; yorgun, bıkkın, bezgin” (Koç,2012, 296) *köterem* “kötürüm” (Oraltay, Yüce, 1984, 141) *köterem* “ayağıyla dik duramayan, kemiği görünen zayıf kimse” (QTTS, 318) *köterem* “zayıf, ayağının üstüne güçlkle basabilen hayvan; yorulup bitkin düşen, gücü kalmayan” (QETS, 383).

Clauson sözcüğünün kökünü *kötür-* “yerden yükselmek” fiiline dayandırmıştır. (ED, 705a) Sözcük *kötür-* fiiline *-üm* fiilden isim yapım eki eklenerek oluşmuştur. Seyfullah Türkmen çalışmasında sözcük için; *kötürüm* sözcüğünün kökünün *köti-* “yükselmek, kalkmak, çıkmak, binmek” (Caferoğlu, 1968, 18) olması gerektiğini, *köti-* kökünden *-r* ile fiilden fiil daha sonra da *-(ü)m* ile fiilden isim yapıldığını söyler. Ayrıca *kötürüm* sözcüğünün çıkış anlamının Kâşgarlı’nın belirttiği gibi “üzerinde oturlan kereveti sedir” şeklinde olduğunu ve sözcüğün “yatalak, yerinden kalkamayan” anlamının daha sonra oluştuğunu belirtir. Çünkü yatalak olan insan kerevet ve sedire mahkumdur. Eski Anadolu Türkçesinde *kötürüm* yanında *kötürümlük* biçiminin de olması bunu gösterir şeklinde açıklamıştır (Türkmen, 2006a, 231).

Kazakçada *köterem* “zayıf, sıksa, kötürüm” anlamıyla birlikte daha çok hayvanlarda görülen bir hastalık olarak karşımıza çıkar. Çoğunlukla sığırlarda, keçilerde ve develerde görülür. *Köterem* olunca hayvanın ayakta durması zorlaşır. Sonrasında ise ayağa kalkamaz. Bu hastalığa yakalanmamak için hayvan, aç bırakılmamalı, hastalıktan ve zehirlenmeden korunmalı. Eğer tam zamanında tedavi edilirse hayvanı hastalıktan kurtarmak mümkündür (QUE, 53). Ayrıca Kazakçada *köterem* sözcüğünden türemiş; *köretemdik* “zayıflık, sıksalık” *köteremdey* “kötürüme

benzeyen” (Koç, 2014 296) sözcükleri bulunur. Ayrıca *köteremge aynaldırdı* “yordu, takatsiz bıraktı” anlamına gelen söyleyiş vardır (QETS, 383).

• **sınık**

< E.Tü. *sın-ık* “kırık, kırılmış” (ED, 837b; DTS, 504).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *sınuk* “sınık, kırık, bozuk” (Caferoğlu, 1931, 91), TA *sınuk* “kırık” (Toparlı, 2000, 137), BM-, TZ *sınuk* “kırılmış” (Atalay, 1945, 237), KK-, DM-, GT *sınuk* “kırık” (Karamanlıoğlu, 1989, 357)-, İM *sınuk* “kırık” (Toparlı, 1992, 591)

Tarihî: KökTü. Uyg. *sınık* (*sı:nuk*) “broken” (ED, 837b), **Karahanlı DLT** *sınuğ* “kırık”, *sınuk* “Oğuzcada kırık” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 820), KB *sınuk* “kırılmış, kırık” (Arat, 1979, 397), **Harezmi** ME-, NF *sınuk* “kırık” (Ata, 1998, 372), KE *sıduk*, *sınuk* “kırık” (Ata, 1997, 372) **Kıpçak** CC *sınık*, *sınuk* “kırılmış, kırık” (Argunşah, 2015, 553-813), **Altın Ordu** HŞ *sınuk* “zlaman; pokorny” (Zajaczkowski, 1961, 165), AOYarlık-, **Osm.** *sınık*, *sınuk* “kırık” (TS IV, 3541).

Çağdaş: Kzk. *sınıq* “kırık, sınık” (Koç 2012, 589) *sınıq* “kırık, kırılmış” (Oraltay, Yüce, 1984, 253) *sınık* “parçalanmış, kırılmış, yarılmış; bir şeyin kırılan yeri” (QTTS, 303) *sınıq* “insanın ve hayvanın kemik bütünlüğünün bozulması, kırılan, parçalanmış berelenen yeri; bir şeyin parçalanmış, kırılan, bölünen yeri” (QETS, 522), *sınıq* “kemik bütünlüğünün bozulması” (QUE, 135).

Clauson sözcüğün kökünü *sın-* fiiline dayandırarak başlangıçta fiziksel anlamda “kırılmış” daha sonraları ise mecazi anlamda “yenilmiş, ruhsal anlamda yıkılmış” anlamlarına geldiğini söyler. Sözcüğün tüm modern Türk dillerinde *sınık* olarak mevcut olduğunu, Güney Doğu Türk dillerinde *sunuk* şeklinde geçtiğini belirtir (ED, 837b). Derleme Sözlüğünde *sınık* “kırık, çıkık” şeklinde kaydedilir (DS X, 3611).

Kazak halk hekimliğinde *sınıq* tedavi etmek ve *sınıqşılıq* önem taşımaktadır. İnsanın ya da hayvanın çıkan eklemi ve kırılan kemiğini eliyle yerine koyabilen kişilere *sınıqşısı* adı verilir. Bunun için ayrıca *otaşı* tabiri de kullanılır (QTTS, 303). *Sınıqşısı* kemiğin çıkan ya da kırılan yerini koyunun kuyruk yağı ya da yilkının yağıyla sıvazlayarak kırığı yerine oturtur. *Sınıq* tedavi edebilme mesleğine de *sınıqşılıq* adı verilir. *Sınıqşılıq* bir hüner, yetenek olarak görülür (QETS, 522). *Sınıq* tedavisiyle ilgili ayrıca şu bilgiler verilir. *Sınıqşısı* kuyruk yağı ya da yilkı yağıyla tedaviyi yapar. Ondan

sonra tuzlu suya daldırılmış bezle, devenin şudası (şuda: devenin hörgücünde, boynunun altında ve ensesinde olan uzun tüyler) ile sarılıp sırtından keçe ile sıkıca bağlanır. Kırık yer iyileştikçe, gün aşırı tuzlu ılık su damlar (QUE, 135).

• şolak

< E.Tü. *çol-ak* “eli veya kolu sakat olan” (ED, 419b; DTS, 153).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *şolak* “çolak” (Atalay, 1945, 248), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *çoluk* (*çolok*) “crippled, lame” (ED, 419-420), **DLT** *çolak* “çolak, sakat adam” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 657), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *çolak* “manû mutilus, mancus” bir kolu kesin (Meninski I, 1680, 1684).

Çağdaş: Kzk. *şolaq* “çolak; uzun olmayan, kısa” (Koç, 2012, 746) *şolaq* “çolak” (Oraltay, Yüce, 1984, 313) *şolaq* “kısa, uzun olmayan” (QTTS, 491) *şolaq* “kol ya da ayağın sakatlığı, sakatlık; kısa, uzun olmayan” (QETS, 392).

Hasan Eren sözcüğün; Türkçe *çol-* “sakatlanmak” kökünden geldiğini belirtir. Türkçe *çol-* kökünün yalnızca Uygurca metinlerde kaydedildiği bilgisini verir (TDES, 97). DTS’de *çoluk* sözcüğünün *aksak çoluk* biçiminde Uygur Maniheist metinlerde geçtiği kaydedilmiştir (DTS, 153). Clauson’a göre de sözcük **çol-* fiilinden türemiştir (ED, 420a).

Memlûk-Kıpçak sahasında sadece TZ’de tespit edilen sözcük bu eserde *ç-> ş-* değişimine uğramış *şolak* (<*çolak*) biçimiyle geçer ki bu özellik bugün Kazakça başta olmak üzere çağdaş sahada özellikle Kıpçak grubu için sistem dahilindedir. Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde her durumda Ortay Türkçe sözcük başı ve sözcük içi /ç/ sesi sistemli bir biçimde /ş/ sesine dönmektedir (Özyetgin, 2001, 102-103).

Kazakça *şolaq* yanında sözcüğün diğer türevleri de yaşamaktadır: Kazakçada “sakatlanmak” fiili için *şolaktav* kullanılır. Sakatlık için ise *şolaqtıq* denir. Bunun dışında Kazakçada “küçülen, kısa gelen kıyafet” gibi şeyler için de *şolaq* kullanılır. *Şolaq jeñ* “kısa kollu yelek”, *şolaq ton* “kısa kürk” gibi. Ayrıca kimi ifadelerde kısa kesmek, uzun tutmamak anlamında *şolaq qayırdı* denir. Ömrün kısalığına vurgu yapmak için *şolaq dñniye* denir (QETS, 392).

- **yağmaç**

< *yağmaç* (?) “kötürüm”

Memlûk-Kıpçak: Kİ *yağmaç* “kötürüm” (Caferoğlu, 1931, 119), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. –

Çağdaş: Kzk.-

Sözcük tarihî Türk dili alanında tek veri (hapaks) bir unsur olarak Memlûk-Kıpçak sahasında *Kitābu'l-İdrāk'te* geçmektedir. Türk dilinin diğer tarihî alanlarında ve modern Türk dillerinde tanıklanamamıştır. Ancak Anadolu sahasında tespit edilen *yakma*, *yakacak*, *yakmaca* “şarbon hastalığı” (DS XI, 4130), Kİ’te geçen *yağmaç* “kötürüm” sözcüğü arasında ilişki kurmak mümkündür. Hastalığın vücutta bıraktığı etki kötürümlük olarak tanımlanmış olabilir.

4.3.5. Diğer Kusurlar

- **bazuk**

< *bazuk* (?)

Memlûk-Kıpçak: Kİ *bazuk* “şişman adam” (Caferoğlu, 1931, 16), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM *bazık* “kaba, iri; kötü huylu” (Toparlı, 2018, 75), GT-, İM, *bazık* “fena, kötü” (Toparlı, 1992, 508), BV *bazuk* “şişman adam” (Ağar, 1986, 137).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk.-.

Sözcük sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde BV ve Kİ’ de geçmektedir. Türk dilinin diğer dönemlerinde tespit edilememiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında *bazuk* “kol ve bacaklardaki kaslar (hayvanlarda)” (DS I, 473) şeklinde mevcuttur.

Kazakçada mevcut olmayan sözcükle aynı anlamda *semiz*, *tolıq* (Koç, 2014, 540) sözcükleri geçer.

• keşel

< keşel?

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *keşel* “saçı dökülmüş” (Atalay, 1945, 196), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü., Uyg., Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. –

Çağdaş: Kzk.-

Tarihî Türk dili alanında tek veri olarak sadece TZ’de geçen sözcük herhangi bir sahada tanıklanamamıştır. Kazakçada sözcük geçmezken “saçı olmayan, kel” anlamında *taz* (Koç, 2014, 357) sözcüğü kullanılır.

• kısr

< Tü. *kıs-ır* “kısr” (ED, 668b).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *kısır* “kısr, hamilenin zıddı, hiç doğurmaz kimse” (Caferoğlu, 1931, 96), TA *kısır kısrak* “kısr kısrak” (Toparlı, 2000, 118), BM-, TZ *kısır* “kısr” (Atalay, 1945, 199), KK-, DM-, GT-, İM-,

Tarihî: KökTü. Uyg. ED *kısır* “sterile, barren” (ED, 668b), Karahanlı DLT *kısır* “kısr kadın veya kısr hayvan” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 715), Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *kısır* “kısr” (Koç, 2012, 367) *kısır* “kısr” (Oraltay, Yüce, 1984, 188) *kısır* “yavrulamayan, kısr (hayvan)” (QTTS, 111) *kısır* “kısr (hayvan)” (QETS, 637).

Kısır sözcüğünün kökeniyle ilgili şu görüşler vardır: Clauson *kısır* sözcüğünün *kıs-* fiil kökünden türediğini düşünmektedir (ED, 668b). Hasan Eren, Clauson’un fikrine katılarak *kıs-* fiil kökünden geldiğini belirtir (TDES, 239). Sözcüğün kökeniyle ilgili bir diğer görüş de Ramstedt’e aittir. Sözcüğün Moğolca *küü* “genç erkek” sözcüğüne *-sır* (<*-sır*) “olumsuzluk” ekinin eklenmesiyle oluştuğunu düşünür. (Blagova, 200, 251- 253’den aktaran Moldaliev, 2010, 157) Poppe’de *kız* sözcüğüne *-sız* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu düşünür. Hasan Eren bu görüşün tartışmaya açık olduğunu belirtir (TDES, 239).

Kısır sözcüğü Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Kazakçanın ortak söz varlığında yer almaktadır. Ancak Kazakçada sözcüğün semantik gelişimi biraz farklıdır. Tarihî Kıpçak Türkçesinde *kısır* “kısır, hiç doğurmaz kimse” olarak insana ait bir kusur olarak geçer. Kazakçada ise sözcüğün daha çok hayvanlara ait bir eksiklik olarak geçtiği görülür. Kazakçada *qısır* sözcüğünden türemiş bazı sözcükler şunlardır; *qısır qaluv* “hayvanın çiftleşmemesi”, *qısırav* kısır kalmak (hayvanlar için) *qısıraturv* “kısır bırakmak” (QETS, 637). Ayrıca *qısır* sözcüğünün soyut ifadelerde de kullanıldığı görülür; *qısır engime* “boş, fuzuli laf” (Koç, 2012, 367) gibi.

- **tüvün**

< *tüg-ün* (?)

Memlûk-Kıpçak: Kİ *tüvün* “kısır, doğurmaz kimse” (Caferoğlu, 1931, 110), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC *tüvün* “kısır kadın” (Argunşah, 2015, 859), Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk.-.

Tarihî Türk dili alanında sadece Kİ ve CC’de aynı anlamda tespit edilen sözcük modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır. Anadolu sahasında kaydedilen *tüvmek* “dügümlemek, bağlamak” (DS X, 4016) fiili ile *tüvün* sözcüğü anlamsal olarak ilişkili gözükmektedir. Bu yüzden sözcüğü semantik açıdan *tüg-* “dügümlemek” (ED, 477a) fiil köküyle ilişkilendirmek mümkün olabilir (?)

4.4. Sağlık ile İlgili Fiiller

- **açı-**

< E.Tü. *açı-* “acı çekmek” (ED, 20a-21b; TETTL, 87).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *açı-* “bacakların arası sıcaktan kızararak yanmak” (Atalay, 1945, 135), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *açı-* “to be bitter; to feel pain” (ED, 20a-21b), Karahanlı DLT *açı-* “ekşimek; acımak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 538), KB *açı-* “acımak, ağrımak” (Arat, 1979, 2), Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. *acı-* “eziyet görmek, canı yanmak” (TTS I, 5).

Çağdaş: Kzk. *aşuv* “bir şeyi tadı) ekşimek, bozulmak; acımak, rahatsızlık vermek, sızlamak” (Koç, 2012, 62) *aşuv* “ekmeğin, sütün, kımızın ekşimesi; sancı, sızlamak, ağrı” (QTTS, 61).

Clauson *açı-* fiili için; aslında fiziksel duyu anlamında “acı olmak”, daha sonra ayrıca “ekşi olmak”; oldukça erken zamanlarda da bazı mecazi anlamlar geliştirdiğini en yaygın olanın da “hastalıktan dolayı acılı olmak, bu yüzden insanın acı hissetmesi; başkalarının acısını hissetmek, merhamet duymak” olduğunu söyler. Çoğu dilde asıl anlamı kaybolmuştur (ED, 20a-21b).

Kazakçada sözlüğün tarihî dönemlerde görülen anlamları koruduğu görülür. *aşuv* sözcüğünün “acımak, sızlamak” anlamı *jaranıñ avzı aşıp tur* “yara sızlıyor” şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca; Kazakçada ayrıca *aşuv* fiil kökünden türemiş *aşıtuv* “ekşitmek; acıtmak” (Koç, 2012, 62) fiili vardır.

• **açın-**

< Tü. *açı-n-* “acı duymak” (ED, 29ab; TETTL I, 88).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *açın-* “acınmak, acı duymak” (Atalay, 1945, 135), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, açın- “to feel pain” (ED, 29ab), **Karahanlı** DLT-, **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** –

Çağdaş: Kzk. *aşınuv* “sinirlenmek, öfkelenmek, kızmak” (Koç, 2012, 63)

Clauson *açın-* fiili için şunları kaydetmiştir; *açın-*, *aç-* ve *açı-* fiilinin erken dönem dönüşlü formudur. Bu iki fiil homofondur ve hangisinin daha önce ortaya çıktığını tahmin etmek zordur. Ancak her şey göz önüne alınırsa eski form ortaya çıkar. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde “acı hissetmek” anlamında *awurun-* (*ağırın-* yerine) ve *acın-* vardır. Diğer yandan günümüzde *aç-* fiilinin dönüşlü hali sadece Şorcada *adın-* “ağzını açmak”; *acın-* çeşitli fonetik değişikliklerle “acı hissetmek, öfke, kin, şefkat vb.” anlamlarla tüm modern Türk dillerinde görülür. Bu da *açın-* fiilinin *açı-* fiilinin dönüşlü formu olduğunu açıklar (ED, 29ab).

Türk dilinin tarihî sahalarından sadece Kıpçak Türkçesinde TZ’de tespit edilen *açın-* fiili Kazakçada *aşınuv* olarak görülür. Fiil, Kıpçak Türkçesinden farklı anlamla yaşamaktadır.

• **açıt-**

< E.Tü. *açıt-t-* (ED, 21ab; TETTL I, 88; Erdal, 1991, 760).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *açıt-* “acıtmak, acı vermek” (Atalay, 1945, 135), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: **KökTü.-, Uyg.** *açıt-* “to make (something) bitter, or sour; to cause pain or grief to (someone)” (ED, 21ab), **Karahanlı** DLT *açıt-* “ekşitmek; elem vermek, acıtmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 539), KB *açıt-* “acıtmak, ekşitmek, incitmek” (Arat, 1979, 4), **Harezmi** ME-, NF-, KE *açıt-* “yüz ekşitmek, surat yapmak” (Ata, 1997, 4), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *acıtmak* “incitmek” (TTS I, 7).

Çağdaş: **Kzk.** *aşıtu* “ekşitmek; acıtmak” (Koç, 2012, 62) *aşıtu* “sızlatmak, acıtmak” (QETS, 292).

Clauson *açıt-* fiilini *açı-* fiilinin ettirgen formu olarak kaydetmiştir. “Bir şeyi acı ya da ekşi yapmak” mecazi anlamda da “birinin acı çekmesine ya da kederlenmesine sebep olmak” anlamına geldiğini ve mecazi anlamıyla neredeyse bütün modern Türk dillerinde görüldüğünü söyler. Türk dilinde Uygurca Maniheizt metinlerle birlikte ortaya çıkar. Çağataycada ve Osmanlıcada *acıt-* şeklinde görülür (ED, 21ab).

Eski Türkçeden itibaren Türk dilinde kaydedilen *açıt-* fiili, Memlûk-Kıpçak Türkçesinde sadece TZ’de görülür. Kazakçada da aynı anlam ile yaşamaktadır. *Közin aşıttı* “gözünü acıttı” (QETS, 292) şeklinde kullanılır.

• **ağrı-**

< E.Tü. *ağrı-* “ağrımak, acımak” (ED, 91a; DTS, 22; Erdal, 1991, 585 *ağrı-*; Özyetgin, 2001, 346).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *ağrı-* “ağrımak, acımak” (Caferoğlu, 1931, 2), TA-, BM *ağır-* “ağrımak, acımak”, TZ *ağır-*, *avur-* “ağır olmak, ağrımak” (Atalay, 1945, 136-144), KK-, DM-, GT *ağrı-* “ağrımak, acımak” (Karamanlıoğlu, 1989, 197), İM *ağrı-* “gözü ağrımak, iltihaplanmak” (Toparlı, 1992, 498), BV *ağrı-* “ağrımak” (Ağar, 1986, 106).

Tarihî: KökTü. Uyg. ED *agrı-* / *agru-* “to be, or become, heavy but usually to be in pain, or painful” (ED, 91a), **Karahanlı** DLT *agrı-* “ağrımak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 544), **Harezmi** ME-, NF *agrı-* “ağrımak, sancımak” (Ata, 1998, 105), KE *agrı-* “ağrımak, hasta olmak, acı çekmek, darılmak” (Ata, 1997, 11), **Kıpçak** CC *agrı-*, *agu-* “acı çekmek, ağrımak” (Argunşah, 2015, 416), **Altın Ordu** HŞ *agrı-* “boleć” (Zajączkowski, 1961, 5), AOYarlık **Osm.** *agruk çekmek* “ağır basmak, ağır halde bulunmak” (TS I, 56).

Çağdaş: Kzk. *avıruv* “hastalanmak” (Koç, 2012, 61) *avıruv* “hastalanmak” (Oraltay, Yüce, 1984, 25) *avıruv* “hastalanmak” (QTTS, 59) *avıruv* “hastalanmak, hastalığa yakalanmak” (QETS, 226).

Clauson *agrı-* / *agru-* şeklinde madde başı verdiği fiilin *ağır* sözcüğünden türediğini düşünür. Bazı fonetik değişikliklerle tüm modern Türk dillerinde yaşadığını söyler (ED, 91a).

Kazakçada sözcüğün “ağrımak, sızlamak” anlamından ziyade “hastalanmak” anlamını karşıladığı görülür. Anlam genişlemesine uğradığı söylenebilir. Ayrıca “hastalanmak” anlamında *avırıp qaluv* “hastalanmak” ifadesi de kullanılır. Bunun dışında yine hasta olmayı ifade etmek için, *bası avırıp baltırı sızdadı* “hastalandı, kalbi sıkıştı” kullanımı vardır (Koç, 2012, 61). Sözcüğün asıl anlamının dışında mecazi kullanımları da görülür *janı avırdı* “çok dertlenip, ıstırap çekti”, *işi avırdı* “kırılmak, gücenmek, ıstırap çekmek” *bası avırdı* “keyfi kaçtı, morali bozuldu” (QETS, 226) gibi.

- **ağrit-**

< E.Tü. *agrı-t* “ağritmak” (ED, 92a, Erdal, 1999, 761; Özyetgin, 2001, 346).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *agrıt-* “ağrımak, acımak” (Caferoğlu, 1931, 2) TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT *agrıt-* “ağrımak, acımak” (Karamanlioğlu, 1989, 198), İM *agrıt-* “ağritmak, acıtmak” (Toparlı, 1998, 498).

Tarihî: KökTü. Uyg. ED *agrıt-* “to cause pain (usually physical, less often mental) to someone” (ED, 92a), **Karahanlı** DLT *agrıt-* “ağritmak, acı vermek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 544), **Harezmi** ME *agrıt* “ağritmak” (Yüce, 1988, 84), NF-, KE *agrıt-* “incitmek, üzme” (Ata, 1997, 11), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ *agrıt-* “przysparzać ból, spowodować ból, zawracać sobie (głowę)” (Zajączkowski, 1961, 5), AOYarlık- **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *avirtuv* “ağrıya hastalığa yakalatmak, sebep olmak” (QETS, 231).

Clauson sözcüğü *ağrı-* / *ağru-* fiilinin ettirgen biçimi olarak kaydetmiştir. Tüm modern Türk dillerinde görülür (ED, 92a).

Avirtuv sözcüğü Kazakçada tarihi sahadan farklı olarak “hastalığa sebep olmak” anlamı taşır. Anlam genişlemesine uğramıştır. Ayrıca asıl anlamının yanında mecazi anlamlarda da kullanılır. Birisinin boş laf söylediğini ya da gereksiz konuştuğunu anlatmak için *avzın avırttı* “ağzını ağrıttı” denir. Birine karşı bu ifadeyi kullanırken de *avzındı avırttı* “ağzını ağrıttı” denir. Yine boşa konuşup keyif kaçıran insanlara karşı *bas avırttı* “baş ağrıttı” denir ve *bas avırttı* “baş ağrıttı” ifadesi kullanılır. Bunların dışında kalbini kırmak, incitmek anlamında *janın (jüreğin) avırttı* “canını, kalbini ağrıttı” ve *köjilin avırttı* “gönlünü ağrıttı” ifadeleri kullanılır.

• **ağrıttur-**

< Tü. *ağrı-t-tur* “ağrıttırmak” Ayrıca bkz. *ağrı-* (ED, 92a; Erdal, 1991, 761; Özyetgin, 2001, 347).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *ağrıttur-* “ağrımak, acımak” (Caferoğlu, 1931, 2) TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk.-

Fiil Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kİ’ de *ağrı-* fiilinin türemiş biçimi olarak kaydedilmiştir. Bu türemiş biçim ettirgenlik ifade eder. Sözcük tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

• **aksa**

< Tü. *akşa-* “aksamak” (*axsa-* ED, 95b; *aqsaq* TMEN II, 511; Özyetgin, 2001, 348) Ayrıca bkz. **akşak.**

Memlûk-Kıpçak: Kİ *akşa-* “topallamak” (Caferoğlu, 1931, 5), TA-, BM- TZ fakat *akşak* “aksak” (Atalay, 1945, 137), KK fakat *akşak* “aksak” (Toparlı, 1999, 32),

DM-, GT-, İM fakat *aksak* “saksak, topal” (Toparlı, 1992, 499), BV *aksa-* “aksamak” (Ağar, 1986, 110).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.- *axsa-* “to limp, be lame” (ED, 95b), **Karahanlı DLT** *axsa-* “aksamak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 565), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC- fakat *agsah* “aksak, topal” (Argunşah, 2015, 416), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *ağsamak, ahsamak* “aksamak, topallamak” (TTS I, 57-63).

Çağdaş: Kzk. *aqsav* “aksamak, hafif topallamak” (Koç, 2012, 31) *aqsav* “aksamak, topallamak” (Oraltay, Yüce, 1984, 11) *aqsav* “ayağın hastalıktan dolayı kısılması, aksaması”. (QTTS, 26) *aqsa-* “ayağın yere denk basmaması, topallayarak basmak” (QETS, 263).

Türk dili tarihinde ilk olarak Karahanlı Türkçesinde *axsa-* “aksamak” olarak çıkan sözcük, Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinin bazılarında da karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün etimolojisiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kazakçada da tarihi Türk dili sahasında olduğu gibi “aksamak, topallamak” anlamıyla görülür.

Kazakçada birisinin aksayarak yürüdüğünü ifade etmek için *aqsay bastı, aqsap qaldı* ifadeleri kullanılır (QETS, 263).

• **avrun-**

< Tü. *agrı-* n (?) “ağrılanmak, sancılanmak”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *avrun-* “ağrılanmak, sancılanmak” (Atalay, 1945, 144), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk.-

Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden TZ’de *avrun-* şeklinde geçen fiilin isim hâli *avruk* “ağrı” (Atalay, 1945, 144) olarak kaydedilmiştir. Fiil Eski Türkçe *agrı-* / *agru-* “to be, or become, heavy but usually to be in pain, or painful” (ED, 91a) olarak kaydedilen fiilin çeşitli ses değişimlerine uğramış biçimi olmalıdır. Sözcük tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanamamıştır.

• **avulan-**

< Tü. *ağu-la-n-* “zehirlenmek” bkz *ağuk-* (ED, 83a; DTS, 24; Erdal, 1991, 493).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *avulan-* “ağılanmak, zehirlenmek” (Atalay, 1945, 144), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü. - Uyg.-, fakat krş. *ağuk-* “to be passioned “zehirlenmek” (ED, 83), **Karahanlı** DLT *ağuk-* “zehirlenmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 546), **Harezmi** ME-, NF-, KE- fakat bkz. *agula-* “zehirlenmek” (Ata, 1997, 11), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-** fakat *aghulamak* “veneno imbuere, inficere, necare” zehirlenmek (Meninski I, 1680, 310).

Çağdaş: Kzk. *uvlanuv* “zehirlenmek, ağılanmak” (Koç, 2012, 680) *uvlanuv* “zehirlenmek” (Oraltay, Yüce, 1984, 289) *uvlanuv* “öfkelenmek” (QTAS, 695), *uvlanuv* “zehirleyici maddenin etkisine uğramak” (QTTS, 107) *uvlanuv* “zehirli şeylerin etkisine uğramak” (QETS, 658).

Clauson *ağuk-* fiilinin *ağu* isminden türemiş bir biçim olduğunu belirtir. Clauson’un verdiği bilgilere göre; sadece (?) Kuzeydoğu dillerinden Hakaşçada *oh-*; Tuvacada *ok-* “zehirlenmek” anlamında kullanılır. Uygurca Maniheizt metinlerde *az nızvanıka ağukup* “şehvet zehiriyle zehirlenmek”, Budist metinlerde ise *yélvikip ağukup öltürgeli sakınsar* “eğer onu zehirleyip ya da büyüyle öldürmeyi düşünüyorsa” şeklinde geçer. Uygurca bir metin olan Kuan şi İm Pusar’da *ödsüz ölüm yelvikmek, ağukmak* “zehirlenerek ya da büyülenerek ölmek” şeklindedir. Kaşgarlı’da *er aguktı* “adam zehirlendi” şeklinde kaydedilir. Çağataycada ise *ağuk-* “zehirlenmek” şeklinde geçmektedir (ED, 83a). Marcel Erdal’da *+(X)k* isimden fiil yapım ekinde türemiş olarak sözcüğü *ağu+k-* fiili “zehirlenmek” anlamında kaydedilmiştir (Erdal, 1991, 493). Anadolu Ağızlarında *ağılanmak* “zehirlenme” şeklinde geçmektedir (DS I, 114).

Eski Türkçede Uygurca metinlerle birlikte görülmeye başlayan *ağuk-* “zehirlenmek”, Memlûk-Kıpçak Türkçesinde TZ’de *avulan-* “zehirlenmek” şeklinde karşımıza çıkar. Sözcük bugün Kazakçada “zehirlenmek” anlamıyla birlikte bazı Kazakçanın Jambul, Şu ve Qorday ağızlarında “öfkelenmek” (QTAS, 595) anlamında da kullanılmaktadır.

• **başla-**

< Tü. *bāş+la-* “yaralamak” (ED, 382a).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *başla-* “yaralamak” (Toparlı, 2000, 92), BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: **Köktü.-, Uyg.-** *başla-* <*baş* “to wound”, (ED, 382a), **Karahanlı** DLT – fakat *baş* “yara”, *başlıg* “yaralı”, *bāş tutmak* “yara zonklayarak azmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 577-578), KB *başla-* “yaralamak” (Arat, 1979, 65), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** fakat *baş* “yara” (TTS I, 414).

Çağdaş: Kzk.-

TA’da *başla-* şeklinde tespit edilen fiil *baş* “yara” (ED, 376a) isim köküne *-la* isimden fiil yapım ekinin gelmesiyle oluşmuş olmalıdır. Türk dili alanında sadece burada görülür. Türk dilinin diğer tarihî sahalarında ve modern sahada tanıklanamamıştır.

• **berle-**

< Tü. *ber+le-* “yaralamak” (*ber* TETTL I, 317).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, KF *berle-* “yaralamak, berelemek” (Toparlı, 2007, 28).

Tarihî: **Köktü.-, Uyg.-, Karahanlı** DLT-, **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** –

Çağdaş: Kzk.-.

Tarihî Türk dili alanında Memlûk-Kıpçak Türkçesinde KF’de *berle-* şeklinde görülen fiil, *ber* “vurulmaktan vücutta husule gelen çürük” isim köküne *-le* isimden fiil yapım ekinin gelmesiyle oluşmuş olmalıdır. Tietze’nin verdiği bilgilere göre *ber* sözcüğünün kökenini Sevortyan bazı Türk dillerinde mevcut olan *ber-* (?) “vurmak” (ESTY II, 71) fiiline dayandırır. *Ber* sözcüğü bugün sadece Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır (TETTL I, 317).

Kazakçada fiil tanıklanamamıştır. Bugün Kazakçada “yaralamak” anlamında *jaralav, jaraqattav* (Koç, 2014, 614), “berelemek” anlamında ise *avırtıp aluv, jaraqattap aluv, soğıp aluv* (Koç, 2014, 80) fiilleri vardır.

• **bertin-**

< E.Tü. *bert-in-* “yerinden oynamak, incinmek” (ED, 359a, ERDAL II, 594; Özyetgin, 2001, 389).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *bertin-* “vücudun bir organı yerinden oynamak” (Caferoğlu, 1931, 17), TA-, BM-, TZ- fakat edilgen *bertil-* “oğuşturulmak, oğulmak” (Atalay, 1945, 150), KK- DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. ED *bertin-* “to be injured” (ED, 359a), **Karahanlı** DLT *bertin-* “bertilmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 583), KB- fakat *bert-* “berelemek, yaralamak” (Arat, 1979, 75), **Harezmi** ME fakat *bertük* “bere, kırık, çıkık” (Yüce, 1988, 101), NF-, KE – fakat *bertük* “kırık, çıkık, yara, bere” (Ata, 1997, 96), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *bertin-* “burkulup incinmek” (TTS I, 523).

Çağdaş: Kzk. *mertigüv* “sakatlanmak” (Koç, 2012, 448), *mertigüv, mertilüv* “vücut organlarından birinin zarar görmesi” (QTTS, 140) *mertigüv, mertilüv* “bir yeri kırılmak, sakatlanmak” (QETS, 220).

Clauson *bertin-* (? p-) “to be injured” şeklinde kaydettiği fiil için *bert-* fiilinin pasif formu olduğunu söyler. Altaycada *pertin-* Tuvacada *bertin-* şeklinde yaşadığı söyler. Türk dilinde Uygurca metinlerden itibaren görülür. Karahanlı, Kıpçak ve Osmanlı sahalarında tespit edilmiştir (ED, 359a). Marcel Erdal *-(X)n-* fiilden fiil yapım eki başlığı altında ele aldığı fiili *bärt-in-* “to get injured” şeklinde göstermiştir (Erdal, 1991, 594).

Kazakçada ayrıca *mertiktirüv, mertildirüv* “zarar vermek, sakatlandırmak”, *mertik* “kemiğin ekleminin kayan ya da kırılan yeri” (QTTS, 140) biçimleri de bulunmaktadır.

• **bur-**

< Tü. *bur-* “burmak” (ED, 355a; Özyetgin, 2001, 417).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *bur-* “karnı ağrımak, karnı burulmak” (Caferoğlu, 1931, 23), TA-, BM-, TZ *bwr-* “eğirmek” (Atalay, 1945, 158), KK *bur-* “burmak, bürmek” (Toparlı, 1993, 42), DM-, GT *bur-* “burmak” (Karamanlıoğlu, 1989, 232), İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. ED *bür-* “to twist, wind round, screw together” (ED, 355a), **Karahanlı** DLT-, KB *bur-* “burmak, sıkılaştırma” (Arat, 1979, 116), **Harezmi** ME-, NF-, KE, **Kıpçak** CC *bur-* “burmak, kıvrırmak” (Argunşah, 2015, 450), **Altın Ordu** HŞ *bwr-* “kręcić, zakręcać” (Zajackowski, 1961, 38), AOYarlık-, **Osm.** *bur-* “bükme, sarmak; çevirmek, yöneltmek; sancımak” (TTS I, 709-710).

Çağdaş: Kzk. *buruv* “burmak, çevirmek, bükme, döndürmek” (Koç, 2012, 111) *buruv* “yönünü, çevirmek; bir işin gidişatını değiştirmek (QETS, 719).

Özyetgin çalışmasında *bur-* fiilinin incelemesinde bazı görüşleri bir arada toplamıştır. “Bu ve *bür-* fiilini ED *bür-* madde başı altında toplamıştır. Á. Berta bu iki fiilin kontaminasyona uğradığı düşüncesindedir. M. Erdal, Eski Türkçenin sözcük teşkilinde *bur-* “bükme, burmak” ve *bür-* “to draw together” olarak iki ayrı kök fiili görür. Hem *bur-* hem de *bür-* fiilleri çağdaş Türk dili alanında yan yana tanıklanabilmektedir. Öte yandan “karnı ağrımak, sancımak” anlamıyla Kİ’in bu fiili, en iyi Osmanlı- Türkiye sahasındaki aynı anlam genişlemesine uğramış *bur-* ve bundan müştak sözcüklerle karıştırılabilir. *yüz buruş-* “yüzünü buruşturmak, beğenmemek” *ayak burk-* “ayağını burkmak”, M. Erdal *burkug* “derisi buruşuk” (Erdal, 1991, 185). Bu da bu anlamla sözcüğün hem Oğuz- Türkmen sahasının bir sözcüğü olduğu kadar, sözcüğün ünlüsünün /ü/ olarak değil /u/ olarak okunmasına yardımcı olur (Özyetgin, 2001, 417).

bur- fiili Anadolu sahasında *bur-* “çevirmek; sancımak” anlamları ile kaydedilir (DS II, 801).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde Kİ’te “karnı ağrımak, karnı burmak” anlamıyla görülen sözcük Memlûk-Kıpçak Türkçesinin diğer eserlerinde ve Türk dilinin diğer sahaslarında daha çok “burmak, bükme, döndürmek, çevirmek” anlamlarıyla görülür. Kazakçada da sözcük sağlıkla ilgili bir terimi karşılamaktan çok “burmak, çevirmek, bükme, döndürmek” anlamıyla tespit edilmiştir. Bu bağlamda anlam daralması olmuştur denilebilir.

• **bükrey-**

< Tü. *bükir-ey-* (?) “kamburlaşmak”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *bükrey-* “kamburlaşmak” (Atalay, 1945, 159), KK-, DM-, GT-, İM-,

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı-, Harezmi ME-, NF-, fakat krş. *bükrer-* “eğilmek, bükülmek, kamburlaşma” (Ata, 1998, 91), KE *bükrey-* “eğilmek, bükülmek” (Ata, 1997, 147), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-** fakat *büklümek, büğlümek, büklemek, büklimek* “bükülmek, kıvrılmak” (TTS I, 739).

Çağdaş: Kzk. *bükireyüv* “kamburlaşmak, beli bükülmek” (Koç, 2012, 113) *bükireyüv* “beli eğilmek, kamburlaşmak” (QETS, 45), *bükireyüv* “kamburlaşmak, bükülmek” (QTTS, 137).

Tarihî Türk dili alanında Memlûk-Kıpçak Türkçesinde TZ’de *bükrey-* “kamburlaşmak” fiili bu formu ile Türk dilinin diğer sahalarından Harezmi sahası eserlerinden KE’de geçer. Sözcük *bükri* < **bükür-* “kambur” (ED, 328b) isim kökünden türemiş olmalıdır. Kazakçada *bükireyüv* olarak tespit edilen fiil Kıpçak Türkçesinde görülen *bükrey* şeklinin tam karşılığı olmalıdır. Ayrıca Kazakçada *bükireytüv* “kamburlaştırmak” (QETS, 45) biçimi de vardır.

• **bükrül-**

< *bükir-ül-*(?)

Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *bükrül-* “kamburlaşmak” (Atalay, 1945, 159), KK-, DM-, GT *bükrül* “bükülmek” (Karamanlıoğlu, 1989, 233)-, İM *bükül-* “bükülmek” (Toparlı, 1992, 513),

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm. –**

Çağdaş: Kzk.-

Tarihî Türk dili alanında tek olarak Memlûk-Kıpçak Türkçesinde TZ’de tespit edilen *bükrül-* sözcüğü Türk dilinin tarihî ve modern sahalarında tanıklanamamıştır. Kazakçada da sözcüğün birebir karşılığı olmamakla birlikte *bügilüv* “eğilmek, bükülmek” (Koç, 2012, 113) fiili ile bağlantılı olabilir.

• **büksül-**

< *büksül-* (?) “kamburlaşmak” (ED, 329b; TETTL I, 404).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *büksül-* “kamburlaşmak” (İzbudak, 1936, 8).

Tarihî: **KökTü.-, Uyg.-, fakat** krş. *büksül-* “to be bent to breaking point” (ED, 329), **Karahanlı** DLT *büksül* – “yarılmak, çatlamak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 606), **Harezmi** ME *bögsül-* “yarılmak, açılmak, yırtılmak”; *büksül-* “yarılmak, açılmak” (Yüce, 1988, 107-109), NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** fakat *büklümek, büğlimesek, büklemek, büklemek* “bükülmek, kıvrılmak” (TTS I, 739).

Çağdaş: **Kzk.** *bükşiyüv* “eğilmek, bükülmek” (Koç, 2012, 113) *bükşiyüv* “kamburlaşmak, eğilmek” (QTTS, 137) *bükşiyüv* “bükülmek, kamburlaşmak” (QETS, 42).

Clauson’un *büksül-* olarak kaydettiği fiil Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *büksül-* “kamburlaşmak” şeklinde geçer. Sözcüğün kökeniyle ilgili bir bilgi bulunamamakla birlikte *bükri* < **bükür-* “kambur” (ED, 328b) sözcüğüyle bir bağlantısı olmalıdır. *büksül-* formu DLT dışında Türk dilinin tarihi alanlarında tanıklanamamıştır. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *büksül-* şeklinde geçen fiilin karşılığı olarak Kazakçada anlamsal ve biçimsel olarak bağlantılı olduğu düşünülen *bükşiyüv* fiili ele alınmıştır. Kazakçada ayrıca *bükşitüv* “kamburlaştırmak” (QETS, 42) fiili de vardır.

• **çerlen-**

< *çer+le-n-* “ağrımak, (göz) çipillenmek” (ED, 430a; DTS, 144).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *çerlen-* “ağrımak, (göz) çipillenmek” (İzbudak, 1936, 11)

Tarihî: **KökTü.-, Uyg.** *çerlen-* < *çer* “hastalanmak, ağırlaşmak, gözü iltihaplanmak” (ED, 430a), **Karahanlı** DLT *çerlen-* “Hakaniye lehçesinde hastalanmak, bedeni ağırlaşmak; iltihaplanmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 619), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC fakat *çerli* “zayıf, cılız, çelimsiz” (Argunşah, 2015, 682), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** –

Çağdaş: **Kzk.-**

Anadolu ağızlarında *çer* “hastalık”, *çerlemek*, *çerlenmek*, *çelermek* “usanmak, bunalmak” (DS III, 1146) sözcükleri vardır. İH’de geçen *çerlen-* fiili ile bu sözcüklerle ilişkili olmalıdır.

Clauson sözcüğün kökenini *çer* “vücudun ağırlığı” (ED, 427a) isim köküne dayandırır. Buna göre *çerlen-* fiili *çer* isim köküne *-le* isimden fiil yapım eki ve *-n* fiilden fiil (dönüşlülük) ekinin gelmesiyle oluşmuş olmalıdır. Kazakçada sözcüğün anlamsal karşılığı tespit edilememekle birlikte biçimsel olarak karşılığı olabilecek *şerlenüv* “kaygılanmak, dertlenmek, hüznlenmek” (QETS, 342) fiili vardır. Memlûk-Kıpçak Türkçesi *çerlen-* ve Kazakça *şerlenüv* fiilinin bağlantılı olabilmesi muhtemeldir. Eğer öyleyse fiil Kazakçada anlam değişmesine uğramıştır.

• **delür-**

< Tü. *telür-* “delirmek” (*télve* ED, 493a; TMEN II, 1008; Özyetgin, 2001, 444).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *delür-* “delirmek, deli olmak” (Caferoğlu, 1931, 33), TA-, BM-, TZ *telür-* “delirmek” (Atalay, 1945, 255), KK-, DM-, GT-, İM fakat *delü* “deli”, *delülik* “delilik” (Toparlı, 1992, 518).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, ED fakat *télve* “lunatic, mad” (ED, 42b), **Karahanlı** DLT fakat *telü* “Oğuzcada ahmak; deli” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 867) **Harezm** ME- fakat *telve* “deli” (Yüce, 1988, 185), NF-, KE-, **Kıpçak** CC fakat *teli* “deli, aptal, ahmak” (Argunşah, 2015, 570), **Altın Ordu** HŞ *telür-* “zgłupieć, oszaleć” (Zajączkowski, 1961, 175), AOYarlık-, **Osm.** *delür-* “delirmek, tecennün etmek” (TTS II, 1070).

Çağdaş: Kzk. -

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden Kİ’te *delür-* “delirmek, deli olmak” şeklinde kaydedilen fiil Kazakçada tanıklanamamıştır. Kazakçada “delirmek, aklını kaybetmek” anlamında *esi avısuu*, *jindanu*, *jındı bolup ketiiv* (Koç, 2014, 157) fiilleri kullanılır.

• **digre-**

< *digre* (?) “zehirlenmek”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *digre-* “zehirlenmek” (İzbudak, 1936, 16).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, -Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. –

Çağdaş: Kzk.-

digre- Türk dili alanında tek veri olarak sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde İH’de geçmektedir. Türk dilinin tarihî ve modern sahalarında tanıklanamamıştır. Sözcüğün kökeni de açık değildir.

• **emle-**

< E. Tü. *em-le* “tedavi etmek” (Erdal, 1991, 435; ED, 161a; DTS, 173).

Kıpçak: CC *emle-* “tedavi etmek, iyileştirmek” (Argunşah, 2015, 699)

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *emle-* < *em* “to treat or cure (a person or disease with remedies of various kinds)” (ED, 161a), **Karahanlı DLT *emle-*** “ilaç vermek, tedavi etmek, iyileştirmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 638), KB *emle-* “ilaçlamak, tedavi etmek, iyileştirmek” (Arat, 1979, 149), **Harezmi ME-** fakat *emlemek* “tedavi, ilaçlama” (Yüce, 1988, 119), NF-, KE *emle-* “tedavi etmek, iyileştirmek” (Ata, 1997, 189), **Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-**

Çağdaş: Kzk. "emdev “tedavi etmek” (Koç, 2012, 156) *emdev* “tedavi etmek, em vermek” (Oraltay, Yüce, 1984, 74) *emdev* “hastalığı tedavi etmek” (QTTS, 187) *emdev* “hastalığı tedavi etmek, ilaçlamak” (QETS, 260).

Clauson *emle-* fiili için; *em* kökünden türediği bilgisini verir. Bütün modern Türk dillerinde görülmekle birlikte *emde-* ve *emne-* formları da bulunmaktadır. Birçok Türk dilinde “büyüyle birlikte tedavi etme, halk hekimliği vb.” anlamlarda kullanılır (ED, 161a).

Karahanlı sahasında DLT’te *emlel-* “tedavi edilmek”, *emlen-* “kendi kendini tedavi etmek”, *emleş-* “birlikte tedavi olmak”, *emlet-* “tedavi ettirmek” gibi türemiş biçimleri de kaydedilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 638-639). Osmanlı

sahasında *em (em sem)* “ilaç, deva, çare” (TTS III, 1455) sözcüğü görülmekle birlikte *emle-* fiil biçimi yer almamaktadır. Anadolu sahasında *emleme* “bir yarayı ilaçla iyileştirmeye çalışmak” *emlemek* “yaraya merhem sürmek, iyileştirmek” şeklinde görülmektedir (DS V, 1738-1739).

Kazakçada ayrıca; *emdelüv* “tedavi edilmek” *emdenüv* “kendini tedavi etmek”, *emdetüv* “tedavi ettirmek” şeklinde fiiller de yer almaktadır (QETS, 260).

• **emle- semle-**

< *em+le- sem+le-* “ilaç yapmak” (*emle-* ED, 161a; *semle-* ED, 829a; *emle-* Erdal, 1991, 435; *emle sāmle-* DTS, 173)

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM- İH *emle- semle-* “ilaç yapmak” (İzbudak, 1936, 18).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. – fakat *emle-* “to treat or cure (a person or disease with remedies of various kinds)”; *semle-* <*sem* (ED, 161a-829a), **Karahanlı** DLT-, fakat *semle-* “ilaç vermek, tedavi etmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 472), Harezmi ME- *fakat emlemek*” tedavi, ilaçlama” (Yüce, 1988, 119), NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** fakat *em sem, sem* “ilaç, çare, deva” (TTS III, 1455).

Çağdaş: Kzk. -

Clauson’da *emle- semle* ikileme şeklindeki kullanımı bulunmamakla birlikte *semle-* yer almaktadır. Clauson *sem* köküne dayandırdığı fiil için, yalnızca DLT’te *emle- semle-* şeklinde geçerek hapaks özelliği gösterdiğini kaydetmiştir (ED, 829a). DLT’te *samla-* madde başı altında verilen fiil *ol anı emledi samladı* “o, ona ilaç verdi ve tedavi etti” şeklinde kaydedilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 472).

Anadolu sahasında *emle- semle-* ya da *semle-* fiilleri geçmemekle birlikte; *emleme* “bir yarayı ilaçla iyileştirmeye çalışmak” *emlemek* “yaraya merhem sürmek, iyileştirmek” şeklinde görülmektedir (DS V, 1738-1739).

Türk dili tarihinde yalnızca DLT’te ve Memlûk-Kıpçak Türkçesinde İH’de *emle- semle-* şeklinde geçen fiil Kazakçada tespit edilememiştir. Kazakçada “tedavi etmek” anlamında *emdev* (Koç, 2012, 156) ve “halk hekimliği yolu ile tedavi etmek” anlamında *emdev- domdav* (Koç, 2012, 157) fiilleri bulunmaktadır.

• **givir-**

< *givir-*?

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-, İH *givir-* “sancı kıvırmak, iki büküm etmek” (İzbudak, 1936, 21).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. –

Çağdaş: Kzk.-

Tarihî Türk dili alanında tek veri olarak Memlûk-Kıpçak Türkçesinde İH’de geçmektedir. Türk dilinin tarihî ve modern sahalarında tanıklanamamıştır.

• **hastalan-**

< *Far.Tü. hasta +lan-mak* “hastalanmak”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *hastalan-* “hastalanmak” (Atalay, 1945, 173), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. ED Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF- fakat *hasta bolmak* (Ata, 1998, 164), KE- fakat *hasta bolmak* (Ata, 1997, 239), Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk.-

Farsça kökenli *hasta* sözcüğüne, +lan isimden fiil yapım eki ve fiilden isim yapım eki (matar eki) getirilmesiyle oluşmuş *hastalan-* fiili sadece TZ’de geçmektedir. Türk dilinin tarihi ve modern sahalarında tanıklanamamıştır. Kazakçada *qasta* “hasta” (QETS, 432) sözcüğü olmasına rağmen fiil biçimi yoktur. Kazakçada “hastalanmak” anlamını karşılayan *avıruv, navqastanuv, sırqattanuv* (Koç, 2014, 270) fiilleri vardır.

• **indal-**

< *indal-* (?)

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM- İH “hastalanmak, bir fenalığa tutulmak” (İzbudak, 1936, 24).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. –

Çağdaş: Kzk.-

Tarihî Türk dili alanında tek veri olarak Memlûk-Kıpçak Türkçesinde İH’de geçmektedir. Türk dilinin tarihî ve modern sahalarında tanıklanamamıştır.

• **iglen-**

< E.Tü. *ig+le-n-* “hastalanmak” (ED, 107b; TETTL II, 371; DTS, 205)

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *iglen-*, *yiglen-* “hastalanmak” (Atalay, 1945, 176-286), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *iglen-* <*iğle-* “to be sick, ill” (ED, 107b) Karahanlı DLT *iglen-* “doğum ağrısı tutmak; hastalanmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 663), KB- fakat *iğle-* “hasta olmak, hastalanmak” (Arat, 1979, 190), Harezmi ME *iglen-* “hastalanmak” (Yüce, 1988, 129), NF- fakat *ig* “hastalık” (Ata, 1998,183), KE- fakat *ig* “hastalık”; *iglig* “hasta” (Ata, 1997, 264), Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ- fakat *iglä-* “chorować” (Zajączkowski, 1961, 57), AOYarlık-, Osm. fakat *iğle-* ,*iyle-* “hastalanmak, hastalık getirmek” (TTS III, 2020).

Çağdaş: Kzk. -

Clauson *iglen-* fiilinin *iğle-* “hasta olmak” fiilinin dönüşlü formu olduğunu kaydeder. Hakaniye sahasında DLT’te *uragut iglendi* “kadının doğum ağrısı tuttu” biçiminde geçtiğini söyler. Kıpçakçada *iglen-* ve söz başı /y/ türemesiyle *yiglen-* biçiminin de olduğunu kaydetmiştir (ED, 107b).

Anadolu sahasında *iğlemek*, *iğlenmek*, *ilimek* olarak görülen sözcük “zayıflamak; eziyet çekerek hastalanmak, verem olmak; inlemek, yara iyileşmek” anlamlarında görülür (DS VII, 2511).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *iglen-*, *yiglen* biçimleri ile görülen fiil Kazakçada tespit edilememiştir. Kazakçada “hastalanmak” anlamını karşılamak için *avıruv*, *navqastanuv*, *sırqattanuv* (Koç, 2014, 270) fiilleri kullanılır.

• **ḡamla-**

< E. Tü. ḡam+la- “hekimlik etmek” (ED, 628a; TMEN III, 1140; Erdal, 1991 662; Özyetgin, 2001, 492) Ayrıca bkz. **ḡam**.

Memlûk-Kıpçak: Kİ ḡamla- “hekimlik etme” (Cafereoğlu, 1931, 68), TA-, BM ḡamla- “leczyć, uzdrowić” (Zajączkowski, 1954, 65), TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü., Uyg. kamla- “to act as a kam, make magic and the like” (ED, 628a), **Karahanlı** DLT- fakat ḡam “kahin” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 680), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC- fakat kam “büyücü” (Argunşah, 2015, 490) ayrıca ḡamlıq et- “wahrsagen” (Grønbech, 1992, 192), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. -

Clauson kam isim köküne dayandırdığı kamla- sözcüğü için şu bilgileri vermektedir; “bazı Kuzey Doğu Türk dillerinde kamda-/kamna- olarak yaşamaktadır. Irk Bitig XII’ de görülür” (ED, 628a). Marcel Erdal kamıl- madde başı altında Clauson’un verdiği Irk Bitig XII’deki ibarenin yanlış okunduğunu kamla- olarak okunan fiilin ED kayıtarına göre 15.yy. dan önce görülmediğini ki orada da “pratik tıp” anlamına geldiğini söyler. Erdal’a göre doğrusu kamıl- olan ve “to be struck down, fall to the ground” anlamına gelen fiil, Irk Bitig XII’de şöyle geçer; *är avka barmış tagda kamılmış. täñridä ärklig!*” ter yavız ol “A men went hunting. On the mountain he fell to the ground. He says “O almighty in heaven!” This is bad (Erdal, 1991, 662).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde görülen kamla- “hekimlik etmek” sözcüğü Kazakçada tespit edilememiştir.

• **ḡana-**

< Tü. *ḡān+a- “kanamak” (ED, 634a; DTS 417; Erdal, 1991, 420).

Memlûk-Kıpçak: Kİ ḡana- “kan akmak” (Caferoğlu, 1931, 69), TA-, BM-, TZ ḡana- “kanamak” (Atalay, 1945, 183), KK-, DM-, GT-, İM ḡana- “kanamak, kan akmak” (Toparlı, 1992, 546).

Tarihî: KökTü. Uyg. kana- “to bleed (a patient, animal etc.)” (ED, 634a), **Karahanlı** DLT ḡana- “kanamak; kan almak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 682),

Harezmi ME-, NF *kana-* “kanamak” (Ata, 1998, 199), KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.**-

Çağdaş: Kzk. *qanav* “kanamak; *murnı qanadı* burnu kanadı” (Koç, 2012, 337) *qanav* “kanamak, kan akması” (Oraltay, Yüce, 1984,160) *qanav* “kan akması” (QTTS, 32) *qana-* “kan akması, kan çıkması” (QETS, 216).

Marcel Erdal +A isimden fiil yapım eki başlığı altında verdiği fiili *kan+a-* “to bleed a person or an animal” şeklinde göstermiştir (Erdal, 1991, 420).

Kazakçada “çocuk sahibi olamamak” anlamına gelen şöyle bir ifade vardır; *puşpağı (ökşesi) qanamadı (qanap körgeñ joq, qanap körmedi)*. Ayrıca *qana-* fiili Kazakçada mecazi olarak “sömürmek, kanını emmek” anlamında da kullanılır. Birinin emeğini sömürmek anlamında *eñbegin qanav* denir. Bu anlamıyla *qana-* fiili anlam genişlemesine uğramıştır denilebilir (QETS, 216).

• **қанан-**

< Tü. **kān*+*a-n-* “kanamak”

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *қанан-* “kanamak” (Atalay, 1945, 183), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.**-

Çağdaş: Kzk. -

Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden TZ’de *қанан-* şeklinde kaydedilen fiil *kana-* “to bleed (a patient, animal etc.)” (ED, 634a) fiilinin dönüşlülük eki almış biçimi olmalıdır. Fiil bu şekliyle Türk dilinin diğer tarihi sahalarında ve modern Türk dillerinde tanıklanamamıştır.

• **қанат-**

< Tü. **kān*+*a-t* “kanatmak” (ED, 635b- 636a; DTS, 418; Özyetgin, 2001, 493).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *қанат-* “kanatmak” (Caferoğlu, 1931, 69), TA-, BM-, TZ fakat kök fiil *kana-* “kanamak” (Atalay, 1945, 183), dönüşlü çatılı *қанан-* KK-, DM-,

GT-, İM fakat kök fiil *kana-* “kanamak, kan akmak” (Toparlı, 1992, 546), MG *kanat* “kanatmak” (Uğurlu, 1987, 208)

Tarihî: KökTü.- Uyg. *kanat-* “to make (something) bleed” (ED, 635a) **Karahanlı** DLT *kanat-* “kanatmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 682), **Harezmi** ME-, NF *kanat-* “kanatmak” (Ata, 1998, 199), KE *kanat-* “kanatmak” (Ata, 1997, 294), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** –

Çağdaş: Kzk. *qanatuv* “kanatmak, kan akıtmak” (Koç, 2012, 338) *qanatuv* “yara açmak, vücuda zarar vermek; kan akıtmak” (QETS, 223).

Clauson *kanat-* ile ilgili *kana-* fiilinin ettirgen biçimi olduğunu kaydetmiştir. Çoğu modern Türk dilinde yaşamakla birlikte Türk dilinde ilk olarak Uygurcada *kan kanatmış gerek* “must be bled” şeklinde görülür. Sözcük Çağataycada da *kanat-* “to make blood stained” şeklinde geçmektedir (ED ,635b- 636a).

Kazakçada sözcüğün tanımlamalarına bakıldığında; *qanatuv* “kanatmak, kan akıtmak” anlamıyla birlikte “yara açmak, vücuda zarar vermek” anlamında da kullanıldığı görülür.

• **kiçi-**

<Tü. *kiçi-* “kaşınmak” (ED, 695a; *kiçin-* Erdal, 1991, 606; Özyetgin, 2001, 536)

Memlûk-Kıpçak: Kİ *kiçi-* “kaşınmak” (Caferoğlu, 1931, 48), TA-, BM-, TZ *kiçi-* “vücut kızmak, hararetlenmek” (Atalay, 1945, 201), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, ED fakat *kiçin-* “kaşınmak” (ED, 698a), **Karahanlı** DLT *kiçi-* “kaşınmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 719), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.-**

Çağdaş: Kzk. *qışuv* “kaşınmak” (Koç, 2012, 419) *qışuv* “vücudun hararetlenen yerini kaşımak isteğine neden olan derinin ürperme hissi” (QTTS, 112) *qışuv* “insan vücudundaki sinir dokularının ürpermesi” (QETS, 645).

Clauson’un *kiçi-* /*gici-* “to itch” (ED, 695a) olarak verdiği biçim Türk dilinde Karahanlı sahasından itibaren görülür. *kiçi-* fiilinin dönüşlü formu olarak kaydettiği *kiçin-* ise Türk dilinde ilk defa Uygurcada; *kayu tişi kartı kiçinür bolsar* “if a woman’s ulcer becomes itchy” şeklinde görülmektedir (ED, 698a).

Kazakçada *qışuv* sözcüğünün sözcüğün gerçek anlamının dışında mecazi anlamlarda bolca kullanıldığı görülür; *arqası qışuv* “dayak yemek istemek”, *avzı qışuv* “bir şey söylemek istemek”, *qolı qışuv* “bir şey yapmaya çalışmak” (QETS, 645).

• **koyul-**

< Tü. *koy- ul-* “ilaç damlatılmak” (ED, 677a; DTS, 453).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM *koyul-* “koyulaşmak; ilaç damlatılmak” (Toparlı, 1992, 556).

Tarihî: KökTü. -Uyg.- *koyul-* “to be placed; to be thick, viscid; to be poured out” (ED, 677a), **Karahanlı** DLT *koyul-* “(sıvı şeyler) katılaşmak, koyulaşmak, koyulmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 733), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *koyul-* “akmak, dökülmek” (TTS IV, 2684).

Çağdaş: **Kzk.** *qoyuluv* “koyulaşmak, yoğunlaşmak; artmak, şiddetlenmek” (Koç, 2012, 374) *qoyuluv* “koyulaşmak; kaldırmak, yerleştirmek” (QETS, 682).

Clauson *koy-* fiil köküne dayandırdığı sözcük için şu bilgileri vermiştir; Kuzey Doğu Türk dilleri dışında (?) genellikle tüm modern Türk dillerinde “to be placed” yerleştirmek, anlamında; Kırgızca ve Kazakçada ayrıca “to be thick, viscid” yoğunlaşmak, anlamında kullanılır. Karahanlı Türkçesinden itibaren kaydedilen sözcük Çağataycada da *koyul-* şeklinde görülür. Kıpçak Türkçesinde *kuyul-* “to be poured” akmak, dökülmek, şeklinde geçtiğini kaydetmiştir. Yine Osmanlı Türkçesinde de aynı tanımla birkaç metinde geçmektedir. (ED, 677a).

koyul- sözcüğü “ilaç damlatılmak” anlamıyla sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden Kİ’te tespit edilmiştir. Sözcüğün Osmanlıcada da benzer tanımlama ile “akmak, dökülmek” şeklinde görülmesi ilgi çekicidir. Kazakçada sözcüğün bu anlamı tespit edilememiştir.

• **kus-**

< Tü. *kus-* “kusmak” (ED, 666a; Özyetgin, 2001, 569).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *kus-* “kusmak” (Caferoğlu, 1931, 83), TA *kus-* “kusmak” (Toparlı, 2007, 165), BM-, TZ *kus-* “kusmak” (Atalay, 1945, 212), KK *kus-* “kusmak” (Toparlı, 1999, 60), DM-, GT-, İM *kus-* “kusmak” (Toparlı, 1992, 560).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. ED *kus-* “to vomit” (ED, 666a), **Karahanlı** DLT *kus-* “kusmak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 750), **Harezmi** ME *kus-* “kusmak” (Yüce, 1988, 152), NF *kus-* “kusmak” (Ata, 1998, 295), KE-, **Kıpçak** CC *kus-* “kusmak” (Argunşah, 2015, 518), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** –

Çağdaş: Kzk. *qusuv* “kusmak, istifra etmek” (Koç, 2012, 405), *qusuv* “içindeki yemeği ağızından tekrar çıkarmak” (QTTS, 96) *qusuv* “yenilen yemeği sindiremeyip ağızdan geri çıkarmak” (QETS, 449).

Clauson *kus-* “to vomit” şeklinde kaydettiği fiil için tüm modern Türk dillerinde görüldüğü bilgisini verir. Türk dilinde Uygurca Maniheizt ve Budist metinlerle birlikte görülmeye başlar. Uygurca Budist bir metinde *isig kan kusup* “vomiting their life blood” şeklinde geçmektedir. Türk dilinin Karahanlı, Kıpçak, Harezmi sahasında görülen fiil Çağataycada da *kus-* şeklinde kaydedilmiştir (ED, 666a).

Kazakçada *qus-* fiil kökünden türemiş *qusıq* “kustumuk” (QTTS, 96) ve *qustıruv* “kusturmak” (QETS, 443) biçimleri bulunur. Ayrıca “midesi bulanmak” anlamında *qusqısı keldi* ifadesi kullanılır (QETS, 449).

qus- fiili Kazakçada gerçek anlamının dışında bazı mecazi anlamlar da ifade eder. Öfkeyle birlikte içindeki her şeyi dışa vuran ağıza ne gelirse söyleyen insanlar için *avzına kelgen jının qustı* denir. Sıkıntı, eziyet çektirmek anlamında *qan qustıruv* ifadesi kullanılır (QETS, 449).

• oñal-

< E.Tü. *oñ-ul-* “hastalıktan kurtulmak, iyileşmek” (Erdal 1991, 668; ED, 186b; Özyetgin, 2001, 587).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *oñul-* “hastalıktan kurtulmak, sağlam olmak” (Caferoğlu, 1931, 62), TA-, BM-, TZ *oñul-* “iyileşmek, hastalıktan kurtulmak” (Atalay, 1945, 222), KK-, DM-, GT-, İM *oñal-* “iyileşmek, eski sağlığına kavuşmak” (Toparlı, 1998, 578).

Tarihî: KökTü. Uyg. ED *oñal-* /*oñul-* “to recover from an illness” (ED, 186b), **Karahanlı** DLT *oñul-* “iş vb. düzelmek; hasta iyileşmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 776), KB *oñul-* “iyileşmek, düzelmek” (Arat, 1979, 345), **Harezmi** ME *oñul-*

“iyileşmek, şifa bulma” (Yüce, 1988, 162), NF-, KE *oňal*- “İyileşmek, sağlamlaşmak” (Ata, 1997, 494), **Kıpçak** CC *onalt*- “iyileşmesini sağlamak, iyileştirmek” (Argunşah, 2015,789), **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *oňul*- “şifa bulmak, iyileşmek, yara kapanmak, iltiyam bulmak” (TTS V, 2998).

Çağdaş: Kzk. *oňaluv* “(Hastalık) iyileşmek, düzelmek; kilo almak” (Koç, 2012, 489) “semirmek, düzelmek, yoluna girmek” (Oraltay, Yüce, 1984, 211) *oňaluv* “semirmek, kilo almak güçlenmek, kuvvetlenmek” (QTTS, 177) *oňaluv* “sağlam hale gelmek, düzelmek; semirmek, kilo almak; hastalıktan kurtulmak, iyileşmek” (QETS, 690).

Clauseron *oňal*- /*oňul*- “to recover from an illness” madde başıyla verdiği fiil için şunları kaydetmiştir; “iki formunun da ayırt edilmeksizin kullanılır. *oňul*- biçiminin daha eski olmakla birlikte, dudak çekimine uğramış ikincil bir formdur. Ve muhtemelen ettirgen formu *oňar*- olan **oňa*- fiilinin pasif bir formu olduğuna şüphe yoktur.” (ED, 186b). Marcel Erdal *oňul*- “iyileşmek” ve *oňar*- biçimi olan fiilin muhtemelen *oň*- iyi durumda olmak, gelişmek, iyileşmek” fiilinden geldiğini ve 14.yy. dan itibaren kanıtlandığını kaydeder (Erdal, 1991, 668).

Kazakçada *oňaluv* fiil kökünden türemiş şu yapılar da vardır. *Oňaluvtuv* “semirmesini, düzelmesini sağlamak yoluna koymak” *oňaluvdıruv* “semirtmek, düzeltmek, yoluna koymak” (Oraltay, Yüce, 1984, 211).

Oňaluv sözcüğü Türkçenin tarihi devirlerinde “iyileşmek, düzelmek, sıhhat bulmak” anlamlarında karşımıza çıkar. Sözcüğün Kazakçadaki durumuna baktığımızda, anlam genişlemesine uğradığı söylenebilir. Tarihi devirlerde kullanılan anlamlarının yanında “semirmek, kilo almak” gibi durumları karşılamak içinde kullanıldığı görülür.

• **oňla-**

< Tü. *ot+la*- “ilaçlanmak, tedavi olmak” (ED, 42b; Erdal, 1991, 422; DTS 373).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *oňla* “ilaçlanmak, tedavi olmak” (Toparlı, 2000, 130), BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, fakat krş. ota- “to cut grass; to treat with medicinal herbs” (ED, 42b) **Karahanlı DLT-**, fakat krş. ota- “Oğuz lehçesinde ilaçla tedavi etmek” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 779), **KB-**, fakat krş. ota- “tedavi etmek” (Arat, 1979, 347), **Harezmi ME-**, fakat krş. otala- “tedavi etmek” (Yüce, 1988, 164), **NF-**, **KE-**, **Kıpçak CC** otala- “tedavi etmek” (Argunşah, 2015, 536), **Altın Ordu HŞ-**, **AOYarlık-**, **Osm.-**, fakat krş. otalamak, otlamak “ilaçlamak, ilaç yapmak, tedavi etmek” (TTS V, 3029).

Çağdaş: Kzk. otaluv “tazelenmek, arınmak” (QETS, 38).

Clauson *ot* köküne dayandırdığı sözcüğün *to cut grass* “çim kesmek” ve *to treat medicinal herbs* “bitkisel ilaçlarla tedavi etmek” olmak üzere iki anlam geliştirdiğini ve genellikle ilk anlamıyla kullanıldığını kaydeder. Türk dilinde ilk olarak Uygurcada *anı otayu umağay* “onu tedavi edebilecek” şeklinde görülür (ED ,42b) Marcel Erdal +A- isimden fiil yapım eki başlığı altında *ot+a-* “to treat with medicinal herbs” olarak vermiştir (Erdal, 1991, 422).

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *otla-*, *otala-* “ilaçlanmak, tedavi olmak” şeklinde kaydedilen fiil Kazakçada “tazelenmek, arınmak” şeklinde görülür. Anlam değişmesine uğradığı söylenebilir. Yapılan taramalarda, fiilin Clauson’un da belirttiği ilk anlamıyla Kazakçada “yabani otlardan temizlemek” şeklinde geçmektedir. Anadolu sahasında sözcük bu anlamlardan farklı olarak *otala-* “ağılamak” şeklinde kaydedilmiştir (DS IX, 3293).

• **öksür-**

< Tü. *ös+kür-* “öksürmek” Ayrıca bkz. *yötür-*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *öksür-* “öksürmek” (Toparlı, 2000, 132), **BM** *ökür-* “öksürmek” (Toparlı, 2007, 210), **TZ** *ötkür-* “öksürmek” (Toparlı, 2007, 213), **KK** *öksür* “öksürme” (Toparlı, 1999, 65), **DM-, GT-, İM –, MS** *öksür* “öksürmek” (Toparlı, 1987, 82).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME *öksür-* “öksürmek” (Yüce, 1988, 166), **NF-, KE-, Kıpçak CC’** *öskür-* “öksürmek” (Argunşah, 2015, 539), **Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-**

Çağdaş: Kzk.-

Memlûk-Kıpçak Türkçesinde *öksür-*, *ökür-*, *ötkür-*, *öskür-* biçimlerinde görülen sözcük Eski Türkçe metinlerde tanıklanamamıştır.

Sözcüğün etimolojisiyle ilgili ayrıntılı bilgi elde edilememiştir. Seyfullah Türkmen şöyle bir bilgi vermektedir; “Bize *aksırmak* gibi *öksürmek* sözcüğü de ses yansımali bir biçimdir. *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler* adlı bir eser hazırlayan Hamza Zülfikar da hem *aksırmak* hem de *öksürmek* biçimlerine kitabında yer vermektedir. Aslında *öskürmek* biçiminde iken *sk* seslerinin yer değiştirmesiyle (göçüşme) bu *öksürmek* şeklini almıştır” (Türkmen, 2006a, 254).

Kazakçada “öksürmek” kavramını karşılayan *jötkirüv* ve *jötelüv* sözcükleri bulunmaktadır.

• **sav bol-**

< Tü. *sağ bol-* “sağ olmak, sıhhatli olmak” (sağ ED, 803ab; *bol-* ED, 331a) Ayrıca bkz. *sağ*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *sav bol-* “sağ olmak, sıhhatli olmak” (Atalay, 1945, 239), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-Uyg. –fakat *sağ* “sound, healthy” (ED, 803ab) *bol-* “to become (something)” (ED, 331a), **Karahanlı** DLT fakat *sağ* “Oğuzcada sağlık, esenlik; sağlıklı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 798), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** *sağ olmak* “iyileşmek, sağalmak, şifa bulmak” (TTS V, 3242).

Çağdaş: Kzk. *sav bol* “sağlıklı, sıhhatli ol anlamına gelen vedalaşırken söylenen dilek” (QETS, 748) *sav bol* “teşekkür etmek anlamında söylenen söz” (QTAS, 590)

Türk dilinde birleşik fiil olarak Memlûk-Kıpçak Türkçesinde TZ’de tespit edilen *sav bol-* fiilinin Eski Türkçe *sağ* ve *bol-* fiillerinin birleşmesiyle oluştuğu açıktır. Bu formuyla tarihî Türk dili sahasında Osmanlıcada karşımıza çıkar. Kıpçak Türkçesinde “sağ olmak, sıhhatli olmak” anlamında bir durumu karşılayan fiil, Kazakçada *sav bol* şeklinde bir durumu karşılamaktan ziyade, günlük hayatta vedalaşırken söylenen bir dileği ya da birine teşekkür etmek mahiyetinde söylenir.

Ayrıca yapılan bir iş karşılığında “Allah senden razı olsun” anlamında da *sav bol* ifadesi kullanılır. (QTAS, 590).

• **sayrı bol-**

< Tü. *sayrı bol-(?)* “arıklamak, zayıflamak” Ayrıca bkz. *sayrı*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *sayrı bol-* “arıklamak, zayıflamak” (Atalay, 1945, 234), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.- fakat *sayru*, *sayrı* “hasta” (TTS V, 3351); *sayruluk*, *sayrılık*, *sayruluḡ* “hastalık” (TTS V, 3357).

Çağdaş: Kzk. -

Türk dili tarihinde sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden İH’de tespit edilen *sayrı bol-* fiili diğer tarihi sahalarda ve modern Türk dillerinde tanıklanamamıştır. Yalnızca Anadolu ağızlarında *sayrı*, *soyru* “hasta” ve *sayruluk* “hastalık” (DS X, 3561) biçimleri yer almaktadır. Kıpçak Türkçesinde ayrıca fiilin isim formu İH *sayrı* “hasta” (İzbudak, 1936, 40) TZ *sayrı* “zayıf, hasta” (Atalay, 1945, 234) şeklinde yer almaktadır.

• **sayrılan-**

< Tü. *sayrı-la-n-* (?) “hastalanmak” Ayrıca bkz. *sayrı bol-*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM-, TZ *sayrılan-* “hastalanmak” (Atalay, 1945, 234), KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.- Uyg.-, Karahanlı DLT -Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm. –

Çağdaş: Kzk. -

sayrılan- fiili sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden TZ’de tanıklanabilmiştir. Türk dilinin tarihi ve modern sahalarında tespit edilememiştir.

• **şaz-**

< *şaz-? bkz. krş. (*sızla-* ED, 863a; Özyetgin, 2001, 614).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *saz-* “yaranın ağrısı artmak” (Caferoğlu, 1931, 88), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.–

Çağdaş: Kzk.-

Tarihî Türk dili alanında sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden Kİ’te görülmektedir. A. Melek Özyetgin Kİ *saz-* fiili ile DLT’te geçen *sızla-* “sızlamak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 823) fiilinin anlamca ilgili olduğunu düşünür. Anadolu ağızlarında geçen *saz-* “üşümek1” (DS X, 3563), ve *sazıl-da-* “yavaş yavaş etkisini göstermeye başlamak (hastalık vb.)” (DS X, 3562) fiilleri ile Kİ’ *saz-* fiili arasında şekilsel ve anlamsal olarak bağlantı kurmanın mümkün olduğunu söyler (Özyetgin, 2001, 614).

Kazakçada “ağrımak, sızlamak” anlamını karşılayan *sızdav* fiili bulunmaktadır. *Sızdav* “sızlamak, zonklamak” (Koç, 2012, 584); *sızdav* “kemiklerin sızlayarak ağrması” (QETS, 467) şeklinde geçmektedir. Kazakçada “hastalanmak, sağlığı kötü olmak” anlamına gelen *bası avırıp baltırı sızdav* deyimini kullanılır. Ayrıca *qarnı sızdav* şeklinde “çok yemekten dolayı karnı rahatsız olmak” anlamında kullanılan ifade vardır. *Sızdav* fiilinin gerçek anlamının dışında mecazi anlamda *jüreği sızdav* “kaygılanmak, üzülmek” şeklinde kullanıldığı görülür (QETS, 467).

• **sökel ol-**

< Tü. *sökel ol-* “hastalanmak” (*sökel* ED, 820b; Erdal, 1991, 330) Ayrıca bkz. *sökel*.

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA-, BM *sökel ol-* “hastalanmak” (Toparlı, 2007, 240), TZ-, KK-, DM-, GT *sökel bol-* “hastalanmak” (Karamanlioğlu, 1989, 358)-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, fakat *sökel* “ill, sick” (ED, 820b), *bol-* “to become (something)” (ED, 331a), **Karahanlı** DLT- fakat *sökel* “Oğuzcada hasta” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 831), **Harezmi** ME *sökel bol-* “hasta olmak” (Yüce, 1988, 177), NF *sökel bol-* “hasta olmak” (Ata, 1998, 378), KE fakat *sökül* “hasta, zayıf, güçsüz” (Ata,

1997, 566), **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ- fakat *sökäl* “chory” (Zajaczkowski, 1961, 160), AOYarlık-, **Osm.** – fakat *sökel* “hasta”; *sökellik* “hastalık” (TTS V, 3553).

Çağdaş: Kzk.-

Tarihî Türk dili alanında ilk olarak Memlûk-Kıpçak Türkçesinde BM’de görülen *sökel bol-* birleşik fiilinin Eski Türkçe *sökel* isim kökünün ve *bol-* fiilinin birleşmesiyle oluştuğu açıktır. Osmanlıcada *sökel ol-* fiiline rastlanmamakla birlikte *sökel* ve *sökellik* biçimleri vardır. Ayrıca Anadolu ağızlarında da *sökel* “humma, ateşli bir hastalık; güçsüz, tifo; zatürre, sakat; öldürücü grip, hastaya ayrılan yiyecek” ve *sökellik* “hastalık” (DS X, 3676) biçimleri kaydedilmiştir. Kazakçada *sökel ol-* fiili tanıklanamamıştır. Kazakçada hastalanmak anlamını karşılayan *avıruv, navqastanuv, sırqattanuv* (Koç, 2014, 270) fiilleri bulunmaktadır.

• yötür-

< Tü. *yöt-ür-* “öksürmek” bkz. (*yötül* ED, 889b; Özyetgin, 2001, 749).

Memlûk-Kıpçak: Kİ *yötür-* “öksürmek” (Caferoğlu, 1931, 131), TA-, BM-, TZ-, KK *yütkür-* “öksürmek” (Toparlı, 1999, 87), DM-, GT-, İM *yütkür-* “öksürmek” (Toparlı, 1992, 624), BV *yütkür-* “öksürmek” (Ağar, 1986, 356).

Tarihî: KökTü.-, Uyg.-, Karahanlı DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Kıpçak CC-, Altın Ordu HŞ-, AOYarlık-, Osm.-

Çağdaş: Kzk. *jötkirüv* “aksırmak, tıksırmak” (Koç, 2012, 215) *jöteliv* “öksürmek” (Oraltay, Yüce, 1984,106) *jötkirüv* “öksürmek” (QTAS, 270) *jöteliv* “soğuk algınlığından dolayı öksürmekten sıkıntı çekmek” (QTTS, 240) *jöteliv* “solunum yolları iltihaplanıp, devamlı öksürmek” (QETS, 519).

Sözcük Kİ’teki şekliyle Türk dilinin tarihî sahalarında tanıklanamamıştır. Clauson sözlüğünde “öksürük” anlamındaki *yötül* sözcüğünün etimolojisinin açık olmadığını söyler. Kİ *yötür-* ile ilgili gözüken *yötül* Uygur ve Çağatay sahası eserlerinde tespit edilmiştir (ED, 889b). Kazakçanın Ağız Sözlüğünde Semey, Abay, Kökşetav oblasti, Ruzayev avdanı ve Zerendi avdanında *jötkirüv* “öksürmek” (QTAS, 270)

• **yunçuḡmaq**

< Tü. *yunçu-k-maq* “incinme, burkulma” (*yunçıḡ* ED, 945a; *yunçıḡ* DTS, 280).

Memlûk-Kıpçak: Kİ-, TA *yunçuḡmaq* “incinme, burkulma” (Toparlı, 2000, 160), BM-, TZ-, KK-, DM-, GT-, İM-

Tarihî: KökTü.-, Uyg.- ED- fakat *yunçıḡ* “in a bad condition, weak” (ED, 945a), **Karahanlı** DLT- fakat *yunçıḡ* “durumu kötü olan zayıf, perişan (kişi); eziyet veren çürük ve sonuç alınamayan (iş)” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, 989), KB- fakat *yunçıḡ* “düşkün, kötü, zayıf” (Arat, 1979, 559), **Harezmi** ME-, NF-, KE-, **Kıpçak** CC-, **Altın Ordu** HŞ-, AOYarlık-, **Osm.** –

Çağdaş: Kzk.-

Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden TA’da *yunçuḡmaq* şeklinde geçen sözcük ile Clauson’un da kaydettiği ve DLT’te geçen *yunçıḡ* “kötü durumda, zayıf” anlamını karşılayan sözcük arasında biçimsel ve anlamsal olarak bağlantı kurmak mümkündür. Fakat *yunçuḡmaq* sözcüğü *yunçuk-* (?) şeklindeki bir fiilden türemiş olmalıdır ancak fiilin bu kökü tanımlanamamıştır ve kökeni hususu açık değildir.

yunçuḡmaq sözcüğü TA dışında Türk dilinin tarihi ve modern alanlarında tanımlanamamıştır.

5. SONUÇ

Bu çalışmada 14. ve 15. yüzyıllarda Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlük ve gramer kitapları başta olmak üzere çeşitli konulardaki eserlerde yer alan “sağlık” kavramıyla ilgili söz varlığı tespit edilmiş, sözcüğün hem tarihî Türk dili alanındaki durumu hem de modern Kazakçadaki gelişimi incelenmiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait sağlık ile ilgili söz varlığına ait tüm sözcükler, ayrı madde başlarında tarihî-karşılaştırmalı yöntem çerçevesinde şekil ve anlama dayalı değişimleri ile ayrıntılı olarak incelenmiştir. İlgili sözcüklerin modern Türk dili alanında Kazakçadaki durumu tespit edilerek sözcüğün leksik değerlendirmesi yanında sosyo-kültürel alandaki kullanımlarına ilişkin bilgilere de yer verilmiştir.

Tez çalışmamız beş bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde çalışmanın amacı ve yöntemine ilişkin bilgilendirmeler yapılmıştır. İkinci bölümde, “Kıpçak Türkleri ve Memlûk-Kıpçak Türkçesi” başlığı altında “Tarihte Kıpçak Türkleri, “Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve eserleri” ve Kıpçak Türklerinin modern temsilcilerinden “Kazak Türkleri ve Kazakça” hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde, “Memlûk-Kıpçak Türkçesine Ait Sağlık ile İlgili Söz Varlığı Üzerine” başlığı altında; “Eski Türklerde Sağlık ve Sağlık Bilgisi”, “Memlûk-Kıpçak Türklerinde Sağlık ve Sağlık Bilgisi”, “Çağdaş Kazak Türklerinde Sağlık ve Sağlık Bilgisi” alt başlıklarında konuyla ilgili bilgilere, ilişkili terimler ve sözcükler de zikredilerek yer verilmiş, ayrıca “Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Sağlık ile İlgili Söz Varlığının Kazakçadaki Durumu Üzerine Bir İnceleme” başlığı altında tarihî ve modern Kıpçak sahası arasındaki ilişkiler yine ilgili söz varlığının tanıklığında değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde ise “Memlûk-Kıpçak Türkçesine Ait Sağlık İle İlgili Söz Varlığı İncelemesi” başlığı altında tez çalışmamızda sağlıkla ilgili tüm söz varlığı, ilgili konu başlıkları altında, ayrı madde başları yapılarak leksik ve semantik açıdan ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, sözcüklerin köken bilgileri ile ilgili bilgiler verilmiş ve tarihî Türk dili alanı ile Kazakçadaki gelişimi değerlendirilmiştir.

Tez çalışmamızda dördüncü bölümde, Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinin taranmasıyla tespit edilmiş 146 sözcük madde başı olarak incelenmiştir. Bu 146

sözcükten oluşan söz varlığı içinde Türkçe olanların dışında 16 Arapça (*salāmatlık, şifā, 'illet, kesel, maraž, cebire, devā, hıtmī/ haṭmī, 'ilāc, merhem, hekim, ṭabīb, cerāḥat, şafrā, verem, kör*);⁵ Farsça (*ḥasta, dārū, dermān, übhül, zaḥm*), 1 Rumca (*gerdeme*), 2 Moğolca (*kolansa, saḡaḡu*) ve de 2 tane de Farsça isim köküne Türkçe yapım eki eklenmesiyle oluşmuş (*ḥastalık, ḥastalan-*) sözcük bulunmaktadır. Kökeni belirsiz olan sözcükler de olmakla birlikte Memlûk-Kıpçak sahasındaki sağlıkla ilgili söz varlığının çoğunluğunun Türkçe sözcüklerden oluştuğu dikkati çeker. Tezde incelediğimiz söz varlığı dört ana başlık altında ele alınmıştır. Bu başlıklara ve ve konularına göre tespit edilen sözcük sayısı şu şekildedir: Genel Anlamda Sağlıkla ilgili Sözcükler: 49; Hastalık İsimleriyle İlgili Sözcükler 29; Çeşitli Sakatlıklar ve Vücut Kusurlarıyla ilgili Sözcükler 26; Sağlıkla İlgili Fiiller 42. (Bkz. Tablo 1).

Tez çalışmamızda Memlûk-Kıpçak Türkçesi söz varlığında geçen sağlıkla ilgili sözcüklerin Kazakçadaki durumu şu şekilde tespit edilmiştir: Kazakçanın önemli sözlüklerinden ve ansiklopedik kaynaklarından yapılan taramalar sonucunda Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tespit ettiğimiz 146 sözcüğün 89 tanesinin Kazakçada korunduğu görülür. Kazakçada yaşadığı tespit edilen bu 89 sözcüğün 68 tanesi isim soylu, 21 tanesi fiil soyludur. Bazı sözcükler Kazakçanın dil özelliklerinden kaynaklı ses değişimlerine uygun biçimleriyle geçmektedir. Anlam açısından büyük ölçüde bu sözcükler temelinde Memlûk-Kıpçak ve Kazakçada uygunlaşma vardır. Ancak Kazakçada anlam genişlemesine ve değişmesine uğrayan sözcükler de bulunmaktadır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait sağlıkla ilgili söz varlığında geçen 57 sözcük Kazakçada tespit edilememiştir. Kazakçada tespit edilemeyen bu sözcüklerin 36 tanesini isimler, 21 tanesini ise fiiller oluşturur. Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Kazakçanın sağlık ile ilgili söz varlığına ait verilerin konu başlıklarına göre karşılaştırması Tablo-1'de ayrıntılı olarak verilmiştir.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinden elde edilen verilerden Kazakçada aynı biçimde ya da Kazakçanın ses özelliklerine uygun biçimde yaşayan ve anlamca korunan 69 sözcük şu şekildedir (İlk sözcük Memlûk-Kıpçak Tü. şekli, ikincisi Kazakça): *esen-esen, esenlik-esendik, saḡ-sav, selāmatlık-salavattıq, şifā-şıpa, sancı-şanşuv, hasta-qasta, aṇdız-andız, em-em, devā-dava, dārū-dāri, dermān-därmen, ilāç-laj, aḡu-uv, otacı-otaşı, tābib-tāvip, ḡam-qam, yara-jara, irin-iriy, cerahat-jaraqat, ḡıban-şıyqan, zaḡm-zaqım, ḡiçek-şeşek, kızamuḡ-qızamıq, bēzgek-bezgek, kızdırma-qızdırma, bez-bez, demregü-temirtetki, ḡaturḡan-qotur, ḡiçik- qışıma, kolansa-*

qolaŋsa, dumağı-tumav, öksürük-jötkirik, yaruk-jariq, ısıtma-ısıtpa, ıssıq-ıstıq, yıl-jel, topalan- topalaŋ, soqur-soqır, közsiz-közsiz, kör-kör, sağır-sağırav, kekegülik-kekeş, tilsiz-tilsiz, saқау-saqav, biçül-meşel, bertük-mertik, çolak-şolaq, aqsak-aqsa1 , sınık-sınıq, kötre-möterem, bükri- bükir, emlemek-emdev, oñalmak-oñaluv, avulanmak-uvlanuv, qanamak-qanav, qanatmak-qanatuv, yötürmek-jötkirüv, aqsamak-aqsav, kiçimek-qışuv, kusmak-qusuv, bertinmek-mergitüv, ayılmak-ayığuv, acımak-aşuv, açınmak-aşınuv, acıtmak-aşıtuv, sav bolmak-sav boluv, büksülmek-bükşiyüv, bükreymek-bükireyüv.

Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait sağlıkla ilgili söz varlığında tespit edilmiş biçimsel olarak aynı ya da Kazakçanın ses özelliklerine uygun biçimde yaşamakta olup anlamca değişime uğrayan 20 sözcük ise şöyledir: *ağrı~ağrığ~ağırık~avruq~avru; çor-şor; çorlu-şorlu, maraz-merez, illet-indet, kesel-kesel, ot-ot, opa-opa, şiş, şişik- isik, uçuk-uşuq, baymaq- maymaq, kısr- kısr, ditretmek-titirev, uçuk- uşuq, açınmak-aşınuv ağır~ağrı~avuruv; ağrıtmak-avırtuv; burmak- buruv, qoyulmak- qoyuluv, otlamak-otaluv.*

Memlûk-Kıpçak Türkçesine ait sağlıkla ilgili söz varlığında tespit edilen ancak Kazakçada tespit edilemeyen 57 sözcük şunlardır: *hastalık sağısız, sayrı, sökel, sökellik, aut, birtük bağı, cebire, gerdeme, hıtmı~hıtmı, keşim, merhem, übhül, hekim, baş, şafrā, keleben, verem, bıçılğan, çığıt~çigit, eşken, kurdeşeni, kurulğan, sivilçi, kıştıraқ, ötrük, üz yürimek~öz yürimek, şeysi, çeper, qalçır, beltek~biltek~peltek, kekre, yaqmaç, bazuқ, keşel, tüvün, ağırttur-, avrun-, başla-, berele-, bükri-, çerlen-, delür-, digre-, emle-semle-, givir-, hastalan-, ındal-, iglen-, qamla-, qanan-, öksür-~ökür-~ötür-, sayrı bol-, sayrılan-, saz-, sökel ol-, yunçukmaq.*

Tarihî Türk dili alanında sadece Memlûk-Kıpçak Türkçesinde tek veri (hapaks) olarak tespit edilen sağlıkla sözcükler ise şunlardır *aut, kıştıraқ, öz/üz yürimek, şeysi, yaqmaç, keşel, keşim, eşken, digre-, givir-, ındal-*.

Memlûk-Kıpçak Türkçesinden elde edilen verilerin Kazakçadaki durumu Tablo 1’de gösterilmiştir. Söz varlığı içinde kökeni Türkçe olmayan sözcükler de belirtilmiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesi ve Kazakçada ses farklılıklarına rağmen korunan terimler için herhangi bir ayırım yapılmamıştır. Ancak anlamsal olarak değişime uğrayanlar parantez içinde belirtilmiştir. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde olan ancak Kazakçada tespit edilemeyen sözcükler için (-) işareti kullanılmıştır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden biri olan Kıpçak Türkçesinin Memlûk sahasında gelişme göstermiş kolu Memlûk-Kıpçak Türkçesi, içerdiği sağlıkla ilgili söz varlığı açısından kuşkusuz önemli bir yere sahiptir. Sağlıkla ilgili söz varlığının Türkçe kökenli sözcüklerden oluşması Memlûk-Kıpçaklarda sağlık/tıp dilinin Türkçe olduğunu göstermesi bakımından önem arz eder. Yaptığımız incelemelerde Memlûk-Kıpçak Türkçesi ile modern Kıpçak Türkçelerinden Kazakça arasında sağlıkla ilgili söz varlığında büyük ölçüde korunduğu görülmüştür.

Tez çalışmamızda incelediğimiz dil malzemesinin Tarihî ve modern Kıpçak dilleri arasındaki leksik ilişkilerin araştırılmasında kaynak ve katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Aynı şekilde Memlûk-Kıpçak Türkçesi temelinde ele alınan sağlıkla ilgili konuların ilgili terminolojisi ile değerlendirilmesi ve bunun yansımalarının Kazakçada tespiti şüphesiz tarihî ve modern Kıpçak sahası arasındaki ortaklıklara işaret ettiği gibi Kıpçakların gelenekte yaşattıkları ve kesintisiz devam eden sosyo-kültürel yapıya dair bilgi sahibi olmamızı da sağlayacaktır.

Tablo 1: Memlûk-Kıpçak Türkçesindeki Sağlık ile İlgili Söz Varlığı ve Kazakçadaki Durumu

Memlûk-Kıpçak Türkçesi	Kazakça
Sağlık/Esenlik Bildiren Sözcükler (6)	
esen	esen
esenlik, eselik	esendik
sağ	sav
sağlık, sağluk, savluk	savlıq
Ar. salāmatlık	salavattıq
Ar. şifā	şıpa
Hasta, Hastalık ve Sağlıkla İlgili Şikayetlerle İlgili Sözcükler (15)	
ağrı, ağrıǵ, ağrık, avruk	avru (hastalık, anlam genişlemesi)
çor	şor (tümör, ur ; anlam genişlemesi)
çorlu	şorlı (çor hastalığına sahip, anlam genişlemesi)
Far. ḥasta	qasta
Far. Tü. ḥastalık	-
ıssık	ıstıq, ıssıq
Ar. ‘illet	indet (salgın hastalık, anlam genişlemesi)
Ar. kesel	kesel (hastalık, dert; anlam genişlemesi)
Ar. maraž	merrez (Frengi, anlam genişlemesi)
sağsız	-
sançı, şaṣu	şanşuv
sayrı	-
sökel	-
sökellik	-
yil	jel

İlaç ve İlaç için Kullanılan Bitkilerle İlgili Sözcükler (17)	
ağu, uvu	uv
an ağduz, ağıtız	andız
aut	-
birtük bağı	-
<i>Ar.</i> cebire	-
<i>Far.</i> dārū	dāri
<i>Far.</i> dermān	dārmēn
<i>Ar.</i> devā	dava
em	em
<i>Rum.</i> gerdeme	-
<i>Ar.</i> ḥıtmī/ ḥaṭmī	-
<i>Ar.</i> ‘ilāc	laj
keşim	-
<i>Ar.</i> merhem	-
opa	opa (pudra, anlam değişmesi)
ot	ot (yabani ot, anlam daralması)
<i>Far.</i> übhül	-
Hekimlikle İlgili Sözcükler (4)	
<i>Ar.</i> ḥekim	-
qam	qam
otaşı, otçı	otaşı
<i>Ar.</i> ṭabīb	tāvīp
Yara, İrin ve Vücudun Salgıladığı maddelerle İlgili Sözcükler (7)	

baş	-
<i>Ar. cerāḥat</i>	jaraqat
çıban, şıban	şıyqan
iriñ	iriñ
<i>Ar. şafrā</i>	-
yara	jara
<i>Far. zaḥm</i>	zaqım
Bulaşıcı Hastalıklarla İlgili Sözcükler (8)	
bizgek	bezgek
çiçek, şışek	şışek
ditretmek	titirev (titremek, anlam değişmesi)
ısıtma	ısıtpa
keleben	-
kızamuk	qızamıq
kızdırma	qızdırma
<i>Ar. verem</i>	-
Cilt Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler (12)	
bez	bez
bıçılğan	-
çiğit, çığıt	-
temregü, temregi, temrev	temiretki
eşken	-
giçik	qışıma
qolansa	qolaşsa
qotur, qoturğan	qotır

qurdeşini	-
qurulğan	-
sivilçi	-
şış, şışik	isik (tümör, anlam genişlemesi)
Solunum yolu Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler (2)	
dumağı, tumağı, tumav	tumav
öksürük	jötkirik, jötkütük
Sindirim Sistemi Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler (3)	
kıştırak	-
ötrük	-
topalan	topalañ
Diğer Hastalık İsimleri (4)	
öz yürimek, üz yürimek	-
şeyisi	-
uçuk	uşıq (dudakta çıkan sivilce, anlam değişmesi)
yarık, yaruq	jarıq
Göz Kusurlarıyla İlgili Sözcükler (7)	
çeper	-
qalçır, qılçır	-
qıñır	qıñır
kıyqaş	qiyğaş
Ar. kör	kör
közsiz	közsiz
soqur	soqır
Sağırılıkla ilgili Sözcükler (1)	

sağır, sanğrav	sağrav
Dilsizlik ve Kekemelikle İlgili Sözcükler (5)	
beltek, biltek, peltek	-
kekre	-
kekegülik	kekeş
<i>Mo. sakav</i>	saqav
dilsiz, tilsiz, tilsüz	tilsiz
Vücut Sakatlıklarıyla İlgili Sözcükler (9)	
aşsağ	aqsağ
baymağ	maymaq (paytak, develerde görülen bir hastalığı; anlam genişlemesi)
biçel	meşel
bertük	mertik
bügri, бүkrü, бүkri,	bükir
kötrem	köterem
sınıq, sınıuq	sınıq
şolax	şolaq
yağmaç	-
Diğer Kusurlar (4)	
bazuq	-
keşel	-
kısır	kısır (hayvanlarda kısırlık)
tüvün	-
Sağlık ile İlgili Fiiller (42)	
açı-	aşuv
açın-	aşınuv (öfkelenmek, anlam değişmesi)

açıt-	aşıtuv
ağır-,ağrı-, avur-	avıruv (hastalanmak, anlam genişlemesi)
ağrıt-	avırtuv (hastalığa sebep olmak, anlam genişlemesi)
ağrıtur-	-
aķşa	aqsav
avrun-	-
avulan-	uvlanuv
başla-	-
berele-	-
bertin-	mertigüv, mertilüv
bur-	buruv (bükme, döndürme, çevirme; anlam daralması)
bükrey	bükireyüv
bükrül-, bükül-	-
büksül-	bükşiyüv
çerlen-	-
delür-, telür-	-
digre-	-
emle-	emdev
emle- semle-	-
givir-	-
<i>Far. Tü.</i> hastalan-	-
ındal	-

iglen-	-
qamla-	-
qana	qanav
qanan-	-
qanat	qanatuv
kiçi-	qışuv
qoyul-	qoyıluv (koyulaşmak, anlam değişmesi)
quş-	qusuv
oñal-, oñul	oñaluv
oñla	otaluv (tazelenmek, arınmak; anlam değişmesi)
ötkür-, öksür-, ötkür-	-
yötür-, yütür-	jötkiruv, jöteluv
sav bol-	sav bol-
sayrılan-	-
sayrı bol-	-
saz-	-
sökel ol-	-
yunçuqmaq	-

DİZİN

açı-, 115	bıçılğan, 80
açın-, 116	biçel, 107
açıt-, 117	birtük bağı, 57
ağrı, ağrığ, ağrık, avruk, 43	bizgek, 74
ağu, uvu, 54	bur-, 124
ağır- ağır-, avur-, 117	bügri, бүkri, бүkrü, 109
ağrıt-, 118	bükrey-, 125
ağrıttur-, 119	bükrül-, 125
aķsa-, 119	büksül-, 126
aķsaķ, 105	cebire, 57
aņduz, 55	cerāhat, 70
aut, 57	çerlen-, 126
avrun-, 120	çeper, 94
avulan-, 121	çıban, şıban, 71
bāş, 70	çığıt, çığıt, 80
başla-, 122	çiçek, şışek, 75
baymak, 106	çor, 45
bazuk, 113	çorlu, 46
beltek, biltek, peltek, 100	dārū, 58
berle-, 122	delür-, telür-, 127
bertin-, 123	demregü, temregi, temrev, 81
bertük, 108	derman, 59
bez, 79	devā, 59

digre-, 128	ķana-, 132
ditretmek, 76	ķanan-, 133
dumağı, tumağı, tumav, 88	ķanat-, 133
em, 60	ķalķır, ķılķır, 95
emle-, 128	kekeg�l�k, 102
emle- semle-, 129	kekre, 101
esen, 39	keleben, 77
esenlik, eselik, 40	kesel, 49
eŗken, 83	keŗel, 114
gerdeme, 61	keŗim, 63
giķik, 83	ķııır, 95
givir-, 130	ķısır, 114
ķasta, 46	ķıŗtırak, 90
ķastalık, 47	ķıyķaŗ, 96
ķastalan-, 130	ķızam�k, 78
ķaŗm� , ķıŗm�, 62	ķızdırma, 78
ķekim, 67	ķiķi-, 134
ımdal-, 130	ķotur, ķoturđan, 84
ısıtma, 77	ķoyul-, 135
ıssık, 47	ķolanŗa, 84
iglen-, 131	ķ�r, 97
�il�c, 62	ķ�trem, 110
�illet, 48	ķ�zsiz, ķ�zs�z, 98
iriŗ, 71	ķurdeŗini, 85
ķam, 67	ķurulđan, 86
ķamla-, 132	ķus-, 135

maraz, 50	soğur, 98
merhem, 64	sökel, 52
oğal-, oğul-, 136	sökellik, sökelek, 53
opa, 64	sökel ol-, 141
ot, 65	şifā, 43
otaçı, otçı, 68	şış, şişik, 87
oṭa-,oṭla-, 137	şeysi, 92
öksürük, 89	şolak, 112
öksür-, ökün-, ötkür-, 138	ṭabīb, 69
ötrük, 90	tilsiz, tilsüz, 104
şafrā, 72	topalan, 91
sağ, 40	tüvün, 115
sağır, sanğrav, 100	uçuk, 93
sağlık, sağlğ, savluk, 41	übhül, 66
sağısız, 50	üz yürimek, öz yürimek, 92
sağav, 103	verem, 79
sançı, şaşı, 51	yakmaç, 113
sav bol-, 139	yara, 73
sayrı, 52	yarık, yaruğ, 93
sayrı bol-, 140	yil, 54
sayrılan-, 140	yötür-, 142
saz-, 141	yunçukmak, 143
selâmatlık, 42	zaḥm, 73
sınık ,sınuk, 111	
sivilçi, 87	

KAYNAKÇA

- Ağar, M. Emin. 1986. Baytaratu'ı Vazıh. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____. 1989. Kitāb fi'l Fıkh bi'l- Lisāni't Türkî. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altaylı, Seyfettin. 1994. **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II**. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Arat, R. Rahmeti. 1969. **Kutadgu Bilig III İndeks**. haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Argunşah, Mustafa, Galip Güner. 2015. **Codex Cumanicus**. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, Aysu. 1998. **Nechü'l-Feradis, Uştmaqlarning Açuk yolu, III Dizin-Sözlük**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____.1997. **Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya (Peygamberler Kıssaları) I Metin, II Dizin**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim. 1985-1986. **Divanü Lugati't Türk Tercümesi**. c. I-V. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 1945. **Ettuhfet-üz- zekiye fi'l-lugat-it-Türkiye**. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayat, A. Haydar. 2010. **Tıp Tarihi**. İstanbul: Merkez Efendi Tıp Derneği.
- Blagova, G. Fedorovna. 2000. **Etimologičeskiy Slovar' Tuyurkskih Yazıkov, Q**. Moskva: Vostochnaya Literatura RAN.
- Caferoğlu, Ahmet. 1931. **Abu Hayyan, Kitab al- idrak li-lisan al- Atrak**. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- _____.1968. **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard. 1972. **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish**. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, Robert. 1995. **Armenian Loanwords in Turkish**. Wiesbaden (Aktaran: Eren, Hasan. 1992. Eren, Hasan. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.)
- Demir, Ekrem. 2011. Hezârfen Hüseyin b. Ca'fer İstânköyî'nin "Lisânü'l-Etibbâ" Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük). Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirci, Jale. 2003. Cumhuriyet'in 80. yılında Türkiye'de Memlûk-Kıpçak Türkçesi Çalışmaları. **Türkoloji Dergisi**. c.16 s. 2: 53-63.

Demirci, Kerim; Zhanat Kuanysbaeva. 2016. Kazakçanın Ağızları ve Özbekçenin Çimkent Ağzına Etkisi Üzerine. **Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat**. ed. M Sarıca, B. Sarıca. Ankara: Padam Yayınları: 330-343.

Türk Dil Kurumu. 1963. **Derleme Sözlüğü**. c.1. Ankara.

_____. 1965. **Derleme Sözlüğü**. c.2. Ankara.

_____. 1968. **Derleme Sözlüğü**. c.3. Ankara.

_____. 1969. **Derleme Sözlüğü**. c.4. Ankara.

_____. 1972. **Derleme Sözlüğü**. c.5. Ankara.

_____. 1972. **Derleme Sözlüğü**. c.6. Ankara.

_____. 1974. **Derleme Sözlüğü**. c.7. Ankara.

_____. 1975. **Derleme Sözlüğü**. c.8. Ankara.

_____. 1977. **Derleme Sözlüğü**. c.9. Ankara.

_____. 1978. **Derleme Sözlüğü**. c.10. Ankara.

_____. 1979. **Derleme Sözlüğü**. c.11. Ankara.

_____. 1982. **Derleme Sözlüğü**. c.12. Ankara.

Doğan, Oğuz, Kenan Koç. 2013. **Kazak Türkçesi Grameri**. Ankara: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Eren, Hasan. 1992. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

Ercilasun, Ahmet B., Ziyat Akkoyunlu. 2014. **Dîvânu Lugâtî't-Türk (Giriş-Metin-ÇeviriNotlar-Dizin)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican. 2011. **Bağlangıçtan Yirminci Yüzyıl Türk Dili Tarihi**. 11. baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.

Erdal, Marcel. 2004. **A Grammar of Old Turkic**. Leiden- Boston: Brill Publishers.

_____. 1991. **Old Turkic Word Formation- A Functional Approach to the Lexicon I- II**. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Fazilov, E. Ismailoviç. 1966-1971. **Starouzbekskiy Yazık Horezmiyskie pamyatniki XIV veka**. c. I-II. Taşkent.

Gerhard, Doerfer. 1963- 1975. **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen**. 4c. Wiesbaden.

- Genç, Reşat. 1997. **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kaare, Grønbech. 1942. **Komanisches Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus**. Kopenhagen: E. Munksgaard.
- Gülensoy, Tuncer. 2007. **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**. c. A-N. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, James Russels. 1998. **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hitchins, Keith. 2002. Kazaklar. **TDV İslam Ansiklopedisi**. c. 25. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi.
- İzbudak, Velet. 1936. **El- İdrâk Haşiyesi**. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Kafalı, Mustafa. 1971. Deşt-i Kıpçak ve Cudi Ulusu. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**. s. 25: 80.
- Kafesoğlu, İbrahim. 1997. **Türk Milli Kültürü**. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karamanlıoğlu, A. Fehmi. 1989. **Gülistan Tercümesi**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 1994. **Kıpçak Türkçesi Grameri**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kenesbayev, İsmet. 1959. **Qazaq Tilinin Tüsindirme Sözdigi**. Almatı: Qazaq SSR Gılım Akademiyası.
- Kirchner, Mark. 1998. Kazakh and Karakalpak. **Turkic Languages**. ed. L. Johanson, E. Csato. London: Routledge: 318-333.
- Koç, Kenan. 2013. Oğuz Doğan. **Kazak Türkçesi Grameri**. Ankara: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov, Vehbi Başkapan. 2012. **Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü**. İzmir. Birleşik Matbaacılık.
- Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov, Janar Bayniyazova. 2014. **Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü**. Almatı: Q. A. Yasavi atındağı Xalıqaralıq Qazaq-Türük Üniversitesi.
- Köse, Nerin. Kasım-Aralık 2002. Kazakların Halk Hakimliğiyle İlgili Bazı Pratikleri Hakkında. **Türk Kültürü**. s. 677-686.
- A. Nimet, Kurat. 1992. **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**. Ankara.
- Lessing, Ferdinand D. 1960. **Mongolian-English Dictionary**. Berkeley And Los Angeles: University Of California Press.

- _____. 2003. **Moğolca- Türkçe Sözlük Cilt 1 A-N**. çev. Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 2003. **Moğolca- Türkçe Sözlük Cilt 2 O-C (Z)**. çev. Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Meninski, Franciszek. 1680. **Lexicon I-III**. Vienna.
- Moldalieva, Nurgül. 2010. Kırgız Türkçesi'nin Sağlıkla İlgili Söz Varlığı. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muhamedowa, Raihan. 2016. **Kazakh A Comprehensive Grammar**. London: Routledge.
- Nadelyayev Vladimir. M., Dimitri M. Nasilov, Edhem R. Tenişev, Aleksandr M. Şçerbak. 1969. **Drevnetyurkskiy slovar'**. Leningrad.
- Qazaqstan Respublikası Medeniyet Ministirligi Til Komiteti. 1997. **On bes tomdıq Qazaq Edebi Tilinin Sözdigi**. Almatı.
- Oraltay Hasan, Nuri Yüce, Saadet Pınar. 1984. **Kazak Türkçesi Sözlüğü**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Öner, Mustafa. 2013. **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. Melek. 1996. **Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerinin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme- Metin- Tercüme- Notlar- Dizin- Tıpkıbasım)**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 2001. **Ebü Hıyyān Kitabı'ı- İdrāk ki Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**. Ankara: Köksav.
- Räsänen, Martti. 1969. **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Röhrborn, Klaus. 2015. **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien Neubearbeitung II: Nomina- Pronomina- Partikeln Band II aš- äžük**. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sarıbayev, Şora. 2014. **Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri**. Almatı: Abzal-Ay Baspası.
- Sevortyan, Edvard V. 1974. **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, I- VII**. Moskva: Nauka.
- Tekin Talat, Mehmet Ölmez. 2003. **Türk Dilleri Giriş**. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Türk Dil Kurumu. 1963. **Tarama Sözlüğü**. c.1, 3. bs. Ankara.
- _____. 1963. **Tarama Sözlüğü**. c.2, 2. bs. Ankara. 172
- _____. 1963. **Tarama Sözlüğü**. c.3, 2. bs. Ankara.
- _____. 1969. **Tarama Sözlüğü**. c.4, 2. bs. Ankara.

- _____. 1971. **Tarama Sözlüğü**. c.5, 2. bs. Ankara.
- _____. 1972. **Tarama Sözlüğü**. c.6, 2. bs. Ankara.
- _____. 1974. **Tarama Sözlüğü**. c.7, 2. bs. Ankara.
- Tenişev, Edhem R. 2001. **Sravnitelno İstoričeskaya Grammatika Tyurskskih Yazıkov**. Moskva.
- Tietze, Andreas. 2002. **Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati**. c. A-E. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- _____. 2009. **Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati**. c. F-J. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Timurtaş, Faruk K. 1963. **Şeyhi'nin Hüsrev ü Şirin'i**. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Toparlı, Recep, Sadi Çögenli, H. Nevzat Yanık. 1999. **El- Kavaninü'l- Külliye Li-Zabti'l- Lügati't- Türkiye**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 1992. **İrşadu'l-Muluk ve's-Selatin**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 2007. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 2014. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 2018. **Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l Lugati't-Türkiyye**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____. 1987. **Kitab-ı Mukaddimes-i Ebu'l Leys es-Semerikandi**. Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- Toparlı, Recep, M. Sadi Çögenli, H. Nevzat Yanık. 2000. **Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-i Türki ve Acemi ve Mugali**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkmen, Seyfullah. 2006. Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri. Doktora Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırıkkale.
- _____. 2006. "Kurlugan Kelimesinin Kökeni Üzerine". **Türklük Bilimi Araştırmaları**. s. 19: 471-476.
- Uğurlu, Mustafa. 1987. **Münyetü'l-Guzat**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yudahin, Konstantin K. 1985. **Kirgizsko- Russkiy Slovar'**, C. I-II. 3. bs. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Yüce, Nuri. 1988. **Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ananiasz, Zajączkowski. 1961. **Nastarsza Wersja Turecka XusrÄv u Şîrîn Qutba, Czesc III**. Warszawa: Slownik.

Qazaqstan Respubliqası. 1988. **Qazakstan Ulttıq Ensiklopediya.** Almatı.

Qazaq SSR Gılım Akademiyası. 1966. **Qazaq Tilinin Kısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi.** Almatı.

Qazaqstan Respubliqası Bilim Jäne Gılım Ministirligi. 2005. **Qazaq Tilinin Aymaqtıq Sözdigi.** Almatı.

ÖZ GEÇMİŞ

Duygu Temel 01.01.1994 tarihinde İstanbul’da doğdu. 2016 yılında, İstanbul Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümünde lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesinde Pedagojik Formasyon eğitimini tamamladı. 2016 yılında Kazakistan’ın Türkistan şehrinde Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından düzenlenen yaz okuluna katıldı. Burada Kazakça ve Rusça dersler aldı. 2017 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili programına yüksek lisans öğrencisi olarak kabul edildi. 2018 yılında, Erasmus programı kapsamında Almanya Justus Liebig Universität Giessen’de bir dönem eğitim gördü. 2019 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi TÖMER tarafından düzenlenen “Yabancılarla Türkçe Öğretimi” sertifika programına katıldı. Halen, Yıldız Teknik Üniversitesinde eğitim hayatına devam etmektedir.